

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No 1204.

कर्मप्रदीपः ।

(छन्दोगपरिशिष्टापरनामधेयः ।)

KARMAPRADIPA
OR CHANDOGA-PARISISTA

WITH THE COMMENTARY CALLED PARISISTA PRAKASA ON
MAHAMAHOPADHYAYA NARAYANOPADHYAYA

EDITED BY
MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA TARKĀLANKĀRA
TOGETHER WITH A COMMENTARY BY HIMSELF CALLED PRABHA

FASCICULUS I.

Calcutta,

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI AT THE SANSKRIT PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 67, PARK STREET.

1909.

कर्मप्रदीपः ।

प्रश्नप्रपाठके प्रथमः खण्डः ।

नमः सामवेदाय ।

श्रीगणेशाय नमः ।

परिशिष्टप्रकाशस्यानुक्रमिका ।

यस्त्राज्ञा जयति श्रुतिस्मृतिसंयुता यत्पादपाथोमयो-
धर्मः कैश्चिदुपास्यते सुकृतिभिर्गङ्गात्वेभ्यः गतः ।
यं ज्योतिर्मयमन्तरुद्रवतमश्केतुं पुरस्कृतं
सन्तः, पातु जगच्चतुर्मुखगिरामर्थः स देवी हरिः ॥ १ ॥
इह जगति वन्दितपादाः सदा नरेन्द्रैः पवित्रजन्मानः ।
वसुधासुधाभुजः कति नाभूवन् कान्तिविष्णोयाः ॥ २ ॥
चरितमहति तेषामन्वये सामपीथी
समजनि परितोषच्छन्दसां देहवन्तः ।
अलभत स हि विप्राच्छामनं तालवाटीं
तदिह भजति पूजामुत्तरा येन रादा ॥ ३ ॥
तस्माच्चतुर्थखण्डं पिशाचखण्डं तथाच वापथीं जलाज्ञाः ।
• द्विजवर्णादिकमपरं निःसृतमनघङ्गलस्थानम् ॥ ४ ॥

B1-179

जज्ञेऽथ भूवलयपावनहेतुरिकः
 र्थाते विधी सततनिर्मलधीप्रसारः ।
 प्राक् पूजितो विबुधसंसदि धर्मनामा
 नामानुरूपचरितः परितोपसूनुः ॥ ५ ॥
 तस्मादजायत सदायतनं गुणानां
 भद्रेश्वरो निखिलकोविदबन्दनीयः ।
 मध्ये सतां स्थितिमतां प्रथमाभिधेयः
 सेवाभिषिक्तहृदयः पदयोर्मुरारिः ॥ ६ ॥
 तस्माद्गदाधर इति द्विजचक्रवर्त्ती
 राजप्रतिग्रहपराङ्मुखमानसोऽभूत् ।
 पुण्यानि केवलमहर्निशमर्जयन् यः

• शान्तश्चिराय समयङ्गमयाम्बभूव ॥ ७ ॥

तस्माद्भूषितमाब्धिभूमिवलयः शिष्योपशिष्यव्रजे-
 विद्वन्मौलिरभूदुमापतिरिति प्राभाकरग्रामणीः ।
 त्स्मापालाज्जयपालतः स हि महाश्राद्धं * प्रभूतं महा
 दानञ्चार्थिगणार्थनार्दहृदयः प्रत्यग्रहीत्युखवान् ॥ ८ ॥
 तस्यानुजः † सुकृतवानथ कृतमर्वस्वदक्षिणो बहुधा
 उदियाय गोननामा गुरुरिव तन्त्रे पुराणज्ञः ॥ ९ ॥
 शश्वदिश्वजनीन ‡ निर्मलगुण भूलोकवाचस्पती
 प्रेङ्खत्कीर्त्तिसरित्प्रवाहनिबहप्रक्षालिताशामुखे ।

* महाश्राद्धे, इति क पुस्तके पाठः ।   † विप्रजनीन, इति ख पुस्तके पाठः ।

‡ तस्यात्मजः, इति ख पुस्तके पाठः ।

यस्मिन् कृष्णपदैकलीनहृदये धर्माधिकारास्पदं
 बिभ्राणे द्विजमन्दिराख्यधिवसन् निर्धूतदोषाः श्रियः ॥ १० ॥
 जातस्ततः स्मृतिपुराणविदामुपास्य—
 विद्यः प्रभाकरमतस्थितिलब्धकीर्तिः ।
 नम्रः सतां सदसि मित्रजनेषु च श्री-
 नारायणः सत्कृतकृष्णपरायणात्मा ॥ ११ ॥
 छन्दोगपरिशिष्टस्य सर्वार्थालोकहेतवे ।
 परिशिष्टप्रकाशाख्यश्रुते तेनैष * धीमता ॥

प्रभाया अनुक्रमणिका ।

यस्मात् सर्वं यतः सर्वं यस्मिन् सर्वं प्रलीयते ।
 यच्च सर्वगतं सर्वं तन्नहः समुपास्महे ॥
 प्रत्यहव्यूहविध्वस्यै दृण्डिराजमहं भर्ज ।
 विश्वेशमन्नपूर्णाच्च वन्दे बोधविबुधये ॥
 महर्षिं गोभिलाचार्यं कात्यायनमृषिं तथा ।
 परिशिष्टप्रणितारं प्रणमामि प्रयत्नतः ॥
 पितृगुरुणामङ्गुलिं प्रणमामि मुहुर्मुहुः ।
 यत्कृपालेशमात्रेण मम बोधलवोदयः ॥
 छन्दोगपरिशिष्टस्य कात्यायनकृतं रियम् ।
 व्याख्या कर्मप्रदीपस्य प्रभाख्या क्रियते मया ॥

अथाऽतो गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्मणाम् ।

अस्पष्टानां विधिं सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवत् ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथ वेदाध्ययनान्तरं गृहस्थाग्रमप्रवेशोन्मुखस्य माणवकस्य गोभिलोक्तानामाधानादिगृह्यकर्मणामन्येषाञ्च मन्वादुक्तकर्मणामस्पष्टानाम् ।

“आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र नेदृशः” ।

इत्यादीनां सम्यगनुष्ठानं दर्शयिष्ये । प्रदीपवत् । यथा प्रदीपोऽस्पष्टानि द्रव्याणि स्पष्टीकरोति तथाऽहमपि अस्पष्टस्पष्टीकरणात् प्रदीपतुल्य इति ग्रन्थकारस्य प्रदीपतुल्यता, ग्रन्थस्य वा । अतः-शब्दो हेत्वर्थः । यस्मादस्पष्टानि गोभिलाद्युक्तकर्मणि, तस्माद्व्यक्तोक्तोक्तमि । अन्यथा विगुणगृहस्थकर्मणानुष्ठानात् माणवकः प्रत्यवायी भवेत् ।

अथशब्दश्च मङ्गलार्थोऽपि । तथाचोक्तम् ।

“अंकारश्चाथशब्दश्च हावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्याती तेन माङ्गलिका

प्रभा ।

इह खलु तत्रभवान् कात्यायनः कृन्दोगकर्त्तव्यानां गृह्यणाम् । गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चास्पष्टानां स्पष्टीकरणार्थं कृन्दोगपरिशिष्टापरनामधेयं कर्मप्रदीपाख्यमिमं ग्रन्थं रचयान्नकार । तस्यैवमल्पग्रन्था वृत्ति-

रारभ्यते । व्याचिख्यासितस्य कर्मप्रदीपस्यायमादिमः श्लोकः
अथात इत्यादिः ।

तत्राथशब्द आर्वेयग्रन्थस्यादौ प्रयुज्यते । श्रुत्या च मङ्गलप्रयोजनोभवति । आनन्तर्यार्थी वा । वेदाध्ययनान्तरमिति तत्रार्थः । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् गोभिलोक्तानि कानिचित् गृह्य-कर्मण्यस्यष्टानि, न च सर्वाणि कृन्दोगकर्त्तव्याणि कर्माणि गोभिलेनोक्तानि, अत एतस्मात् कारणात् । वेदाध्ययनान्तरं गृह्यस्याश्रयं प्रविवक्षुणा कृन्दोगव्रतचारिणा गृह्यकर्मादिपरिज्ञानार्थं गृह्यादिकमव्येतव्यम् । तत्र चास्यष्टानामन्येषाञ्च कृन्दोगकर्त्तव्यानां कर्मणां विधौ सम्यगप्रदर्शिते कर्मणां सम्यक् परिज्ञानाभावेन कर्मणां वैगुण्यं, कर्त्तुं श्चापराधः स्यात् । तस्मात् गोभिलोक्तानामन्येषाञ्च गोभिलीयकर्त्तव्यानामस्यष्टानां विधिं प्रदीपवत् सम्यग् दर्शयिष्ये । यथा मन्दान्वकारे अस्यष्टानि वस्तूनि प्रदीपः सम्यग् दर्शयति, तद्वदित्यर्थः ।

अत्र च गोभिलोक्तानां कर्मणां कृन्दोगकर्त्तव्यत्वस्याविवादात् अन्यान्यपि कर्माणि कृन्दोगकर्त्तव्यान्वेति विज्ञायते ।

“प्रसिद्धार्थस्य सान्निध्ये योऽप्रसिद्धार्थ उच्यते ।

स सन्निधानसामर्थ्यात्तज्जातीयोऽवगम्यते” ॥

इति न्यायात् । अपिचाहुः ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिना ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

ऊर्ध्वन्तु विवृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।

विवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥ २ ॥

“मामर्थ्यमौचित्ये देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विगेषस्मृतिहेतवः” ॥

इति । अध्येतमस्मदायप्रसिद्धिश्चेतमर्थमुपोद्बलयति । अध्येता-
रोहि ग्रन्थमिमं कृन्दागपरिगृष्टमित्याचक्षते । निबन्धारश्चैवम् ।
यथा खल्वग्राप्राये निखितं दृष्ट्वा भवेदयमग्रा इति मतिः, तथा
प्रकृतेऽपि कृन्दागकर्त्तव्यप्राये पठितं कृन्दागकर्त्तव्यमेतदिति
धीरुदेति । उदेति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् ।
तथाच न्यायः । “प्राये वचनाच्च” इति । तस्मात् कृन्दाग-
कर्त्तव्यकर्मप्रवाहमध्ये यत्किञ्चिदन्यत् कर्मोपदिष्टं, तदपि
कृन्दागकर्त्तव्यमित्यवधार्यते । तस्मात् पृथ्गस्मिन् परस्मिंश्च
कर्मप्रवाहे कृन्दागकर्त्तव्ये मति तन्मध्यपठितं किञ्चित् कर्मा-
कस्माद्देवाहंजरतीयन्यायेन कृन्दागानां न भविष्यति भविष्यति
तु कृन्दागतंरूपमिति कुतोऽयममदावेग इति न खल्वधि-
गच्छामि ॥ १ ॥

परिगृष्टप्रकाशः ।

यज्ञोपवीतिना आचान्तोदकेन कृत्यमिति गोभिलेनोक्ता, पुन-
र्यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेवेत्युक्तम् ।
अनेन यज्ञोपवीतं सूत्रमित्येतावन्मात्रमुक्तम् । गुणत्रिमराद्यभि-
धानेन तदेव व्यक्तीकरोति ।

वामावर्त्तवर्णितसूत्रत्रयं त्रिगुणीकृत्य दक्षिणावर्त्तवर्णितं
कार्यम् । एवं नव तन्त्रवः । तदेव त्रिसरमुपवीतं स्यात् । तस्य
च त्रिसरस्यैको ग्रन्थिर्मुनिभिरिष्यते । तच्च सूत्रं कार्पासं कौशेयं
च ब्राह्मणस्य ।

तथाच मनुः, —

“कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्वतं त्रिवृतम् ।

गणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रकम्" ॥

बोधायनः,—

“कौशं मौत्रं त्विस्त्रितं यज्ञोपवीतमानाभिः” । कौशं कृमि-
कौशोत्थं तमरपट्टमूत्रादिमयम् । मौत्रं कार्पासम् । त्विस्त्रितं
नवगुणं त्विमरीकृतमित्यर्थः । “नव वै त्वितः” इति श्रुतेः ।

यच्च देवलवचनम् ।

“कार्पासर्क्षामगोवालगणवल्लवृणाद्भवम् ।

सदा सम्भवतो धार्य्यमुपवातं द्विजातिभिः" ॥

इति । तत्पूर्वपूर्वमभवे उत्तरात्तरविधायकम् । तथा --

“यज्ञोपवीतं कुर्यात् सूत्राणि नवतन्त्रवः ।

एकेन ग्रन्थिना तन्तुद्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा" ॥

द्विगुण इति त्रिसराम्भवे द्विसरमित्यर्थः ।

यच्च पैठानमिवचनम् ।'

“कार्पासमुपवातं पटन्तु त्रिवृतं ब्राह्मणस्य, क्षीमं राजन्यस्य,
आविकं वैश्यस्य” । तदपि नवतन्त्रमन्त्रं तन्तुपटकं विधत्ते ।

त्रिवृतं तिसरमित्यर्थः । अथवा नवगुणं तिसरद्वयेन षट्पत्तुक-
मित्यर्थः । क्षीमं अतसीभवम् । एतेन, “उपवीतमयुग्मसरं
विषमपत्तुकम्” इति गृह्यपरिशिष्टोक्तमपि स्पष्टीकृतम् । एतच्च
सूत्रमयोपवीतधारणं वस्त्राभावे । तथाच निगमपरिशिष्टम् ।
“वाममा यज्ञोपवीतानि कुर्यात् तदभावे त्रिवृता सूत्रेण
कुशमुञ्जबालशरज्जुभिर्वा” । बालोऽत्र गोक्षलो देवत्ववचनात् ।
अत्र च कुशशरगोबालादिषु गुणतिसरादिनियमो नास्ति । सूत्र
एव तन्नियमोपदेशात् । अवघातादयस्तु ब्रीहधर्मत्वात् तत्कार्य-
कारियवेष्वपि कर्तव्याः । अत्र तु गुणतिसरादिकं यज्ञोप-
वीतान्तर्गतं न तु तद्वर्त्मः । पुरोडाशादिकं तु न यागपदार्थ-
निविष्टं किं तु द्रव्यमात्रम् । अन्यथा प्रधानस्यातिदेगाभावात्
अनतिदेशापत्तेः । अन्ये त्वाहः,—यज्ञोपवीतानीत्युत्तरीये गोणं
तद्वर्त्मविन्यासप्रात्यर्थ्यमिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपिवा कुशरज्जुमेवेति
गोभिलसूत्रे सूत्रं यज्ञोपवीतं कुरुते इत्येतावन्मात्रमुक्तम् । तदेव
गुणसराद्यभिधानेन स्पष्टयति । त्रिवृदूर्ध्वतमिति । त्रिगुणं कृत्वा
ऊर्ध्वतं कार्यं, तन्त्रयमधावृतं त्रिवृतञ्च कार्यम् । एवं गुण-
त्रयस्य त्रिगुणीकरणेन नव तन्त्रवः* सम्पद्यन्ते । तथाच गृह्या-
संग्रहः ।

“यज्ञोपवीतं कुर्वति सूत्रेण नवतान्त्रवम्” ।

इति । ऊर्द्धतलक्षणमाह मंयहकारः ।

“करण दक्षिणेनोर्द्धं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।

त्रिलितं मानवैः सूत्रं शास्त्रं ऊर्द्धतं स्मृतम्” ॥

इति । ऊर्द्धन्तु त्रिवृतं कार्यमिति पाठोऽप्ययमेवार्थः । वामावर्त्त-
त्रिलितं सूत्रवयं त्रिगुणीकृत्य दक्षिणावर्त्तवृतं कार्यमिति परिशिष्ट
प्रकाशः ।

तदेव विमरमुपवीतं स्यात् । उपवीतमेव यज्ञमस्वन्वात्
यज्ञोपवीतमित्युच्यते । तस्यैकोग्रन्थिगृह्यते कृन्दोगाचार्यः । केचित्
क्विल प्रवरमंश्रया ग्रन्थिं कुर्वन्ति । एकोग्रन्थिग्लिननं तवाननु
मतिर्दृशिता । यच्चान्यर्द्धिगुणितं पटुतन्तुक्छोपवीतमुक्तम् । तच्छ
न्दोगेतरपरम् । शाखान्तरसूत्रकारत्वात्तेषाम् । एवं सूत्रशब्दो
पादानात् तस्य च कार्पासि प्रमिद्विः कार्पासमुपवीतं कृन्दोगा-
नाम । एवमाचार्येण सूत्र वस्त्र वा इत्यभिधानात् सूत्राभावे
वस्त्रस्य विधानादगतेः वस्त्राभावे सूत्रविधानमपि कृन्दोगेतरपरं
बोध्यम् ।

अत्र यद्यपि मत्यामपि ब्रौह्मणवहन्तीति श्रुतो ब्रौह्मिकार्यं
कारिणि यवेऽप्यवघातादयः क्रियन्ते, तथापि यज्ञोपवीतकार्य-
कारिणि वस्त्रादी न त्रिवृतादिनियमः । त्रिवृतादेयज्ञोपवीत
पदार्थान्तर्निविष्टत्वेन यज्ञोपवीतधर्मत्वाभावात् अन्यत्र तदप्रसक्तः ।
अवघातादीनां ब्रौह्मपदार्थान्तर्निविष्टत्वाभावेन ब्रौह्मधर्मत्वात्
अवघातादिविधौ ब्रौह्मपदेन ब्रौह्मियागाधान्तरापृज्यमाधनस्य
नश्यमाणत्वाच्च यवे तदाचरणं युक्तमेव ॥ २ ॥

पृष्ठवंशं च नाभ्याञ्च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

तद्वार्यमुपवीतं स्यान्नातोलम्बं* न चोच्छ्रितम् ॥ ३ ॥

परिगिष्टप्रकाशः ।

इदानीं देह्यमुपवीतस्याह ।

पृष्ठवंशनाभ्योर्धृतं सत् यत्कटिपर्यन्तं लम्बत, तदुपवीतं धारयेत् ।
नातोऽधिकं लम्बमानं नापि ऊर्ध्वं श्रितं ह्रस्वमितियावत् । एतच्च
गोभिलीयानाम् । अन्येषां तु,

“स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्न कर्त्तव्यं कथञ्चन” ।

इति देवलेनोक्तं प्रमाणमिति । “यज्ञोपवीतमानाभेः” इति वीधा-
यनोक्तस्याप्येव व्यवस्था । स्नातकैश्च हे यज्ञोपवीतं धार्यं ।
तथाच परिगृह्यः, -

“स्नातकानां हि नित्यं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् ।

यज्ञोपवीतं हे यष्टिः सोढकश्च कमण्डलुः” ॥ ३ ॥

प्रभा ।

उपवीतस्य परिमाणमाह । पृष्ठवंशं चेति । यदुपवीतं पृष्ठ-
वंशं नाभ्याञ्च धृतं सत् कटिं विन्दते लभते कटिपर्यन्तं लम्बते
इत्येतत् । तदुपवीतं धार्यं, न पुनरतो लम्बं नाप्युच्छ्रितं ह्रस्व
मित्यर्थः । परिमाणान्तरमाह गोभिलपुत्रो गृह्यामंग्रहं ।

“स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्न कर्त्तव्यं कथञ्चन ।

स्तनादूर्ध्वं श्रियं हन्ति अधोनाभेस्तपःक्षयः” ॥

* नातिलम्बं. इति क ख ग पुस्तकेषु पाठः ।

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखिन च ।

विशिखोव्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥ ४ ॥

इति । यत् यदुपक्रम्य पठितं तत्तत्तत्तद्वाङ्मिति न्यायात् न चो
च्छ्रितमिति कात्यायनीयो निषेधस्तदुक्तकल्प एवाभिनिविर्गते, न
गृह्यामंग्रहोक्ते कल्पे, एवं तदुक्तो नाभिरधःकरणनिषेधस्तदुक्त
एव कल्पेऽभिनिविर्गते, न कात्यायनीयं कल्प इति द्रष्टव्यम् ।
तदनयोः परिमाणयोर्विकल्पः । कुतः ? द्वयोरेव स्वशास्त्रोक्तत्वात् ।
यश्च, गोभिलपुत्रवचनमविदुषा नारायणोपाध्यायेन,

“स्तनादूर्द्ध्वमधोनाभेर्न कर्त्तव्यं कथञ्चन” ।

इति देवलोक्तं परिमाणं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयमित्युक्तम् ।
तदनादरणीयम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कश्मीरित्वं यज्ञोपवीतस्य, ‘यज्ञोपवीतिना आचान्तीर्कन कृत्यम्,’
इति सूत्रात् । तथाच कश्मीकालमात्रं धारणं नान्यदेति
प्रसक्तावाह ।

सदोपवीतयुक्तेन बद्धचूर्डनं च भवितव्यम् । एतेन शिखावन्धोपवीत
धारणयोः पुरुषार्थतोक्ता । ततश्चाधारणे प्रत्यवायः । पुरुषार्थतया
सदा धारणात् कश्मीकालेऽपि धारणाप्रपन्नः किं कश्मीरित्वा नान्ये-
वेत्यत्राह । विशिख इत्यादि । शिखोपवीतरहितेन यत्कश्मी कृतं, न
तत्कृतम् । विगुणत्वेन फलमाधकत्वादित्यभिप्रायः । केवल-

पुरुषार्थत्वे हि देवात्कर्मकालेऽधारणेऽपि कर्माविगुणमेव पुरुषम्
प्रत्यवायी स्यात् । कर्माङ्गत्वे तु नैवम् । तदा च विगुणक्रतु-
समाधाने यत्प्रायश्चित्तं तत्कर्त्तव्यमिति कर्माङ्गत्वोपदेशप्रयोजनम् ।
एतेन दधिखादिरादिवत् क्रतुपुरुषार्थतयोभयार्थतया ह्यात्मकता
उपवीतस्येत्युक्तम् । अतएव —

“पिबतो मेहतश्चापि भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।

प्राणायामं त्रिधावृद्धं नवकं त्रियुतं * क्रमात्” ॥

इत्यन्यत्रापि व्यक्तमुक्तं धारणम् । अतएव धनार्जननियमस्य
पुरुषार्थत्वे तदतिरुमेण कृष्याद्यर्जितधनेन क्रतुनिष्पत्तिरविगुणं
पुरुषम् नियमातिक्रमात् प्रायश्चित्तीयते । विगिख इत्यनेन च
असत्यामपि शिखायां शिखावन्धाभावे कर्मवेगुणं नतु सत्या-
मेवेत्युक्तम् ॥.४ ॥

प्रभा ।

यज्ञोपवीतस्य कर्माङ्गत्वं “यज्ञोपवीतिनाचान्तादकेन कृत्यम्”
इति गोभिलसूत्रेणोक्तम् । एवञ्च कर्मकालादन्यत्र तस्य धारणं न
प्राप्नोति, तत्राह । सदापवीतिनिति । सर्वदा उपवीतिना सर्वदा
ब्रह्मशिवेन च पुरुषेण भवितव्यम् । अनेन यज्ञोपवीतधारणस्य
शिखावन्धनस्य च पुरुषार्थतोक्ता । ततश्च विपर्यये प्रत्यवायः
स्यात् । तत् किं पुरुषार्थयोः शिखावन्धनोपवीतधारणयोरवर्ज-
नीयतया कर्मकालेऽप्यनुवृत्तिरिति नेतयोः कर्मार्थतयागङ्गाया

माह । विगिख इत्यादि । अब्रह्मविखोऽनुपवीती च यत् कर्म करोति, तत् कृतं न भवति । विगुणतया सम्यक् फलाजनं कृत्वात् न तत् कृतमिति निन्दावादः । पूर्वार्धे पुरुषार्थतयोक्तयोः शिखाबन्धोपवीतधारणयोरुत्तरार्धे व्यतिरेक निन्दार्थवादमुखेन कर्मायेतोक्तविगिख इत्यस्य विगिखाबन्धेन इत्यर्थः कल्पते । अन्यथा पूर्वोपरमामञ्जस्यं न स्यात् । अब्रह्मविनेत्यत्र ब्रह्मायाः शिखाया उपस्थितत्वात् ब्रह्मा शिखैव वा विगिख इति शिखाशब्देन परामृश्यते । एतेन विगिख इत्यनेनामत्यामपि शिखायां शिखाबन्धाभावे कर्मवैगुण्यं न तु मत्यामेवेति परिशिष्टप्रकाशमेकमङ्गतम् । तथात्वे कर्माङ्गतया शिखाबन्धनवत् शिखाऽपि विधातव्येति वाक्यभेदस्यापद्यते । तदत्र पुरुषार्थयोरेव मताः शिखाबन्धोपवीतधारणयोः संयोगपृथक्त्वव्यायेन कर्माश्रित्वं न तु कर्मार्थमन्यत् यज्ञोपवीतं धार्यमित्युक्तम् । स्नातकानान् यज्ञोपवीतद्वयं धार्यमित्याह वशिष्ठः ।

‘स्नातकानां हि नित्यं स्यादन्तर्वासस्तयोत्तरम् ।

यज्ञोपवीतं हे यष्टिः सोऽकथं कमण्डलुः” ॥

इति । पुरुषार्थस्यैव यज्ञोपवीतधारणस्य कर्मार्थतया विधानात् तत्राप्येव गतिः । स्मरन्ति च ।

‘यज्ञोपवीतं हे धार्योऽर्थोऽस्मात्तत्तु कर्मम् ।

तृतीयञ्चोत्तरीयाथं वस्त्राभावे तदिष्यते” ॥

इति ॥ ४ ॥

त्रिः प्राश्यापो द्विरुन्मृज्य सुखमेतानुपस्पृशत् ।

आस्यनामाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोऽंसकान् ॥५॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचान्तोदकेन कृत्यमिति गोभिलोक्तमाचमनमव्यक्तं व्यनक्ति ।
वारत्रयमपः प्रकर्षेण भजयेत् । भक्षणप्रकर्षेण कर्मकरणकर्तृ-
प्रकर्षात् । तत्र कर्मकर्षोऽनुष्णत्वाफेनत्वाबुद्धत्वहृदयगामित्वादि-
रूपः । कर्तृप्रकर्षेण कृतपाणिपादगौचत्वार्मानत्वप्राप्त्युत्वादि-
रूपः । करणप्रकर्षेणात्र ब्राह्मतीर्थत्वादिः । एवमपो भजयित्वा
सुखं वारद्वयमूङ्गि लोमस्थाने मार्जयेत् । न त्वलोमर्कः । पुनराचमनं
ऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तथाच परिशिष्टम् । “आचान्तः पुनराचामेत् ।
वामस्य परिधायोष्ठीं संस्पृश्य यत्रालोमर्कः” । मार्जनं चाङ्गु-
लीन, निखिण्यमाणदक्षवचनात् । एतेन “उदगग्नेरुत्स्पृश्य प्रक्षाल्य
पाणी पादौ चोपविश्य त्रिराचामेत् द्विः परिमृजीत पादावभ्युज्य
शिरोऽभ्युक्षयेत्” इति गोभिलेनोक्तम् वारद्वयमार्जनं सुखस्य
वारत्रयभक्षणमपां स्फुटीकृतम् ।

अत्र च उदगग्नेरुत्स्पृश्येति कर्माङ्गाचमनमेव वारत्रयमित्यु-
क्तम् । ततश्च “त्रियतुर्वा अप आचामेत्” -- इति गौतमोक्तं
वारचतुष्टयमाचमनमदृष्टाद्येकस्मिन् व्यवस्थितमिति यत्किञ्चिदुक्तं
तन्निरस्तम् । आचान्तोदकेन कृत्यमिति कर्माङ्गस्यैवाचमनस्य
उदगग्नेरुत्स्पृश्य इत्यादिना विवचनात् । ततश्च त्रिः प्राशिता यदि
हृदयगान भवन्ति तदा चतुर्वेति बहुभिरुक्ता व्यवस्था । भाव-

शुद्धापेक्षयेति कल्पतरुक्ता व्यवस्था । “इन्द्रियाण्यङ्गिः संस्पृशेत्
अक्षिणी नामिके कर्णाविति यद्यन्मीमांस्यं स्यात् तदङ्गिः स्पृशेत्”
इत्युक्तं गोभिलेन । तदव्यक्तं व्यक्तीकरोति । एतानि वक्ष्यमाणानि
समीपे स्पृशेत् । न तु तत्तत्स्थाने । समलत्वात् । आस्यादीनां समासे-
नकपदेनोपादानं तेषां सोपमर्जनस्पृशतिमस्वन्वार्थं, नाभ्यादीनाञ्च
पृथक् समासेनोपादानं स्पृशतिमात्रमस्वन्वार्थम् । अयं चास्यादिक्रमो-
दक्षाक्त इत्यङ्गुलीनियमोऽपि स एव ग्राह्यः । तथाहि दत्तः --

“अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ।

प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिवेदम्बु वीक्षितम्” ॥

अनेन वक्ष्यमाणेन ।

“मंत्रत्याङ्गुलमूलेन द्विः प्रस्पृज्यात्ततो मुखम् ।

मंहत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्” ।

मुखं मंहत्य ततः प्रस्पृज्यादित्यर्थः । एवमिति मंहत्येत्यर्थः ।

“अङ्गुष्ठेन प्रदेगिन्या घ्राणम्यथादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रं पुनःपुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयं तु तलेन वै ।

सर्वाभित्तिं शिरः पश्चाद्वाङ्गं चाग्नेण संस्पृशेत्” ॥

तिसृभिः पूर्वमास्यं स्पृष्ट्वाऽङ्गुष्ठप्रदेगिनीभ्यां पश्चात् घ्राणं, अनन्तरं
चक्षुर्षी श्रोत्रं पुनःपुनरित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

“आचान्तोदकेन कृत्यम्” इति गोभिलोक्तमाचमनं व्यक्ती-
करोति त्रिः प्राशयेति ।

वारत्रयमुदकं भक्षयित्वा वारद्वयं मुखमुन्मृज्य वक्ष्यमाणान् मुख-
चक्षुर्नामिकाकर्णान् नाभिवक्षःस्थलशिरोऽंसांश्च उपस्पृशेत् । एतेन
“इन्द्रियान्यद्भिः संस्पृशदक्षिणी नामिके कर्णाविति” इति गोभिल-
स्त्रमुपन्यासमात्रपरं न क्रमपरमिति स्पष्टीकृतम् । इतिशब्द-
विवक्षितोऽर्थश्च प्रदर्शितः । यद्यपि “त्रिराचामेत् द्विः परिमृजीत
पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेत्” इति गोभिलस्त्रे द्विः परिमार्जना-
नन्तरं इन्द्रियस्पर्शाच्च पूर्वं पादशिरोऽभ्युक्षणमुक्तम् । तथापि तस्य
स्पष्टत्वादत्र तन्नोक्तम् । कस्याश्चिदवस्थायां तदन्तरंगाध्याचमन-
निष्पत्त्यर्थं वा ।

मार्जनादावङ्गुलिनिगमो दर्शनेन दर्शितः । यथा ।

“अर्धनैव विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ।

प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् ॥

संवृत्याङ्गुलमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम् ।

संहृत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमवमुपस्पृशेत् ॥

अङ्गुलेन प्रदर्शिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुलेन हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिश्च शिरः पश्चादाह् चार्घ्येण संस्पृशेत्” ॥

इति । क्वचित् क्वचित् कर्मप्रदीप एवैतस्मिन्नवसरे वचनान्येतानि
पश्यन्ते । संख्येत्यनेन मुखं सप्ततं कृत्वा मलोमकस्थानं स्पष्टव्यम् ।

अन्यथा —

प्रभा ।

“आचान्तः पुनराचामेहामो विपरिधाय च ।

ओष्ठौ संस्पृश्य च तथा यत्र स्यातामलीमकी” ॥

इति वशिष्ठेनानीमकीश्वरं आचमनविधानेन तदनवस्थापा-
तात् । न चैतत् परकीयत्वादनाचरणीयमिति वाच्यम् । स्मृत्यु-
क्तस्य परकीयत्वानुपपत्तेः । स्मृत्युक्तमपि स्वगास्त्विरुद्धं नाचर-
णीयमेव । न चात्र तथा । अपिच, दत्तः किल स्मृतिकाराणां
परिशिष्टकारकस्य इति नैवात्र किमपि शङ्कितव्यं भवति ।
तथाच दत्तेर्नैवोक्तम् —

“उक्तं कर्म क्रमो नोक्तो न कालो मुनिभिः स्मृतः ।

द्विजानान्तु हितार्थाय दत्तम् स्वयमब्रवीत्” ॥

इति । न कालस्तत्र एव हि — इति द्वितीयचरणं पाठान्तरम् ।
आचमने विगेषो गृह्यसूत्रात् यथासम्भवं स्मृत्यन्तरं भव्यथावगन्तव्यः ।
ग्रन्थगौरवभयादिह न लिखितः । अत्र गृह्यसूत्रं च वारचयं
जलपानविधानात्, “विद्यतुर्वा अप आचामेत्” इति गौतमसूत्रं
गोभिलीयश्चतिरिक्तविषयम् । यत्तु उपस्पृशेदिति वचनात् इन्द्रिया-
ण्यपि समापि संस्पृशेत् न रन्ध्रस्थाने समलत्वात् इति नारायणी-
पाध्यायेनोक्तम् । तदसङ्गतम् । “इन्द्रियाण्यभिः संस्पृशेत्” इति
गोभिलसूत्रविरोधात् । समलत्वंऽपि वचनात् स्पर्शं दौषकल्पना-
नुपपत्तेः । सामान्यस्य विगेषेतरपरत्वापपत्तेः । “देहाच्चैव च्युता-
मनाः” — इति स्मृतदेहच्युतानामेव समलत्वेन देहस्थितानां समलत्वा-
भावाच्च । आस्थादीनां समासेनैकपदेनोपाटानं तेषां सोपमर्ग-

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न तूच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचमनादिकर्माङ्गप्रसङ्गादन्यदपि साधारणमङ्गमाह —

यत्र स्मृत्यादौ कर्म कर्तव्यत्वेनोच्यते कर्तुः पुनः सव्यं दक्षिणं वाऽङ्गं नोच्यते । तत्र दक्षिणपाणिः कर्माङ्गतया ज्ञातव्यः । यस्मादसौ माङ्गकर्मनिष्पादकतया पारगः । सव्येन तु विगुणं कर्माति । एतेन गोभिलोक्तकर्मसु वलिदानहोमादिषु अन्योक्तेषु च अनुपदिष्टकर्तव्यविशेषेषु अङ्गविशेषनियमेनानुष्ठानं स्फुटीकृतम् ॥ ६ ॥

प्रभा ।

सृश्रुतिमन्त्रार्थं, नाभ्यादीनां पृथक्कममासेनोपादानं सृश्रुतिमात्रमन्त्रार्थमित्यपि तस्य कल्पनामात्रं प्रमाणाभावादनुपादेयम् । कुतचित् सोपमर्गस्य कुतचिच्चोपमर्गं विहाय धातुमात्रस्य मन्त्रव्ययं न कापि दृष्टवरः । वचनविरोधैवमवर्जनीयः स्यात् । तस्मादुपेत्युपमर्गो धात्वर्थमनुवर्तते । अतएव केनापि मुनिना मंगलकारेण च नैष विगेषोऽभिहितः ॥ ५ ॥

अयदानीं गोभिलानुक्तमतएवास्पष्टं कश्चित् विधिसुपदिशति कर्मोपदिश्यते इत्यादिभिस्त्रिभिः । यत्रैतत् कर्तव्यमिति कर्मोपदिश्यते कर्तुस्त्वङ्गविशेषः सव्यो दक्षिणो वा नोच्यते, तत्र होमवलिहरणादौ कर्मणां पारगामी सर्वकर्मकरणमसर्थोदक्षिणः करो विज्ञेयः । तत्र दक्षिणः करः कर्मणां पारगोविज्ञेय इति वाऽर्थः ॥ ६ ॥

यत्र दिङ्नियमो नास्ति जपहोमादिकर्मसु ।

तिस्रस्तत्र दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिताः ॥ ७ ॥

आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अपरमपि साधारणमङ्गमाह —

यत्र जपादिकर्माङ्गं, तेषु कर्मसु दिग्विशेषमुखतानियमो
नोक्ताः, तत्र पूर्वा उत्तरा ऐशानीति तिस्रो दिशो मुनिभि
रुक्ताः ॥ ७ ॥

यत्र उपविष्ट उत्थितोऽवनतपूर्वकायः कुर्यादित्येतादृशो
ऽनियमो नास्ति तत्कर्मापविष्टेन कर्त्तव्यम् । नापद्यपि प्रह्वेन
उत्थितेन कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रभा ।

अपरमपि साधारणमङ्गमाह —

यत्र दिङ्नियमो नास्तीति । यत्र कर्मणि दिङ्नियमो
नास्ति कर्त्तुर्दिग्विशेषमुखता नोक्ता, तत्रैन्द्री सौम्याऽपराजिता
स्तिस्रो दिशो मुनिभिः प्रोक्ताः । ज्ञेया इति पाठे ज्ञातव्या
इत्यर्थः । तथाचैतासां दिशामन्यतमदिङ्मुखता कर्त्तव्या इत्या-
ऐन्द्री प्राची, सौम्या उत्तरा, अपराजिता ऐशानी । तथाच
गृह्यासंग्रहः —

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥ (क) ॥

धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिर्गन्तुदेवतया सह ।

गणेशेणाधिका ह्येता वृद्धौ पूज्याश्चतुर्दश ॥ (ख) ॥

प्रभा ।

“प्रक्रमणे तथोदाह्रं होमे स्विष्टकृते तथा ।

यस्यां दिशि विधिं प्राहुस्तामाहुः पराजिताम्” ॥

इति ॥ ७ ॥

आमीन इति । यस्मिन् कर्मणि आमीन ऊर्ध्वः प्रहो दा
कुर्यादित्येतादृशो नियमो नोक्तः, तत् कर्म आमीनिन कर्त्तव्यं न
प्रहेन न वा तिष्ठता । आमीन उपविष्टः । ऊर्ध्वदिगवत् स्थितः ।
प्रहोऽवनतपूर्वकायः । तिष्ठता दगवत् स्थितेन ॥ ८ ॥

प्रमङ्गाद्व्यमाणापयोगिनं कश्चिदर्थमाह गौरी पद्मेति
हाभ्याम् -

गणेशमहिता एताश्चतुर्दश मातरो वृद्धावाधानादी पूजनीयाः ।
चतुर्दशेत्युपादानात् मातरो लोकमातर इति सर्व्वानां विशेषणम् ।
एता मातरो लोकमातर इत्यर्थः । वृद्धौ पूज्याश्च चतुर्दश इति
पाठे मातरो लोकमातर इति स्वतन्त्रं देवताद्वयम् । तदिदं श्लोक
द्वयं सर्व्वेषु पुस्तकेषु दृष्टत्वात् कमलाकरेण कन्दोर्गपरिशिष्ट-
नाम्ना लिखितत्वाद् व्याख्यातत्वाच्चास्माभिर्व्याख्यातम् । नारायणो-
पाध्यायेन तु नेतत् पठितं न वा व्याख्यातम् ॥ (क) (ख) ॥

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥ ६ ॥

प्रतिमासु च शुभासु लिखिता * वा पटादिषु ।

अपि वाऽन्नतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अपरमपि साधारणं कर्माङ्गमाह —

सर्व्वेवैदिककर्मारम्भात्पृच्छं गणपतिममता गौर्यादिमातरः प्रयत्नतो-
भक्तियद्वाभ्यां पूजयितव्याः । पूजाफलमाह । ताः पूजिताः
पूजाकर्त्तारमभ्युदयसम्पादनं प्रीणयन्ति ॥ ८ ॥

पूजास्थानानि तदुपकरणानि चाह—

प्रतिकृतिषु शुभासु रजतस्फटिकादिमर्याषु । शुद्धास्त्विति पाठे-

प्रभा ।

न केवलं वृद्धौ, किन्तुहि, कर्मादिषु चेति । सर्व्वेषु च कर्मादिषु
गणाधिपसहिता गौर्यादिमातरः प्रयत्नेन भक्तियद्वातिशयेन
पूजनीयाः । पूजितास्ता मातरः पूजयितारं पूजयन्ति अभ्युदय-
सम्पादनं प्रीणयन्ति यतः, अतः पूजनीया इति पूजाफलवादः ।
सर्व्वेष्वित्यस्यापवादो वक्ष्यते । तदनेन, सर्व्वेष्वेवान्वाङ्माह्वयवर्त्ताति
गोभिलसूत्रेण कर्मादी यदन्वाङ्माह्वयवर्त्तातुं तस्मात्पूजादिपृच्छकं
कर्णीयमिति स्पष्टीकृतम् ॥ ८ ॥

पूजायां विंशषमाह प्रतिमास्त्विति । शुभासु स्फटिक

* लिखित्वा - इति पाठान्तरम् ।

कुड्यलग्नां वसोर्धागां सप्तधारां घृतेन तु ।

कारयेत् पञ्चधारां वा नातिलम्बां न चोच्छ्रिताम् ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ऽप्ययमेवार्थः । अयं मुख्यकल्पः । अनुकल्पमाह । पटादिष्वित्यादिः ।
वर्णकलिखिता वा । आपत्कल्पमाह । यवपुञ्जेष्वपि वा । मातरः
पूजनीया इत्यनुषङ्गः । निवेदनीयैश्च नानाविधैर्गन्धपुष्पधूपदीप-
पायममोदकापूपकादिभिः । चकारो भक्तियुद्धाममुच्यते ॥ १० ॥

तदनन्तरञ्च —

भित्तिमंसक्तां घृतेन सप्तधारां बहुघृतामश्ववे पञ्चधारां, वसोर्धेदि-
राजस्य तदुद्देशप्रवृत्तेन मन्त्रध्वनीं, नातिदीर्घां नातिरुक्त्वां वा
कुर्यात् । वसोश्च सर्वात्मवप्रवर्त्तकत्वेन मङ्गलहेतुत्वात् विवाह-
पुत्रजन्मादिमङ्गले पूजा युक्तेति । वसोरग्नेर्वा ॥ ११ ॥

प्रभा ।

रजतादिनिर्मितासु प्रतिमासु मातरः पूजनीया इत्यनुषज्यते ।
पटादिषु वर्णकैर्लिखिताश्चित्तिता वा मातरः पूजनीयाः । अथवा,
अक्षतपुञ्जेषु यवपुञ्जेषु मातरः पूजनीयाः । “अक्षतासु यवाः
प्रोक्ताः” इत्युक्तेः । पृथग्विधैर्नानाविधैर्नवेद्यैर्निवेदनीयैर्गन्धपुष्प-
धूपादिभिर्विविधैर्भक्ष्यैश्च मातरः पूजनीयाः ॥ १० ॥

मातृपूजानन्तरं यत् कर्तव्यं, तदाह, कुड्यलग्नामिति ।
भित्तिमंसक्तां सप्तधारां पञ्चधारां वा नातिदीर्घां नातिरुक्त्वां
नात्युच्छ्रितां नातिदीर्घां च, वसोर्धेदिराजस्याग्नेर्वा, तदुद्देशेन

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आयुषे हितानि अमङ्गलनाशाय जप्त्वा । तत्र कर्मादौ ।
मातृपूजावसुधाराऽऽयुष्यजपेभ्योऽनन्तरं पित्रादिभ्यो मातामहादि-
भ्यश्च त्रिभ्यः श्राद्धदानमारभेत । एतच्च वृद्धिश्राद्धं वैदिककर्मस्वादौ
कर्तव्यम् । तदङ्गं च । तथाच शातातपः—

“नानिष्ठा तु पितॄन् श्राद्धं कर्म वैदिकमारभेत्” ।

भविष्यपुराणञ्च —

“निषेककाले सोमे च सोमस्तोत्रयने तथा ।

ज्ञयं पुंभवनं चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च” ॥

एतच्च वैदिककर्ममात्रोपलक्षणम् । फलवत्सन्निधावफलं

प्रभा ।

प्रवृत्तत्वात् तत्संबन्धिर्नोमित्येतत्, घृतेन धारां कारयेत् कुर्यात् ।
स्वार्थिको णिच् ॥ ११ ॥

वसोधायाः करणादनन्तरं कृत्यमाह आयुष्याणीति । आयु-
ष्याणि आयुषे हितानि आयुर्वृद्धिकराणि, आ नोभद्राः कृतव-
द्यादिमूक्तानि इति मदनपारिजातः । तानि च तन्तिर्गीय
शाखायां पठ्यन्ते । शान्त्यर्थममङ्गलनाशार्थं समाहितोऽविच्छिन्-
चित्तः तत्र कर्मादौ जप्त्वा, तदनु तदनन्तरं षड्भ्यः पितृभ्यः
पित्रादिभ्यः त्रिभ्यः मातामहादिभ्यश्च त्रिभ्यः श्राद्धदानमारभेत ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

तदङ्गमिति न्यायस्याविशेषात् । लोकिके तु कर्मणि न वैदि-
कस्य यादस्याङ्गता । किन्तु तच्छादस्य निमित्तमात्रम् ।
निमित्तानन्तरञ्च नैमित्तिकम् । अतः पुत्रजन्माद्युत्तरकालमेव
सूर्यग्रहादिनिमित्तकयादवत् वृद्धियादमिति स्थितम् । अतएव
मार्कण्डेयपुराणम्—

“नैमित्तिकमथो वक्ष्ये यादमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमं नरैः” ॥

एतदपि पुत्रमुखदर्शनाद्युपलक्षणार्थम् । अनुपादेयत्वाप्रधान-
त्वयोरविशेषात् । एतेन सर्वाण्येवान्वाहार्थवन्तीति सूत्रोक्तमन्वा-
हार्थपदं मातृपूजादिभ्योऽन्वाह्रियमाणत्वात् वृद्धियादपरमिति
स्पष्टीकृतम् । अतएव,

“यच्छाङ्गं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्थं तदुच्यते” ॥

इति गृह्यान्तरम् । पिण्डपितृयज्ञरूपयादात् द्वितीयं याद-

प्रभा ।

जप्ता तदनु इति निर्देशो लेखगर्णी । नात्र पुनरुक्तिराशङ्कनीया ।
कर्मविशेषार्थी वा । कथं नाम ? कृतायुष्यजपस्यैव याददाने-
ऽधिकारी न त्वकृतायुष्यजपस्येति । पङ्क्त्युपादानात् कर्मो-
गानां मातृदिशाङ्गं नास्ति । वक्ष्यति च —

“न योषिज्ञाः पृथग्दद्यादवमानदिनादृते” ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

मित्यर्थः । तथा च गोभिलः । “अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्ड-
पितृयज्ञो व्याख्यातः । अमावास्यायात्तच्छ्राद्धमितरदन्वाह्यार्थं
मासीनम्” । वृद्धियाहे च पितृणाम्नादौमुखविशेषणविशिष्टानां
देवतात्वम् । तथा विष्णुपुराणम्—

“कन्यापुत्रविवाहे च प्रवेशे नववेश्मनः ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिकं तथा ॥

मीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पितृगणमर्चयेत् प्रयतो गृही” ॥

ब्रह्मपुराणम्—

‘कर्मण्यथाभ्युदयिकं मङ्गल्यवति शोभने ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥

पितृद्वान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम्” ।

गोभिलेनापि, नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति देवं
वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः ।

प्रभा ।

इति । पितृभ्य इति पितृपदस्य सम्बन्धिगच्छतया पठित्वायात्
यजमानपित्रादिपरिग्रहः । तेन यजमानपित्रादीनां, न तु,

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

तयो ह्ययमुखा ह्यते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

भविष्यपुराणे, इति ख पुस्तके पाठः ।

पितृपितामहापितामहेभ्यः इति ख पुस्तके पाठः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहभ्यश्च प्रीयन्तामित्युक्तम् ।

यद्यपि,—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यश्वमुखा ह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः ।

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखेधिताः ॥

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिर्गति कथ्यते” ।

तथा,

“ये स्युः पितामहादूर्द्ध्वं ते स्युर्नान्दीमुखास्त्विति ।

प्रसन्नमुखमंजान् मङ्गलीया यतस्तु ते” ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात्—प्रसन्नमुखतारुण्यं नान्दीमुखत्वं
प्रपितामहपितृदीनां तयाणामिव । ये स्युः पितामहादूर्द्ध्वमित्य-
त्रापि पितामहपदं प्रपितामहपरम् । तेभ्यः पूर्वतरा ये च

प्रभा ।

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखेधिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिर्गति कथ्यते ॥

कर्मण्यथाभ्युदयिके माङ्गल्यवति गोभर्ते ।

जन्मन्यथापनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥

पितृनान्दीमुखान् नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम्” ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् प्रपितामहपितृदीनां आहम् । वक्ष्यति

च

परिशिष्टप्रकाशः ।

इत्यंतद्दर्शनात् । ततश्च तेषामिव वृद्धिर्वाङ् देवतात्वं युक्तम् ।
तथापि षड्राः पितृभ्यः इति यजमानपितॄणामेव प्रतीतदेवतात्वं
युक्तम् । तथाच —

“स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकश्मैसु” ।

इति स्पष्टमेवोक्तम् । स्वपदस्य प्रपितामहपितृादिव्यावर्त्तेक
तथैव सार्थकत्वात् । तथा, नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्तामिति
पितामहाः प्रपितामहामातामहाश्च प्रीयन्तामिति कात्यायन-
वचनं, नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः
*मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यः वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तामिति
गोभिलमूलं च, यजमानस्यैव पित्रादयः सम्बन्धिगच्छत्वात्
मातामहसमभिध्याहाराच्च गम्यन्ते । नान्दीमुखतश्च तेषामेवा

प्रभा ।

“स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकश्मैसु” ।

इति । स्वपदञ्चात्र प्रपितामहपितृादिव्यावर्त्तकतयैव सार्थकम् ।
अन्यथाऽनर्थकत्वापत्तेः । किन्तु पित्रादीनां नान्दीमुखविशेषण
विशिष्टानामेवात्र देवतात्वम् । यादृक्कल्पं, नान्दीमुखः पितर
इत्यादि निर्देष्टात् । एवं तत्रैव नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पिता
महेभ्य इत्यादि निर्देष्टात् ।

“नान्दीमुखे विवाहं च प्रपितामहपृथ्यकम् ।

वाक्यमुच्चारयेद्विद्वानन्यत्र पितृपृथ्यकम्” ॥

इति बृहद्विशिष्टोक्तवाक्यरचनापि गोभिलीयानां न भवति ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

रोपात् माणवकस्यैवाग्नित्वम् । मङ्गल्ये च विवाहपुत्रजन्मादौ अशुमुखानाममाङ्गलिकानां यादमन्त्रिधौ आरोपादपि माङ्गलिक-
नान्दीमुखशब्देन निर्दिशो युक्तः । अतएवामाङ्गलिक-कपालादि-
शब्दाच्चे आरोपादपि अमङ्गलपरिहाराय भगालादिशब्दं श्री-
कामज्ञानादिवाचक भगपदयुक्तं मुनयः प्रयुञ्जते । एवमायुष्य-
मत्वजपोऽपि शास्त्यर्थमुपपन्नो भविष्यति । अतएव —

“पठेत् कन्दांसि सूक्तान्तु स्वस्ति सूक्तं शुभं तथा” ।

इति ब्रह्मपुराणेऽपि स्वस्त्ययनार्थं सूक्तजपोपदेश एवमुपपन्नो-
भविष्यति । क्वचित्सत्यस्य च क्वचिदारोपात् आरोपार्थमेव वास्तवं
नान्दीमुखत्वं ब्रह्मपुराणे दर्शितम् ।

क्वचित्, शाखाविशेषव्यवस्थितो ब्रह्मपुराणीयः पक्ष इत्याहः ।

प्रभा ।

मन्त्रं एतत् यादुकल्पभाष्यादौ विवक्षितमस्माभिस्तत्त्वैवानुमन्येयम् ।
ग्रन्थगौरवभयादिह नोच्यते । यच्चोक्तं नारायणोपाध्यायेन, स्व-
जनकादीनां देवतात्वावगतेस्तपामिवारोपेण नान्दीमुखत्वं माण-
वकस्याग्नित्ववत् । माङ्गलिकं विवाहादावमाङ्गलिकानामशु-
मुखानामारोपणाऽपि माङ्गलिकनान्दीमुखपदेन निर्दिशो युक्तः ।
अतएवामाङ्गलिककपालादिशब्दाच्चे अमङ्गलपरिहाराय आरो-
पादपि श्रीकामज्ञानादिवाचकभगपदयुक्तं भगालादिशब्दं मुनयः
प्रयुञ्जते । क्वचित् सत्यस्यैवान्यत्रारोपात् आरोपार्थमेव वास्तवं
नान्दीमुखत्वं ब्रह्मपुराणे दर्शितम्, — इति । सेयं कल्पना रमणीया ।

वशिष्टोक्तोविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निगमिषः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विर्गष इह यो भवेत् ॥ १३ ॥

प्रथमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

जीवत्पित्रादितयव्यवस्थित इत्यपरं । तदयुक्तम् । स्वपितृभ्यः
पिता दद्यादित्यस्मिन् वचने पित्रभावे एव सुतस्य वृद्धियाद्भावभा
नात् । त्रिषु जीवत्सु नैवेति विष्णुना पार्व्वणश्राद्धनिषेधात् ।
तद्विकृतित्वात् च वृद्धियादस्येति । यतएवागोपितं नान्दीमुखत्वम्,
अतएव, —

“मातामहंभ्यश्च तथा नान्दीवक्तेभ्य एव च” ।

इति ब्रह्मपुराणे मातामहानामपि नान्दीमुखत्वमुक्तम् । तथा
कात्यायनेन नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यादिना, गोभिर्लेन
च, नान्दीमुखिभ्यः पितृभ्यः इत्यादिना मातामहानामपि नान्दी
मुखत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

कया परिपाश्या श्राद्धं कर्त्तव्यमित्याह —

वशिष्टेन कान्दीग्यगृह्यपरिशिष्टे यः पार्व्वणविधिरुक्तः सोऽत्र

प्रभा ।

वचनार्थस्त्वेवं न भवति । कुतः ? ब्रह्मपुराणे वृद्धप्रपितामहादीनां
नान्दीमुखसंज्ञामभिधाय कर्मण्यथाभ्युदयिकं इत्यादिना परत
स्तप्राप्तैव श्राद्धोपदेशात्तथाविधकल्पनानुपपत्तेः ॥ १२ ॥

अन्वाहार्यश्राद्धस्यतिकर्त्तव्यतां वक्तुमुपक्रमते वशिष्टोक्त इति ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

‘मर्च्यं आमिषपर्युदामेन द्रष्टव्यः । अतोऽनन्तरं वशिष्ठोक्तादिधियांश्च
याज्ञं विगेषो भवेत् तं सम्यग्वक्ष्यामि । मधु चात्र दातव्यम् एव
“शाल्यन्नं दधिमध्वक्तं वदराणि यवांस्तथा ।

मिर्योक्तानि चत्वारि पिण्डान् श्रीफलमन्निभान्” ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ॥ १३ ॥

प्रथमखण्डः ।

प्रभा ।

याज्ञकल्पे वशिष्ठेन पार्वणेयाज्ञे यो विधिरुक्तः, स कृत्स्नोविधि
रामिषपर्युदामेनास्मिन् याज्ञे द्रष्टव्यः । अस्मिन् याज्ञे तस्मादिधे
यो विगेषो भवेत्, तं विगेषमतः परं प्रकर्षेण कथयिष्यामि ।
याज्ञकल्पः किञ्च वशिष्ठप्रणीत इति तत्रभवतो भट्टनारायणस्य
मतं लक्ष्यते । ‘अन्योऽपि प्रातमन्वितानित्येवमादिको विगेषः
कर्मप्रदीपाद्वाशिष्ठाच्च याज्ञकल्यादुपलब्धव्यः’ इति गोभिलभार्य
तनोक्तत्वात् । अत्रामिषपर्युदामेन वशिष्ठाक्तस्य कृत्स्नस्य विधे
रतिदेशात् मधुनोऽपि देयता प्रतीयते । कर्त्तुं तावन्न भवति --

“अक्षता गोपशुयैव याज्ञे मांसं तथा मधु ।

देवराज्ञं सुतोत्पत्तिः कर्त्तुं पञ्च विवर्जयेत्” ॥

इति मयूखादी निगमवचनात् ॥ १३ ॥

इति प्रथमः खण्डः ।

द्वितीयः खण्डः ।

—

प्रातरामन्वितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।

उपवेश्य कुशान्दद्यादृजुनैव हि पाणिना ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशेषमाह -

प्रथमघटिकावधे आमन्वितान् युग्मब्राह्मणान् । देवं पितृ च
तथा पार्वणवत् प्राङ्मुखान् देवं उदङ्मुखान् पितृ उपवेश्य
ऋजुनैव हस्तेन कुशानामर्न दद्यात् ॥ १ ॥

प्रभा ।

प्रतिज्ञातं विशेषमाह प्रातरिति । प्रातरामन्वितान् युग्मान्
ब्राह्मणान् उभयतः देवपक्षे पितृपक्षे च तथा पार्वणवदेव देवं
प्राङ्मुखान् पितरा चोदङ्मुखानुपवेश्य । ऋजुनैवावर्कणैव
हस्तेन कुशान् दद्यात् । पार्वणं याज्ञे पृथ्वीदिने तदहर्वा ब्राह्मण
निमन्त्रणमुक्तम् । अत्र तु पृथ्वीदिने निमन्त्रणं न भवति । किन्तु
याज्ञदिने प्रातः । एवं पार्वणे पितरा अयुग्मा ब्राह्मणा उक्ताः,
अत्र तु तत्रापि युग्माः । पार्वणे पितृतीर्थेन दानमुक्तम् । अत्र
तु ऋजुना हस्तेन देवतीर्थेनैत्यर्थः ॥ १ ॥

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदेवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कुशान् दद्यादित्युक्तेर्यादृशाः कुशाः कर्माङ्गभूतास्तानाह—

दर्शादियज्ञार्था हरिताः, पञ्चयज्ञार्थाः पीतवर्णाः, पितृदेवत-
कर्माार्थाः समूलाः, विश्वदेवत्याङ्गार्थास्तिलकोपिताः । कुशा
उत्पाद्या इति शेषः । कल्माषार्थैव देविका इति कल्पतरुपाठः ।
तदा च व्यक्त एवाशेषः । अथ च प्रसङ्गाद्यज्ञाद्यर्था अप्युक्ताः ॥ २ ॥

प्रभा ।

कुशान् दद्यादिति प्रसङ्गेन यस्मिन् कर्मणि यादृशाः कुशा-
भवन्ति तदाह हरिता इति । हरिता दर्भा दर्शादियज्ञार्हाः ।
पीतवर्णा दर्भाः पाकयज्ञार्हाः । पितृदेवत्या दर्भाः समूला मूल-
सहिताः । पितृकर्मणि समूला इत्यर्थः । विश्वदेवार्था दर्भाः
कल्माषास्तिलकोपिताः कल्माषाण्डरा इति यावत् । कल्माषार्थैव
देविका इति लक्ष्मीधरः पठति । तदा व्यक्त एवाशेषः । ननु क
इमे पाकयज्ञा नाम ० तत्र व्याख्यातारी विवदन्त । केचिदाहुः ।
पाकाङ्गयज्ञा इति । पञ्चयज्ञा इत्येकं । प्रशस्तयज्ञा इत्यन्ये ।
अल्पयज्ञा इत्यपरं । देवयज्ञादय इति केचित् । वयं तु ब्रूमः ।
एकाग्नी ये यज्ञास्ते पाकयज्ञाः । कस्मात् ० “पाकयज्ञा-
इत्याचक्षते एकाग्नी यज्ञान्” इति सूत्रकारवचनात् ॥ २ ॥

हरिता वै सपिञ्जलाः शुष्काः स्निग्धाः समाहिताः ।

रत्निमात्राः प्रमाणेन पितृतीर्थेण संस्कृताः ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पितृतीर्थानां वर्णपरिमाणादीन्याह

सपिञ्जलाः प्रादिशमात्रादेशुष्कान्यतरणीणेष्वसञ्जरीमहिताः,
स्थूलपत्राः, कोमलाः, समाहिताः नेत्रस्ततो विज्ञप्तपर्णाः, कृत
मुष्टिहस्तप्रमाणाः, पितृतीर्थेणयोगसंस्कृताः, पितृकर्मण्युपादेया
इति शेषः । रत्निप्रमाणा च पिण्डास्तरणार्थानामेव । आसना
ऽध्योत्सर्गार्थानान् गोकर्णप्रमाणा । तथाच वायुपुराणम्

‘रत्निप्रमाणा, शस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः ।

उपसृता तत्रा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशा मताः ॥’

ब्रह्मपुराण

“हरिताथ सपिञ्जला, स्निग्धाः पृष्टाः समाहिताः ।

गोकर्णदार्द्राश्च कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः ॥

पितृतीर्थेन देयाथ दूर्वा श्यामाकर्मव च ।

कागाः कुशावल्वजाथ तथाऽन्ये ताल्परासगाः ॥

सोज्जाथ गात्रलायेव पण्डिताः परिकीर्त्तिताः” ॥

प्रभा ।

हरिता इति । हरिताः हरिद्वर्णाः सपिञ्जलाः सञ्जरीमहिताः
माया वा । पृष्टाः स्थूलपत्राः । स्निग्धाः कोमला अकर्मणा इति

• कुशा मताः । इति च पुराण पाठः ।

पिण्डार्थं ये स्तृतादर्भास्तर्पणार्थं तथैव च ।

धृतैः कृतै च विगमूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ॥४॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तीक्ष्णारोमशा इति वल्खजानां विशेषणम् । तेन, तेषामनाभे शूक-
ल्लणशरणीयवल्खजमुतवनलसुगठवर्जं सर्वल्लणानीति गोभिलोक्तं
तदातिरिक्तवल्खजानां निषेधो बोद्धव्यः । गोकर्णपरिमाणञ्च,
प्रादेशतालगोकर्णा इत्यभिधानकोपे प्रतिपादितम् । मुख्यकुशा-
भावे दूर्वादोनां ग्रहणम् । तदभावे सर्वल्लणानीति गोभिलोक्त-
त्वात् । अतएव, कुशाभावे कुशस्थानं काशं दूर्वा वा दद्यादिति
विष्णुः ॥ ३ ॥

त्याज्यान् कुशानाह —

पिण्डास्तर्पणं ये कुशाः, ये च तर्पणार्थं, यैश्च धृतैर्विगमूत्रे कृतै, तेषां
त्यागः कर्त्तव्यः । तं कर्मसु न योज्या इत्यर्थः । अन्येऽपि ये
त्याज्यास्तान् आह लघुहारीतः —

प्रभा ।

यावत् । समाहिता निर्दोषाः इतस्ततोऽविच्छिन्नपत्रा वा ।
रत्निमात्राः कृतमुष्टिहस्तो रत्निः, तत्परिमाणाः । पितृतीर्थेन
तत्संयोगेन संस्कृताः । त इमे दर्भाः पितृकर्मणि बोद्धव्याः ॥ ३ ॥

त्याज्यान् दर्भानाह पिण्डार्थमिति । पिण्डदानार्थं ये दर्भाः
स्तृताः, पितृतर्पणार्थं ये गृहीताः । धृतैरित्युपलक्षणं तृतीया ।
यैर्धृतैर्दर्भरूपलक्षितेन पुंसा विगमूत्रे कृतै, तेषां सर्वेषां दर्भाणां

परिशिष्टप्रकाशः ।

“चितौ पथि च ये दर्भा ये दर्भायज्ञभूमिषु ।

स्तरणामनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥

नीवीमध्ये तु ये दर्भा यज्ञसूत्रे च ये कृताः ।

पवित्रांस्तान्विजानोयादथा कायस्तथा कुशः” ॥

एतच्च धृतैः कृतं चेत्यस्यापवादकं —

“पिण्डार्थं ये स्तृतादर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

सूत्रोच्छिष्टं धृता ये च तेषां त्यागो विधीयते” ॥

इत्येतदनन्तरं लघुहार्तिन नीवीमध्ये इत्युक्तत्वात् । त्याज्यश्चेति

प्रभा ।

त्यागो विधीयते । नैव ते कस्मैसु विनियोज्या इत्यर्थः । नन्
पिण्डार्थं स्तृतानां दर्भाणां पितृतर्पणार्थं गृहीतानाञ्च त्याज्यत्वं
तेषु पिण्डदानं तैः पितृतर्पणञ्च न स्यात् । नैष दोषः । तथात्वं
स्तृतानां पिण्डार्थत्वस्य, गृहीतानां तर्पणार्थत्वस्य चानुपपन्नः ।
तस्मात् तेषु दर्भेषु पिण्डदानं यैश्च पितृतर्पणं कृतं तेषां कस्मा
न्तरेषु त्याज्यत्वमुच्यते, न तत्तत्कस्मैस्वपि त्याज्यत्वमुच्यते । तथा
सति दर्भेषु पिण्डदानस्य दर्भैः पितृतर्पणस्य चापदोऽङ्गः प्रसक्तगीतं
स्यात् । एतस्मादवगम्यते, एकत्र विनियुक्तानामपि दर्भाणामन्यत्र
विनियोगोऽस्तीति । तथाच गृह्यपरिशिष्टम्—

“दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः” ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

रिक्तास्तु विनियुक्ता अपि विनियोज्याः । तथाच गृह्यपरिशिष्टम्—

“दर्भाः कृष्णाजिनं मत्वा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनःपुनः” ॥

इति । यातयामं जीर्णं, तत् यत्र भवति तदयातयामं सर्वोर्थं कार्यक्षममिति यावत् । अत्र मरीच्युक्तो विशेषः—

“मासे नभस्यमावस्या तस्यां दर्भाच्चयोमतः ।

अयातयामास्त दर्भा विनियोज्याः पुनःपुनः” ॥

इति ॥ ४ ॥

प्रभा ।

इति । मरीचिः

“मासे नभस्यमावस्या तस्यां दर्भचयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः” ॥

इति । एतस्माद्वचनात् यावन्मावस्यायामाहृतानामेव दर्भाणामयातयामतया पुनः पुनर्विनियोज्यत्वमिति बहुमन्मता व्यवस्था । केचित्तु गृह्यपरिशिष्टवचनात् सामान्यत एव दर्भाणामयातयामत्वम् । मरीचिवचनन्तु—

“कदाचिब्राह्मर्षिद्विहान् प्रसप्ते केशवे कुशान् ।

अभावे तु समुद्धृत्य परंऽहनि विवर्जयेत्” ॥

इत्यस्यापवादकमित्याहुः । लघुहारीतस्त्वन्त्येषामपि केषाञ्चिद्दर्भाणां परिवर्जनमाह । तदुच्यते—

दक्षिणां पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशिषान्तरमाह —

पार्श्वेण वमिष्ठोक्ते देवार्थेऽथाह देवान् परिचरन् दक्षिणजानुपातनं कुर्यात् । पितॄन् पुनस्तदर्थेऽथाहकरणे परिचरन् वामं जानु पातयेदिति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

“चित्ता दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरणामनपिण्डेषु पङ्क्तदर्भान् परिवर्जयेत्” ॥

इति । तथा तस्यैव

“पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

सूत्राच्छिष्टैर्धृता ये च त्यागस्तेषां विधीयन्ते ॥

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ।

पवित्रांस्तान् विजानीयात् यथा कायस्तथा कुशाः” ॥

इति । यैः कृतं पितृतर्पणमित्यभिधानात् यदंशवतादितर्पणं कृतं तैः पितृतर्पणकरणे त्वदीपः । नीवीमध्ये चेति वचनं सूत्राच्छिष्टैर्धृता ये चेत्यस्यापवादकम् । सूत्राच्छिष्टैर्धृता ये चेत्यत्र सूत्राच्छिष्टप्रतिपे चेति कचिन् पाठः ॥ ४ ॥

दक्षिणमिति । पार्श्वेण दैवं कर्म कुर्वन् दक्षिणां जानु पातयेत् भूमौ स्थापयेत् । पित्रां कर्म कुर्वन् मय्यं जानु पातयेत् ।

निपातो न हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ।
 सदा परिचरङ्गत्वा पितृनप्यत्र देववत् ॥ ६ ॥
 पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
 गोत्रनामभिगमन्त्या पितृनर्थं प्रदापयेत् ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अत्र वामजानुपातनं क्वचिदपि नास्ति । किं तर्हि, पितृभ्य
 देववत् परिचरेत्, सदा यावत्प्रयोगमित्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वमामने कुशदानमुक्तं, तत्पितृनुद्दिश्य दातव्यं न ब्राह्मणा-
 नित्याह --

इति -- ऋजुर्नैव हि पाणिनेत्युक्तप्रकारेण, पितृभ्यो दत्तेषु

प्रभा ।

सदाशब्देन पितृकर्मान्तःपातिनि दैवकर्मण्यपि दक्षिणजानु
 पातमुपदिशति ॥ ५ ॥

ग्रामाङ्गिकमभिधाय प्रकृतमाह निपात इति । अत्रेति परा-
 चीनं पूर्ववत्वाप्यनुपपद्यते । अत्राभ्युदयिकश्राद्धे क्वचिदपि पितृ-
 कर्मण्यपि सव्यजानुपातो न कर्त्तव्यः । किन्तु अत्र पितृनपि
 भक्त्या देववत् परिचरेत् । पितृकर्मापि दक्षिणजानुपातेनात्र
 कर्त्तव्यमित्यर्थः । सदेति प्रयोगपरिसमाप्तिपर्यन्तमेवं कर्त्तव्य-
 मित्युपदिशति ॥ ६ ॥

ब्राह्मणानुपवेश्य ऋजुर्नैव पाणिना कुशान् दद्यादित्युक्तम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

कुशेषु, तान् ब्राह्मणानुपवेश्य गोत्रनामभिः सम्बोध्य पितृनर्घं
मन्त्रेपातस्थजनादि दापयेत् दद्यादित्यर्थः । तेन सम्बोधनान्तेन
गोत्रनामनी उच्चार्य इत्युक्तं भवति ॥ ७ ॥

प्रभा ।

कुशदानप्रकारमाह पितृभ्य इति । पार्श्वेण पितृभ्यः स्वधेत्यनेन
अत्र तु नमःपदादिना दत्तेषु कुशेषु तान् ब्राह्मणानुपवेश्य गोत्र-
नामभिः पितृनामन्त्रा संबोध्य अर्घ्यं प्रदापयेत् दद्यात् । स्वार्थे
णिच् । पितृणां बहुत्वात् गोत्रनामभिरिति बहुवचनम् । पित्रादि-
संबन्धिपदोक्तेस्वसंयहार्यं वा । तदत्र पितृभ्य इति दत्तेषु इति
सुस्पष्टमभिधानात् कुशदानमतिक्रम्यार्घ्यदाने गोत्रनामभिरामन्त्र-
णोपदेशाच्च पितृभ्य इत्यनेनैव कुशा देया नात्र गोत्रनामभिरा-
मन्त्रणम् । तथा च व्यासः

“चतुर्थी चामर्ने नित्यं सङ्कल्पे च विधीयते ।

प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता संवृद्धिमपरं जगुः” ॥

इति नित्यमामनदानं चतुर्थीमाह । तदिदं वाक्यं कान्दोगा-
नामप्यादरणीयम् । तेषां हि तर्पणे प्रथमाऽनुशिष्यते सम्बुद्धिस्तान्ये-
षाम् । यत् नारायणोपाध्यायेन व्याख्यातम्, इति ऋजुनैव हि
पाणिना इत्युक्तप्रकारेण पितृभ्यो दत्तेषु कुशेषु इति । तदमङ्ग-
लम् । इतिशब्दस्यानर्थकत्वापत्तेः । पितृभ्य इत्यस्य चानतिप्रयो-
जनतापत्तेः । पितृभ्यो हि श्रावं दीयते । त्यागवाक्यप्रकारोप-

प्रभा ।

देशपरत्वे त्वस्य न किमप्यनर्थकम् । यथाश्रुतार्थपरित्याग-
मानाभावाच्च । शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थोऽवगम्यते स श्रुत्या
ऽवगम्यते इति हि शास्त्रतात्पर्यविदो वदन्ति । स चार्थो न
युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् । श्रुतैर्बलवत्त्वात् । एतेन, इति
इत्यनेन गोत्रनामभिरामन्त्रा इति प्रक्रंस्यमानप्रकारेण पितृभ्या-
दत्तेषु कुशेषु इति तत्त्वकृतां व्याख्यानमप्यमङ्गलं वेदितव्यम् ।
इतिशब्दस्य प्रक्रंस्यमानपरामर्शकत्वस्यादृष्टचरत्वाच्च । तथा
स्नानसूत्रपरिशिष्टम् -

“गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्यात्तय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणं प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुञ्चति ॥

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरत्तय्यकाले च कर्त्ता एवं न मुञ्चति ॥

शमन्त्रर्घ्यादिकं कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणाऽत्तय्यकाले च कर्त्ता एवं न मुञ्चति” ॥

इति । तदत्र शमन्त्रर्घ्यादिकं कार्यं इत्युपसंहृतत्वात्
पूर्ववचनद्वयोक्तस्य सर्वत्र पदस्यापि अर्घ्यादिकं कार्यं सर्वत्र-
त्यर्थपर्यवसानादर्थदानात् पूर्वं कुशामनदानं गोत्राद्युल्लेखो-
नास्त्युक्तं भवति । सामान्यस्य विशेषपरपरत्वञ्च स्थितमेव ।
तदेवं पितृभ्य इति दत्तेषु इत्यस्य यथाश्रुतार्थपरित्यागनाम्निष्ठार्था-
न्तरकल्पनायां न केवलं प्रमाणाभावः, किन्तु प्रमाणाविरोधो-
ऽपीत्यवश्यम् ॥ ७ ॥

नात्रापसव्यकरणं न पितॄं तीर्थमिष्यते ।

पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशेषान्तरमाह—

पार्वणवत् नात्र प्राचीनावीतित्वकरणं न च पितॄं तीर्थं जल-
गन्धादिदानाय मुनिभिरिष्यते । किं तर्हि, अर्घ्यपात्राणां जलेन
पूरणं, आदिशब्दात्तत्रैव गन्धादिदानं, बहुवचनादन्नोत्सर्गादि
यावदेव पितॄं कर्म, दैवेनैव तीर्थेन कुर्यात् । एवकारः,

“नान्दीमुखानां कुर्वति प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यज्ञं किञ्चित्प्रजापतेः” ॥

इति मार्कण्डेयपुराणोक्तप्राजापत्यतीर्थव्यावृत्त्यर्थः । उपवीतित्वम-
प्यत्र कर्त्तव्यम् । यथा ब्रह्मपुराणम्

“तिलार्थं तत्र विकिरत्यग्रस्तांश्च तथा यवान् ।

सर्वं यज्ञोपवीतो तु न कुर्यात् अपसव्यकम्” ॥

कारयेदित्यादिप्रयोजकनिर्देशस्य परीपदेशपक्षे अन्यद्वाराऽपि पार्वण

प्रभा ।

नात्रेति । पार्वणवदपसव्यकरणं पितॄं तीर्थेष्वात्माभ्युदयिकं
मुनिभिर्नेष्यते । अर्घ्यपात्राणां जलेन गन्धादिना च पूरणम्,
आदिशब्दादन्यदपि सर्वं पितृकृत्यं दैवेनैव तीर्थेन कुर्यात् ।
अपसव्यकरणनिषेधात् उपवीतिनैव सर्वं करणीयमिति पश्ये-
त्यति । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् करायाऽग्रपवित्कान् ।

कृत्वाऽर्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

वत् वृद्धिश्चाङ्गं कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टवत् स्वयं कर्त्तव्यतानियम इत्येतदर्थः ।

तथाऽहं न वामोपचारः किन्तु दक्षिणोपचारः । यथा शातातपः—

“पूर्वाङ्गे दैविकं कार्यं आहमभ्युदयार्थकम् ।

मय्येन चोपवीतन ऋजुर्भय धीमता” ॥

मय्येन दक्षिणोपचारः । अतएव कात्यायनः । “अथाभ्युदयिकं प्रदक्षिणमुपचारः” । गोभिलस्याह — “अथाभ्युदयिके आङ्गे युग्मानाशयेत् । प्रदक्षिणमुपचारः” इति ॥ ८ ॥

अर्घ्यप्रदाने पार्वणात् विशेषमाह—

युग्मान् पितृब्राह्मणान् ज्येष्ठोत्तरकरान् ज्येष्ठस्य प्रथमोपवेगितस्य

प्रभा ।

“तिलाग्निं तत्र विकिरेत् प्रशस्तांश्च तथा यवान् ।

सर्वं यज्ञोपवीती तु न कुर्यादपमव्यक्तम्” ॥

इति । उक्तञ्च—

“सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र देववत्” ।

इति । अस्मादवगम्यते नात्र वामोपचारः कर्त्तव्यः किन्तु दक्षिणोपचार इति । तथा च आहकल्पः । “अथाभ्युदयिके आङ्गे युग्मानाशयेत् प्रदक्षिणमुपचारः” इति ॥ ८ ॥

अर्घ्यप्रदाने विशेषमाह ज्येष्ठोत्तरकरानिति । ज्येष्ठस्य पंक्ति-

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर उपरि येषां ते तथा, कराग्रे पवित्राग्रं येषां ते कराग्राऽग्र-
पवित्रकाः । तांस्तथाविधान् कृत्वा अर्घ्यपातस्यजलपुष्पादि तद्वस्ते
दातव्यम् । न तु यथा पार्वणे एकस्य पितृब्राह्मणस्य हस्ते, तथा
पितामहस्य, तथाऽपरस्य प्रपितामहस्य दीयते तथाऽत्रेति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

ज्येष्ठस्य उत्तरः उपरि स्थितः करो येषां, ज्येष्ठस्य करोपरि करो-
येषामिति वा । येषां करोपरि ज्येष्ठस्य कर इत्युभयत्रापि
तुल्योऽर्थः । अन्येषां ब्राह्मणां करस्योपरि ज्येष्ठस्य करः
स्थापयितव्य इति तात्पर्यम् । कराग्राग्रपवित्रकान्, कराग्रे
अग्रपवित्रं पवित्राग्रं येषां, तथाविधान् कृत्वाऽर्घ्यं दातव्यम् ।
अत्राभ्युदयिके एकेकस्य ब्राह्मणस्य हस्ते न दीयते । पार्वणे
हि “एकैकस्यैकैकेन ददाति” इति याज्ञक्ये पित्रादिप्रत्येक-
ब्राह्मणहस्तेऽर्घ्यदानमुक्तम् । अत्र तथा न कर्त्तव्यम् । किन्तु पितृ-
पितामहप्रपितामहब्राह्मणानां करान् मिलितान् कृत्वा तदुपरि
अर्घ्यदानं कर्त्तव्यमित्ययमत्र विरोधः । ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्म-
नित्युपक्रमात् नैकैकस्यात्र दीयते इत्युपसंहराच्च तथा प्रतीतिः ।
अथवा ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मानित्यनेन बहूनां युग्मानां ज्येष्ठोत्तर-
करत्वनाभात् नैकैकस्यात्र दीयते इत्यनर्थकं स्यात् । तस्मादग्र-
मेवात्र विरोधः । कराग्राग्रपवित्रकत्वन् न विरोध इति पार्वणे-
ऽप्यतद्विशिष्टम् । यद्यपि पार्वणे कराग्राग्रपवित्रकत्वं न विहितं,
तथाप्यर्तन लिङ्गन तत्र तद्विधिरनुमातव्यः । यथाहुः—

अनन्तगर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत् कुत्रचित् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पवित्रं व्याकरोति—

कुशस्य पत्रद्वयं अन्तर्गर्भशून्यं साग्रं प्रादेशप्रमाणं सर्वत्र पवित्रं ज्ञेयं, न तु प्रकृते अर्घ्यपात्रमात्रे ॥ १० ॥

प्रभा ।

“निङ्गादपि विधिज्ञेयो दर्भेषु विकिरो यथा” ।

ज्येष्ठोत्तरकरत्वन्तु तत्र न शक्यमनुमातुम् । “एकैकस्यैकेकेन ददाति” इत्यनेन विरोधात् । किञ्च पार्वणे दक्षिणाग्रत्वमपि पवित्राणां न विहितं, किन्तु तत्र कुशानां दक्षिणाग्राणां दानदर्शनात् पवित्राणामपि तथा दानं कल्पनीयमिति भवतां सिद्धान्तः । एवञ्चान्तरङ्गत्वादाभ्युदयिके दृष्टे कशाग्राग्रपवित्रकत्वमेव कल्पनाम् । विकृती दर्शनादपि सत्यामाकाङ्क्षायां प्रकृती कल्पनाया दृष्टत्वात् । विकृती सर्वे षोडशत्विजां गोशतदक्षिणाया विभागस्याभिधानात् प्रकृती ज्योतिष्टोमे अनुक्तोऽपि षोडशत्विजां द्वादशगतगोदक्षिणाविभागो यथा कल्पते, तथैवात्रापि कल्पयितुमुचितमित्यन्तु किं विस्तरण ॥ ८ ॥

कराग्राग्रपवित्रकानित्युक्तम् । तत्र किं नाम पवित्रमित्यपेक्षायामाह अनन्तगर्भिणमिति । अनन्तगर्भिणमिति सत्वर्थीय-इनप्रत्ययः । अन्तवन्ति कुशान्तरङ्गहितमग्रमहितं प्रादेशपरिमाण

एतदेव हि पिञ्चूल्यालक्षणं समुदाहृतम् ।

आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

"अथ सीमन्तमूर्द्धमुन्नयति भूरिति दर्भपिञ्चूलीभिरेव प्रथममित्यत्र, अन्यत्र च चूडाकरणे, "एकविंशतिदर्भपिञ्चूल्य" इति सूत्रोक्तदर्भ-
पिञ्चूल्या अपि एतदेव लक्षणमाचार्येणोक्तम् । तत एव वर्हिषः
प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते इति सूत्रोक्तमाज्योत्पवनार्थं यत्पवित्रं,
तदप्येतावत्संख्यमेव, न तु द्विवचननिर्देशात् द्विदलद्वयरूपम् ।
द्विवचनं तु कुगजातिवचनस्य पवित्रशब्दस्य दलद्वये प्रयोगात् ॥ ११ ॥

प्रभा ।

कुगदलद्वयं सर्वत्र पवित्रं विज्ञेयम् । यत्र कुत्रचिदित्यनेन व्यास-
वर्गः यत्र यत्र पवित्रशब्दः प्रयुज्यते, तत्र तत्रायमर्थो बोद्धव्य-
इत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

एतदेव हीति । पिञ्चूल्या अपि एतदेव लक्षणं मुनिभिरुदा-
हृतम् । पवित्रपिञ्चूल्यो^३कार्थतत्पर्यः । एतेन, "अथ सीमन्तमूर्द्ध
मुन्नयति भूरिति दर्भपिञ्चूलीभिरेव प्रथममित्यादि सीमन्तकरण-
प्रकरणायगोभिलसूत्रे, तथा चूडाकरणे, "एकविंशतिदर्भपिञ्चूल्य-
इति सूत्रे च यः पिञ्चूलीशब्दः प्रयुक्तस्तस्यार्थः स्पष्टोक्तः ।
आज्यस्योत्पवनार्थं यत् पवित्रं, तदप्येतत्परिमाणमेव नातोऽधि-
कम् । एतेन, "ततएव वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते" इति
गोभिलसूत्रे पवित्रे इति द्विवचननिर्देशोऽपि न तत्र विशिष्टद्वि-
दलरूपपवित्रस्य द्वित्वं प्रत्येतव्यम् । तथात्वे प्रादेशमात्रे इत्यस्या-

एतत्प्रमाणामेवैके कौशीमेवार्द्रमञ्जरीम् ।

शुष्कां वा शीर्णकुसुमां पिञ्जलीं परिचक्षते ॥ १२ ॥

पित्रामन्वानुद्रवणे* आत्मात्मने अवेक्षणम् ।

अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽन्तर्भाषणे ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

एके पूज्याः प्रादेशप्रमाणामिव कुशमयीं आर्द्रमञ्जरीं शुष्कां वा भ्रष्टपुष्पां पिञ्जलीमाहुः । इयञ्च "हरितावै सपिञ्जला" इत्यत्र याज्ञा, अन्यत्र तु पवित्ररूपैवेति ॥ १२ ॥

पित्रामन्वोच्चारणे, यज्ञादौ विहितं हृदयस्पर्शं, ऽवेक्षणे तस्यैव

प्रभा ।

नर्थकत्वापत्तेः । सूत्रे तु पवित्रशब्दस्य पवित्रघटकदले लक्षणा इत्युक्तं भवति । तत्र दललक्षणा तु, पवित्रे स्थो वैष्णव्यावित्यादि-मन्त्रे तथा दर्शनात् । पवित्रमित्येकवचनन्तु अच्छिद्रेण पवित्रे-णेत्यादिमन्त्रे एकवचनप्रयोगादितिभावः । सौत्रः पवित्रशब्दः कुशजातिमात्रवचनो वा ॥ ११ ॥

एतत्प्रमाणामिति । अन्य आचार्याः प्रादेशप्रमाणां कौशीमार्द्रमञ्जरीं शुष्कां वा च्युतकुसुमां पिञ्जलीमाहुः । इयञ्च "हरिता वै सपिञ्जला" इत्यत्र याज्ञा इति नारायणोपाध्यायः ॥ १२ ॥

पित्रामन्त्रेति । मार्जारिति च । पित्रामन्त्रस्यानुद्रवणे समु-

* पित्रामन्वानुद्धारणे, इति क पक्षके पाठः ।

† आत्मात्मनेऽवेक्षणम्, इति ख पुस्तके पाठः ।

माज्जरिमुषिकस्पर्शं आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे ।

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ॥१४॥

द्वितीयः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

यज्ञादौ विहिते, अधोवायुसमुत्सर्गे नोर्द्धमुद्गारे, महति हासे न तु स्मिते । आक्रुष्टे परुषभाषणे, क्रोधोत्पत्तौ भाषणे विनापि मनसा, एतेषु निमित्तेषु सर्वत्र कर्मकरणकाले जलं स्पृशेत् न त्वाचा-
मेत् । अन्यन्निगदव्याख्यातम् । पित्रामन्त्रानुद्वर्णे इत्युपलक्षणम् ।
अतएव योगियाज्ञवल्करः—

“रौद्रपितरासुरान्मन्त्रांस्तथाचैवाभिचारिकान् ।

व्याहृत्यालभ्य चात्मानं अपः स्पृष्ट्वाऽन्यदाचरेत् ॥१३॥१४॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

प्रभा ।

चारणे । पित्रामन्त्रानुहरणे इति पाठेऽपि तथैवार्थः । आत्मात्मने
हृदयस्पर्शं । आत्मनोऽमूर्त्तत्वात् स्थानिना स्थानं लक्ष्यते । अध-
मेक्षणे चण्डालादिदर्शने । अवेक्षणे इति पाठे अवेक्षणं हृदयस्यैव
आलम्भोऽवेक्षणञ्च हृदयस्य यज्ञादौ यद्विहितं तस्मिन्निति परि-
शिष्टप्रकाशः ।

अधोवायुसमुत्सर्गे नोद्गारे । प्रहामि उर्ध्वहस्ये न स्मिते ।
माज्जरिस्स मूषिकस्य च स्पर्शं । आक्रुष्टे इति भावे निष्ठा ।

प्रभा ।

पक्षभाषणे । क्रोधमश्वे परुषभाषणं विनापि । एषु निमित्तेषु,
मर्चंश्चिन्ति करणादन्येष्वप्येवंविधेषु निमित्तेषु जातेषु कर्म
कुर्वाणो जलं सृशेत् न त्वाचामेत् । यदाह योगियाज्ञवल्करः—

“रौद्रपित्रासुरान्मन्त्रांस्तथाचेवाभिचारिकान् ।

व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः सृष्ट्वाऽन्यदाचरेत्” ॥

इति ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

तृतीयः खण्डः ।

अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चाऽयथा क्रिया ॥ १ ॥

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयन्तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अकरणं परशाखोक्तकरणं विहितेतरप्रकारेण कृमान्तरादिना
करणं, त्रिविधैव कर्मणामक्रिया, निष्फलत्वात् ॥ १ ॥

परोक्तेत्यत्र विशेषमाह—

स्वशाखोक्तश्रद्धादिकमुत्सृज्य पारशाखिकं स्वशाखोक्तविपरीतं यः
कर्तुमिच्छति शास्त्रीयज्ञानविपरीतज्ञानवान् । तस्य यत्कृतं
तन्निष्फलम् ॥ २ ॥

प्रभा ।

कुशामनार्घ्यदानादौ आहृतिकर्तव्यतायां प्रायः सर्व्वैरेवा-
चार्य्यैरन्योऽन्यथ प्रकार उपदिष्टः । स च तर्दीयैरेव कर्त्तव्यो-
न त्वन्यैः । अन्यस्य त्वन्योक्तकरणमक्रियैवेत्याह अक्रियेति । कर्म-
करणशीलानां कर्मण्यधिकुर्व्वीणानां त्रिविधा अक्रिया मुनिभिः
कथिता, अकरणं परोक्तकरणभयथाकरणञ्चेति । अयथाकरणञ्च
पौर्व्वीपर्य्यविपर्य्यासेनानुष्ठानम् ॥ १ ॥

स्वशाखाश्रयमिति । यस्तावत् स्वशाखोक्तस्य प्रयोगस्यान्तरा-

यन्नाम्नातं स्वगाखायां परोक्तमविरोधि यत् * ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्वगाखायां यत् नोक्तं परगाखोक्तं, यथा छन्दोगानां याजुर्वेदिक-
मग्निहोत्रम् । यदा स्वगाखोक्तस्याकाङ्क्षापूरकत्वेन स्वरूपतो वा
अविरोधि । यथा मनुनोक्तस्य —

“मेखन्नामजिनन्दगङ्गमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अस्य प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्” ॥

इत्यस्य मन्त्राकाङ्क्षापूरकं गृह्यान्तरे मन्त्राभिधानं तद्वर्त्मनैः
कर्तव्यमेव । पौराणिकादि तु साधारणत्वान्न पारक्यमिति तदपि

प्रभा ।

न्तरा परोक्तमनुतिष्ठति । तस्य तावदभावक्रियेत्युक्तम् । यस्मिन्
पुनर्दुर्वृद्धिः स्वगाखाश्रयं प्रयोगमुत्सृज्य अज्ञाज्यादिना परगाखा-
श्रयं प्रयोगं चिकीर्षति, तस्य यत् कृतं तन्निष्फलम् । तस्यति
शेषिकी पृष्ठी । तुशब्देन पूर्वस्मादस्य भेदं प्रज्ञापयति ॥ २ ॥

यन्नाम्नातमिति । यत् स्वगाखायां नाम्नातं, तत्परोक्तमपि
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयं यदि स्वगाख्या न विरुध्यते । तत्र दृष्टान्तः
अग्निहोत्रादिकर्मवदिति । अग्निहोत्रं किल छन्दोगशाखायां
नाम्नायते, किन्तु छन्दोगैरप्यध्वर्युशाखापरिपठितं तदनुष्ठेयते ।

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । प्रथमश्लोके तावत् परोक्तकरण-

* पारक्यमविरोधि यत् इति. परोक्तमविरोधि च, इति च पाठो ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्वशास्त्रीतादधिकमनुष्ठेयमेव । यथा देवताभ्य इति मन्त्रजपादि ।
यत्तु गृह्यपरिशिष्टोक्तम् ।

“बह्वर्णं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वैः कर्तव्यम् ॥”

तत्साधारणानां परोक्तानाञ्च नावश्यमनुष्ठानमित्येवंपरम् । न तु
स्वगृह्योक्तमात्रमेवानुष्ठेयमिति तस्यार्थः । गृह्यानुक्तानां साधार-
णानां उपदेशानर्थक्यापत्तेः । शास्त्रान्तराधिकरणविरोधाच्च ॥ ३ ॥

प्रभा ।

मक्रियेत्युक्तम् । द्वितीयश्लोकेन स्वशास्त्रीोक्तं प्रयोगमुपेत्य पर
शास्त्रीोक्तप्रयोगस्यानुष्ठानं निषिद्धम् । तृतीयं तु यत् स्वशास्त्रायां
नोच्यते, अविरोधं तत् परोक्तमप्यनुष्ठेयमित्युपदिष्टम् । तत्र
स्वशास्त्राश्रयमित्यनेन स्वशास्त्रीोक्तप्रयोगपरित्यागेन परशास्त्रीोक्त
प्रयोगानुष्ठानस्य निन्दितत्वात्परोक्ता चेत्यनेन स्वशास्त्रीोक्तप्रयोगा
नुष्ठानकाले परोक्तस्यानुष्ठानमक्रियेत्युच्यते । एवञ्च स्वशास्त्रीोक्तस्य
प्रयोगस्यान्तराऽन्तरा परोक्तानुष्ठानं न कर्त्तव्यमिति तस्यार्थः ।
अन्यथाऽनर्थकत्वापत्तेः । तच्चेदं स्वशास्त्रीोक्तप्रयोगस्यान्तराऽन्तरा
परशास्त्रीोक्तस्यानुष्ठानं श्रुतिषु न शक्यते निषेद्धम् । होत्रादि-
तत्तच्छास्त्रासु तेषां तेषामेकैकेषामिव कर्मापदेशात् । होत्रादिव
ध्वर्युप्रभृतिभिश्च विभिन्नशास्त्रिभिः ऋत्विग्भिर्यज्ञनिष्पत्तेः । तथाच
होता वषट् करोति अध्वर्युर्जहोति उद्गाता चोद्गायतीत्यादिकं
तत्र तत्र विहितम् । तस्मात् परिशिष्टात् स्वगृह्योक्तप्रयोगस्या

प्रभा ।

न्तराऽन्तरा परोक्तस्यानुष्ठानमक्रियोक्तमिति वक्तव्यम् । तथाच
ग्राहभाष्ये नीलाम्बरधृतं गृह्यपरिशिष्टम्—

“प्रयोगशास्त्रं गृह्यादि न समुच्चीयते परैः ।

प्रयोगशास्त्रताहानिरनारम्भविधानतः ॥

बह्वक्ष्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वः कृतो भवेत् ॥

श्रौतेषु सर्व्वशाखोक्तं सर्व्वस्यैव यथोचितम् ।

स्मात्तं साधारणं तेषु ग्राह्यं श्रौतेषु कर्मसु” ॥

इति । तथा गृह्यामंग्रहः—

“आत्मतन्त्रेषु यन्नोक्तं तत् कुर्यात् पारतन्त्रिकम् ।

विशेषाः खलु सामान्या ये चोक्ता वेदवादिभिः ॥

जनो वाऽतिरिक्तो वा यः स्वशास्त्रोक्तमाचरेत् ।

तेन सन्तनुयात् यन्न न कुर्यात् पारतन्त्रिकम् ॥

यः स्वशास्त्रोक्तमुत्सृज्य परशास्त्रोक्तमाचरेत् ।

अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्धे तमसि मञ्जति” ॥

इति । तदिदं तत्रभवतो गोभिलपुत्रस्य वचनचयं कात्यायन-
समानार्थम् । तत्र प्रथमवचनं यन्नाम्नातमित्यनेन, द्वितीयवचनं
परोक्ता चेत्यनेन, तृतीयवचनं स्वशाखाश्रयमुत्सृज्येत्यनेन समाना
र्थम् । अपि चाहुः—

“प्रयोगः सूत्रकारोक्तो न समुच्चयमर्हति ।

समुच्चये यतस्तस्य न निष्पत्तिर्न च क्रमः” ॥

प्रभा ।

इति । न च परोक्तगुणानुपसंहारे शास्त्रान्तराधिकरणन्याय-
विरोध इति वाच्यम् । तत्रायस्य श्रौतविषयत्वात् । वाचनिके-
ऽर्थे न्यायानवताराच्च । किञ्च नान्नोऽभेदेऽपि यथामन्त्रं रूपभेदा-
दिभ्यः तस्य तस्य कर्मान्तरत्वमेवेति कुत्र कस्य गुणोपसंहारः ।
न हि कर्मान्तरे कर्मान्तरगुणानामुपसंहारः शास्त्रानुमतः ।
अतएव—

“नैकस्मिन् कर्मणि तते कर्मान्यत्तायते यतः” ।

इत्यनेन वैश्वदेवलिङ्गकर्माणोः सामान्ययोः विशेषोक्ताभ्यां ताभ्यां
कर्मान्तरत्वं स्वयमेव वक्ष्यति । यच्च पुराणोक्तं साधारणं, तत्
यद्यपि न पारक्तं, तथापि स्वशास्त्रोक्तप्रयोगे न तस्य गुणोपसंहारः ।
तस्य कर्मान्तरत्वात् कर्मान्तरे च कर्मान्तरगुणानामुपसंहारा-
योगात् । पूर्वोक्तगृह्यपरिशिष्टे अनारम्भविधानादन्यैर्गृह्यादेः समु-
च्चयनिषेधाच्च । किन्तु स्वशास्त्रोक्तप्रयोगानुष्ठानानन्तरं फलभूय-
स्त्वार्थमिच्छया तस्याप्यनुष्ठानं भवेदित्यपि वैश्वदेवलिङ्गकर्माणोः
स्वयमेव वक्ष्यति । अनारम्भविधानैः समुच्चयेऽप्येषैव गतिः । तेषा-
मनुष्ठानं फलभूयस्त्वमननुष्ठानेऽपि गृह्योक्तमात्रस्यानुष्ठानात् फल-
मिद्विः । तथाचोक्तं, ब्रह्मण्यं वा स्वगृह्योक्तमित्यादि । मदन्-
पारिजातऽप्युक्तम् । अममर्थश्चेत् स्वगृह्योक्तमात्रमेव करोति
तावतैव तस्य शास्त्रार्थमिद्वैकत्वात्, इति । तस्मात् श्रौतेषु
पारशाखिकं कर्त्तव्यं, गृह्योक्तेषु तन्न कर्त्तव्यम् । अनारम्भ-
विहितस्तु गृह्योक्तेऽपि प्रयोगे कर्त्तव्यं, परमेषामकरणेऽपि

प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदिमोहात्कथञ्चन ।

यतस्तदन्यथाभूतं ततएव समापयेत् ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

देवादयथा क्रियायां यत्कर्त्तव्यं, तदाह—

प्रवृत्तं प्रारब्धं यत्कर्म, करणे सत्येवान्यथा क्रमान्यत्वेन कुर्यात् ।
तत्र यस्मात्पदार्थादारभ्य यत्कर्मन्यथाजातं ततएवारभ्य पुनर्यथोक्त-
प्रकारेण कुर्यात् । यथा गन्धात्सर्गगन्धदानयोः क्रमान्यत्वेनानुष्ठाने-
ऽन्यथा करणकाले ज्ञातयोस्तत्र आरभ्य पुनरनुष्ठानम् ॥ ४ ॥

प्रभा ।

रह्योक्तमात्रकरणात् फलमिदं, अनारभ्यविहितानां करणे तु
फलातिशयः । सामान्यस्य प्रयोगः स्वशास्त्रोक्तप्रयोगात् परत-
दच्छेद्या कर्त्तव्यः । तत्रापि फलभृता बोद्धव्यः ॥ ३ ॥

प्रारब्धस्य कर्मणि देवादयथाकरणे यत् कर्त्तव्यं, तदभिधीयते
प्रवृत्तमिति । प्रारब्धं कर्म मोहात् कथञ्चन यदन्यथा कुर्यात्,
तदा, समाप्तं यदि जानीयादिति परतः करणादसमाप्तं कर्मणि
प्रयोगमध्ये तस्यान्यथा करणस्य ज्ञानं यस्मात् पदार्थादारभ्य तत्
कर्मन्यथा भूतं, तस्मादेव पदार्थादारभ्य तत् कर्म समापयेत्
न तृपक्रमादारभ्य । अन्यथाकरणमत्राकरणं पूर्वोपर्यविपर्ययेण
करणञ्च । यथा आह कुशामनदानादीनां कस्यचिदकरणे
क्रमविपर्ययेन वा करणे प्रधाननिष्पत्तेः पूर्वं ज्ञातं यस्मात्
पदार्थादारभ्यान्यथा करणं वृत्तं, तस्मात् पदार्थादारभ्य

प्रभा ।

पुनस्तत् करणीयम् । यथा वा षोडशश्राद्धानां कस्याप्यकरणे सपिण्डीकरणात् पूर्वं तज्ज्ञाने यत् श्राद्धं न कृतं तस्मादारभ्य पुनः करणीयम् । माससाध्यदर्शपूर्णमासवत् महस्त्रसंवत्सरमत्रादिवच्च संवत्सरमाध्यं षोडशश्राद्धमप्येकं कर्म । तच्च तदाद्यश्राद्धेनापक्रम्यते सपिण्डीकरणेन च समाप्यते । दर्शपूर्णमासादिवदेवानेकदिनसम्प्राद्यः प्रयोगोऽपि तस्यैव एव ।

यच्च तत्त्वकृद्भिरुक्तं, क्रमरूपाङ्गानुरोधेन प्रधानीभूतश्राद्धान्तराणामावृत्तेरयुक्तत्वात् यत् पतितं तदेव कर्त्तव्यमिति । तच्च न्यम् । अनन्यगर्तवचनात् । वाचनिकं चार्थं न्यायानवतारात् । तथाचोक्तम् । किमिव हि वचनं न कुर्यात् नास्ति वचनस्यातिभार इति । यच्चापरमुक्तम् । प्रवृत्तमन्यथा कुर्यादिति वचनं प्रयोगमध्य एव सुकरत्वन बोध्यमिति । तदपि प्रमाणविशेषाभावात् सुकरत्वस्य चाकिञ्चित्करत्वात् कल्पनामात्रम् । न च तावताऽपि निस्तारः । षोडशश्राद्धानामेककर्मत्वात् संवत्सरसम्प्राद्यस्य तत्प्रयोगस्याप्येकत्वात् । फलजनकापूर्वक्यात् कर्मणोऽप्यैक्यमिति । तुल्यकक्षाणां षोडशश्राद्धानामेकतमामिदं प्रधानापूर्वामिहदर्शापूर्ववदिति च तैर्वोक्तम् । शरत्काले महापूजेत्येकवचनं श्रुतरेकप्रयोगमाध्यत्वेनेककर्मतापन्नक्रियाकलापजन्यस्य वाक्यार्थीभूतनियोगस्यैक्याद्गर्वन्न प्रत्येकं तत्तत्कर्मणां सङ्कल्पः कलिकापूर्वजनकत्वादेन्द्रदध्यादियागवदिति चोक्तं दुर्गाक्षवप्रकरणे । तस्मात् तस्मिन्ऽपि षोडशश्राद्धमेकमेव कर्म प्रयोगश्च

समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदयथाकृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अन्यथा कृतयोस्तु प्रयोगमध्येऽज्ञाने यत्कर्तव्यं तदाह —

समाप्ते अन्यथा कृत्येऽन्यथाकरणज्ञाने मति यत्पदार्थान्यथाकरणं
जातं तमेव यथोक्तक्रमेण पुनः कुर्यात् । न तत आरभ्य सर्वं
कर्मकाण्डम् । एतच्च पुनरनुष्ठानमविलम्बे सुकरत्वे च कर्तव्यम् ।
यत् तु विलम्बोदुःकरत्वं च तत् विष्णुस्मरणमेव न त्वावृत्तिः ।
यथाऽकृतोत्सर्गस्यान्नस्य ब्राह्मणैर्भोजने पुनरन्नान्तरोत्पादनीत्सर्गः ।
अन्यथा ब्राह्मणोपरोधमहत्वबाधापत्तिरिति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

तस्यैक इति सपिण्डीकरणात् पूर्वं कस्याप्यकरणस्मरणे
तदादिश्राद्धानां पुनः करणं न शक्यं वारयितुमित्यास्तां
विस्तरः ॥ ४ ॥

समाप्ते इति । कर्मणः समाप्तानन्तरमन्यथा करणज्ञाने
यदन्यथा कृतं तावन्मात्रमेव करणीयं, न तु तदारभ्य सर्वं कर्मा-
वर्त्तनीयम् । असमाप्ते कर्मण्यन्यथा करणस्मरणे तु कृतस्याप्या-
वृत्तिरनेनाऽपि दर्शिता । अन्यथा करणज्ञात्वाकरणमेव न तु
क्रमविपर्ययादेन करणमपि । प्रधानस्य निष्पन्नत्वे क्रमविपर्यया-

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥६॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इदानीं देवादक्रियायां यत्कर्त्तव्यं तदाह --

प्रधानस्य कर्मणो गत्यादिदानादेर्यत्ताकरण उत्सर्गश्च तदङ्गभूतः
कृतस्तत्र पुनरङ्गानुष्ठानसहितं तत्कर्म कर्त्तव्यम् । अङ्गमात्रस्य
तूत्सर्गस्याकरणे प्रधानस्य कृतस्य नावृत्तिर्नाप्यङ्गानुष्ठानम् ।
किन्तु तत्समाधानार्थम् --

“अज्ञानात् यदि वा मोहात्प्रच्यवताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्दिणोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः” ॥

इति योगियाज्ञवल्क्योक्तमनुष्ठेयम् । एवं समाप्ते प्रयोगे अन्यथा-

गभा ।

स्याकिञ्चित्करत्वात् । पुनः कुर्यादिति पुनःशब्दो दशाहान्ते
पुनः क्रियेत्यादिवत् लेखशैली ।

“या नार्थकृतमोमन्ता प्रसूयत कटाचन ।

अङ्गे निधाय तं वालं पुनः संस्कारमर्हति” ॥

इत्यादिवत् प्रतिप्रसवावद्योतकी वा ॥ ५ ॥

तावन्मात्रकरणऽपि विशेषमाह प्रधानस्यति । यत्राङ्गमात्रं
कृतं प्रधानन्तु न कृतं तत्राङ्गमहितं प्रधानं पुनः करणीयम् ।
यत्र तु प्रधानमात्रं कृतं न त्वङ्गं, तत्राङ्गानुरोधेन साङ्गस्य
प्रधानस्य नावृत्तिर्न वा तावन्मात्रस्याङ्गस्य करणम् । एतद्वचनार्थ-

मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।

गायत्रानन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

करणज्ञानेऽप्येतदेव समाधानमिति । अन्येतु तदङ्गस्य साङ्गप्रधान-
प्रयोगाङ्गस्य उपवीतित्वादेरकरणे न साङ्गप्रधानस्य कृतस्यावृत्तिः
नाप्युपवीतित्वादेः करणं, किन्तु विशुस्मरणमेव प्रायश्चित्त-
मित्याहुः ॥ ६ ॥

वशिष्टोक्तादपरान् बहून् विधिषानाह—

वशिष्टोक्तपार्वणे भोक्तुमिच्छतां आच्यत्वेन सम्बन्धि गायत्र्याः
पश्चाद्भवोयो मधुमध्वितित्रिर्जपो मधुवार्तति मन्त्रमहितः, सोऽत्र
तन्मन्त्रं विना पठनीयः । एवञ्च भोजनकाले मन्त्रः पठनीय एव
पूर्वकाले निषेधात् ॥ ७ ॥

प्रभा ।

पर्यालोचनया पूर्ववचने अन्यथाकरणमकरणपर्यवसितमित्यव-
गम्यते । किन्तु तत्र कर्मणः सम्पूर्णत्वाद्यं विशुस्मरणं कर्त्तव्यम् ।

“अज्ञानाद् यदि वा मोहात् प्रचर्वताध्वेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विणोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः” ॥

इति योगियाज्ञवल्क्योक्तः ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकमभिधाय वशिष्टोक्तपार्वणादाभ्युदयिके विशिष्टाने-
वाह मधुमध्वतीति । अशितुमिच्छतामिति संबन्धलक्षणा षष्ठी ।
तत्र वशिष्टोक्तपार्वणे भोक्तुमिच्छतां ब्राह्मणानां आच्यतया

न चाश्वत्सु जपेदत्र कदाचित्पितृसंहिताम् ।

अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

भुञ्जानेषु, यद्वा उ विष्पतिः इत्यादिपितृसंहिताजपो यस्तत्र विहितः, सोऽत्र न कर्त्तव्यः । किन्तु तत्स्थानेऽन्य एव सोम-
सामादिजपोमङ्गल्यः कार्य इति । तथाच कात्यायनः
पित्रामन्ववर्जं जप इति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

गायत्रानन्तरं मधुवार्तति ऋक्त्रयजपानन्तरं मध्विति त्रिर्जपो
यो विहितः, सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः कार्यः । मधुमध्वित्यत्र
प्रथमं मधुपदं मधुद्रव्यपरम् । तथाच मधुद्रव्यप्रकाशकस्य मधु-
शब्दस्य तत्र यस्त्रिजप इति वदन्ति । वस्तुतस्तु प्रथमं
मधुपदं मधुवार्तत्यादिऋक्त्रयपरम् । “तत्तत्सूक्तानामादिग्रहणेन
विधिरनादेश” इति सूत्रकारवचनात् । द्वितीयं मधुपदञ्च
स्वरूपपरम् । आहकृत्ये मधु च त्रिर्जप्ता इत्येकस्यैव मधु-
शब्दस्य त्रिर्जपाभिधानात् । तथाच मधुवार्तति ऋक्त्रयजप
इदानीं न कर्त्तव्यः । अगितुमिच्छतामिति करणात् भोजन
पूर्वकाल एव मधुमन्त्रजपोनिषिध्यते । भोजनकालादौ तु स
कर्त्तव्य एव ॥ ९ ॥

न चाश्वत्सु । भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु पितृसंहिताजपो

यस्तत्र प्रकारोऽन्नस्य तिलवद्यवत्तथा ।

उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पार्वणे उच्छिष्टसन्निधौ तृप्तानन्तरं यदन्नविकरणं तिलयुक्तं, तदत्र विपरीतं तृप्तेः पूर्वमित्यर्थः । तथा, स प्रकारोऽत्र यववद्यवयुक्तं यथा स्यात् तथा कार्यः ॥ ६ ॥

प्रभा ।

यस्तत्र विहितः, सोऽत्र कदाचिदपि न कर्त्तव्यः । किन्तु तस्मादन्य एव मङ्गल्यः सोमसामादिजपः कर्त्तव्यः । पितृमंहिता च “यदा उ विष्पतिः सनादयेऽक्षत्रमी मदन्तर्ह्यभिविष्टमक्रांत्-समुद्रः कनिक्रन्तीति द्वे एषा पितृणा नाम मंहिता” इति सामविधानब्राह्मणीक्ता बोद्धव्या । सोमसामानि च च्छन्दस्या-र्चिके समान्नातासु तृष्णा पवस्व धारया इत्यादिकासु बह्वीषु ऋतु गीयमानानि बह्वन्येव गीयगानि पठितानि ॥ ८ ॥

यस्तत्रेति । पार्वणे तृप्तेषु ब्राह्मणेषु उच्छिष्टसन्निधौ तिल-वत् यथा भवति तथा योऽन्नप्रकारो विहितः, सोऽत्र विपरीतकः यववद्यथा भवति तथा कर्त्तव्यः । विपरीत्यञ्चात्र देवतीर्थप्रागग्र-कुशादियोगात् अतृप्तेषु ब्राह्मणेषु करणाद्वा । अन्नप्रकारोऽन्न विकिरणमग्निदग्धापिण्डदानमिति यदुच्यते ॥ ८ ॥

सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थप्रश्नस्थाने विधीयते ।

सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्ननिवेदयेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पार्वणे तृप्ताः स्थेति यः प्रश्नः, तत्स्थाने सम्पन्नमिति वक्तव्यम् ।
प्रश्नानन्तरं सुसम्पन्नमिति ब्राह्मणैः प्रोक्ते शेषमन्नमप्यस्तीति
ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । तथाच कात्यायनः—सम्पन्नमिति
तृप्तिप्रश्नः ॥ १० ॥

प्रभा ।

‘सम्पन्नमितीति । पार्वणे तृप्ताः स्थ इति योऽयं प्रश्नस्तस्य
स्थाने अत्र सम्पन्नमिति प्रश्नो विधीयते क्रियते । कर्त्तव्य इति
यावत् । ब्राह्मणैः सुसम्पन्नमित्युत्तरं कथितं शेषमन्नं तान्
ज्ञापयेत् । कथं ज्ञापयेत् ? उच्यते । अन्नशेषः किं क्रियतामिति
प्रष्टव्यम् । तैश्च इष्टैः सहोपभुज्यतामिति वक्तव्यम् । तथाच
कन्दोर्गापरसूत्रम् । “शेषमन्नमनुज्ञाप्यान्नशेषः किं क्रियता-
मिष्टैः सहोपभुज्यतामिति” इति । इति अनेन प्रकारेणानु-
ज्ञाप्येत्यर्थः । यत् शेषमन्नं क देयमिति पृच्छेत् । इष्टेभ्यो-
र्देयतामिति प्रतिवचनम् ।

“स तानाह पुनः शेषं क देयञ्चान्नमित्यपि ।

इष्टेभ्यो देयतामितदिति मंप्रवदन्ति ते” ॥

इति ब्रह्मपुराणादिति तत्त्वकृद्भिरुक्तम् । तदयुक्तम् । ब्रह्मपुराण
वचनस्यादिवराहकृतश्राद्धप्रयागविषयत्वात् । कन्दोर्गानां स्व-

प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्रा पूर्व्ववत् ।

अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आद्यं पितरं अघ्रादान इव मन्त्राधनान्तनामगोत्राभ्यां निर्दिश्य
पूर्व्व्यागेषु स्तरणकुशेषु मूलदेशे अवनेनिक्ष्वेति तिलरहिता अपः
क्षिपेत् । अत्र च प्रागग्रता निस्तिलता च वमिष्ठोक्ताद्विशेषः ॥ ११ ॥

प्रभा ।

शाखाभेदेऽन्यथोपदेशाच्च । न हि तत्परित्यागनादिवराहकृत-
आहप्रयागविषयं ब्रह्मपुराणवाक्यमादत्तुमुचितम् । शेषभोजन-
श्चैवं यजमानस्य न स्यात्, ब्रह्मपुराणे शेषस्यष्टेभ्यो दामोक्तः ।
तथाच गृह्यादिविराधः । शेषमन्नमस्तीति ब्राह्मणभ्यो निवेदये-
दिति नारायणापाध्यायव्याख्यानमपि प्रमाणशून्यम् ॥ १० ॥

पितरा गृह्याद्येष्टाः । तत्र पिण्डदानेन पितॄणामुपभोगो-
भवतीति पिण्डदानं वक्तुमुपक्रमते प्रागग्रेष्विति । अथशब्दो-
विशिष्टानन्तर्यज्ञापनार्थः । ब्राह्मणप्रत्युत्तरपिण्डपितृयज्ञातिदेश-
प्राप्तरस्वाकरणाद्यनन्तरमित्यर्थः । आद्यं पितरं अघ्राप्रदानोक्तवत्
मन्त्राधनान्तगोत्रादिभिरामन्त्रा अवनेनिक्ष्वेत्युक्ता पिण्डप्रदानार्थ-
मास्तृतेषु पूर्व्व्यागेषु कुशेषु मूलदेशे तिलरहितमुदकं क्षिपेत् ।
निस्तिला इत्युक्तः अपां मयवत्वमवगम्यते । यवैस्तिलार्थ इति
वचनात् ॥ ११ ॥

द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशग्रदेशयोः ।

मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामिव वामतः ॥ १२ ॥

सर्वभादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च ।

संयोज्य यवकर्कभृदधिमिः प्राङ्मुखस्ततः ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

द्वितीयं पितामहम् । तृतीयं प्रपितामहम् । आदावदामन्त्या
स्तरणकुशानां मध्याग्रयोर्मूलवदपो विनित्तिः । एतेषामिव
त्रयाणां वामतोदक्षिणस्यां दिशि, यथा दक्षिणोपचारोभवति
तथा, आस्तीर्णकुशेषु प्रागग्रेषु मातामहादीनां मूलमध्याग्रदेशेषु
पूर्ववदपो विनित्तिपि ॥ १२ ॥

तदनन्तरञ्च

सर्वस्मात्प्रकृतादन्नादन्नं गृहीत्वा व्यञ्जनैश्चिद्यित्वा यववददधिमिः

प्रभा ।

द्वितीयञ्चेति । द्वितीयं पितामहं तृतीयं प्रपितामहं पूर्वव
दामन्त्या अर्चननिच्छद्युच्चार्य यथाक्रमं आस्तृत्तकुशानां मध्यदेश
ग्रदेशं च निस्तिला अपः क्षिपेदित्यनुषज्यते । एतेषामिव पिता
दीनां त्रयाणां वामतो दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । पिण्डप्रदानार्थं
मावाहितानां पित्रादीनां प्रत्यङ्मुखत्वस्याचित्यात् । एवञ्च सति
प्रदक्षिणमुपचारः सम्पद्यते । मातामहप्रभृतीन् मातामहप्रमाता-
महवृद्धप्रमातामहान् पूर्ववदामन्त्यात्यादि पूर्वोक्तमनुवर्त्तते ॥ १२ ॥

पिण्डदानप्रकारमाह सर्वस्मादिति दाभ्याम् । सर्वस्मात्

अवनेजनवत्पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणकान् ।

तत्पात्रचालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥ १४ ॥

तृतीयः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

संयोज्य प्राङ्मुखो विल्वमात्रान् षट् पिण्डान् कृत्वाऽवनेजनवद्दत्त्वा
पिण्डपात्रप्रचालनजलेन पुनरवनेजयेत् । अत्र स्वीकृतप्राङ्मुख
त्वेनाश्वलायनोक्तम् आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणाः समूलाः दर्भाः
प्राङ्मुखेभ्यः उदङ्मुखेभ्योऽद्यादिति उदङ्मुखत्वं बाध्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति तृतीयः खण्डः ।

प्रभा ।

आद्यादीदृशादित्यर्थः । शेषमन्नं निवेदयेदित्यनेन तर्थावावर्तः ।
सर्व्वत्वमाधिकारिकमिति सिद्धान्तात् ।

“सर्व्वस्मात् प्रकृतादन्नात् पिण्डान् मधुतिलान्वितान्” ।

इति पार्व्वणे दर्शनाच्च । प्रकृतादन्नादन्नमुद्धृत्य पात्रान्तरं कृत्वा
व्यञ्जनैरूपसिन्धुमिश्रयित्वा यवकर्कन्धूदधिभिः संयोज्य प्राङ्मुखो
विल्वपरिमितान् पिण्डान् अवनेजनवत् दत्त्वा पिण्डपात्रप्रचालन-
जलेन पुनरवनेजयेत् । कर्कन्धूवदरम् । प्रसिद्धमन्यत् । अवने-
जनवदित्यनेन मूलमध्याग्रदेशेषु पिण्डदानमुक्तम् । अवनेजये-
दित्युक्तेरत्राप्यवनेनिश्चेतिप्रयोगः ॥ १३ ॥ १४ ॥

इति तृतीयः खण्डः ।

चतुर्थः खण्डः ।

उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः ।

भवेदधश्चाचरणादधोऽधः श्राद्धकर्मणि ॥ १ ॥

तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च ।

मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्वपेत् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

• मूलादिक्रमेण पिण्डदानं स्तौति—

पिण्डानां मूलादिक्रमेण उपर्युपरि दानेन दाता उपर्युपरि भवति
ऊर्ध्वगतिभागी भवतीति स्मृतिः । विपरीतदानेन त्वधोगतिः
श्राद्धकर्मसु भवति ॥ १ ॥

तस्माद्वृद्धिश्राद्धेष्वन्येषु च पार्वणादिषु मूलादिक्रमेण ईषत्सक्तांश्च
पिण्डान्निर्वपेदिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

मूलादिक्रमेण पिण्डदानस्य फलवादमन्वयव्यतिरिक्ताभ्यामाह
उत्तरोत्तरगति । श्राद्धकर्मणि मूलादिक्रमेणोपर्युपरि प्रदेशे
पिण्डानां दानेन दाताऽप्यूर्ध्वगतिर्भवति । अथादिक्रमेणाधो-
ऽधःप्रदेशे पिण्डानां दानेन दाताऽप्यधोधोगतिर्भवति ॥ १ ॥

मूलादिक्रमेण पिण्डदानमुपसंहरति तस्मादिति । यस्मादेवं,
तस्मात् वृद्धिमत्सु इतरेषु पार्वण्येषु च सर्वेषु श्राद्धेषु पिण्डदानार्थ-

गन्धादीन्निःक्षिपेत्तूष्णीं तत आचामयेद्विजान् ।
 अन्यत्राप्येष एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ॥ ३ ॥
 दक्षिणाप्लवणे देशे दक्षिणाभिमुखस्य च ।
 दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पिण्डेष्वमन्त्रकं गन्धपुष्पादीनर्पयित्वा ब्राह्मणाचमनं कारयेत् ।
 एष एव पिण्डदानविधिः अन्यत्रापि पार्वणादौ यवदेवतीर्थीपवीत-
 दक्षिणोपचारशून्यः स्यात् ॥ ३ ॥

न केवलं यवादिरहितः

दक्षिणाप्लवे, न वृद्धाविव प्राचीनप्लवे दक्षिणामुखस्य दातुं
 प्राङ्मुखस्य । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु न प्रागग्रेषु । एष पिण्डदानविधिः
 पार्वणादौ मुनिभिः स्मृत इति ॥ ४ ॥

प्रभा ।

मास्तृतकशानां मूलमध्यायप्रदेशेषु अल्पलग्नान् पिण्डान् दद्यात् ।
 वृद्धिराशास्यमानं मङ्गलकर्म ॥ २ ॥

गन्धादीनिति । पिण्डेष्वमन्त्रकं गन्धादीन् निःक्षिपेत् । ततः
 आङ्गभोक्तृब्राह्मणानाचामयेत् । लेपघर्षणप्रक्षालनादिभिर्मुखहस्त-
 शोधनं कारयेत् । अन्यत्र पार्वणेऽपि यवादिरहित एष एव
 विधिः स्यात् । यवादीत्यादिपदात् देवतीर्थीपवीतित्वप्राङ्मुखत्व-
 दक्षिणजानुपातदक्षिणोपचारपरिग्रहः ॥ ३ ॥

दक्षिणाप्लवने इति । दक्षिणनिम्ने देशे दक्षिणाभिमुखस्य

अथाग्रभूमिसिञ्चेत्सुसंप्रोक्षितमस्त्विति ।

शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानिवोदकेन च ॥ ५ ॥

सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।

अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्तु अक्षतान् प्रतिपादयेत् ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचमनानन्तरं ब्राह्मणायभूमिं सुसंप्रोक्षितमस्त्विति प्रोक्षयेत् ।

शिवा आप इत्यादिना युग्मानिव नैकं उदकेन हस्ते अमिञ्चेत् ॥ ५ ॥

सौमनस्येति हस्ते पुष्पदानं कुर्यात् । अनन्तरमक्षतमित्यादिना यवान् दद्यात् ॥ ६ ॥

प्रभा ।

कर्तुः दक्षिणायणेषु कुशेषु एष पिण्डदानविधिः अन्यत्र पार्श्वणादीन् स्मृतां मुनिभिः ॥ ४ ॥

अथेति । ब्राह्मणानामाचमनानन्तरं तेषामग्रभूमिं सुसंप्रोक्षितमस्त्वित्यनेनामिञ्चेत् । उदकेनैव वक्ष्यमाणमनुपज्यते । शिवा आप इत्यनेन युग्मानिव ब्राह्मणान् न त्वैकैकं, उदकेनामिञ्चेत् । हस्ते इति शेषः ॥ ५ ॥

सौमनस्यमिति । सौमनस्यमित्यादिना ब्राह्मणहस्ते पुष्पदानं कुर्यात् । तदनन्तरमक्षतञ्चेत्यादिना ब्राह्मणहस्ते यवान् दद्यात् । अक्षता यवाः । अक्षतान् यवाः प्राक्ता इत्युक्तेः । दापयेदिति स्वार्थे णिच् । स्वयमगृह्णावन्यद्वाराऽपि वृद्धिश्चाह कर्तव्यमिति प्रज्ञापनाभिप्रायेण वा ॥ ६ ॥

अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदिष्यते ।

षष्ठैव नित्यं तत्कार्यं न चतुर्थ्या कदाचन ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अर्घ्याजलदानवत् ज्येष्ठोत्तरकरयुग्मब्राह्मणकरे प्रत्येकं कुर्यादित्यर्थः । किन्तु तन्नामगोत्रान्तोच्चारितपष्ट्यैव कुर्यात् न कदाचिदपि चतुर्थ्येति । पष्ट्यैव नित्यमिति गोत्रनामान्ते संबुद्धिस्थाने षष्ठीं विधत्ते । न चतुर्थ्या कदाचनेति तस्मै ते स्वर्धति चतुर्थ्यानिषेधकमित्यपुनरुक्तिः । अत्र गोभिलीयः—

“गोत्रं स्वरात् सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति ।

सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरक्षय्यदानं तु अक्षयां तृप्तिमिच्छता” ॥

तथा —

“शर्मन्त्रर्घ्यादिके कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽक्षय्यदानं तु पित्रणां दत्तमक्षयम्” ॥ ७ ॥

प्रभा ।

अक्षयेति । अक्षय्योदकदानं पुनरर्घ्यदानवदिष्यते । अर्घ्यादानवदित्यनेन ज्येष्ठोत्तरकरत्वमात्रस्यातिदेशः पर्यवस्यति । अत्राप्यस्य इत्यनुषज्यते, तेनाक्षय्यमस्य इति प्रयोगः । अतएवैतदनन्तरं, प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते इत्यादिकमाञ्जस्येनोपपत्स्यति । तदक्षय्योदकदानं नित्यं षष्ठैव कार्यमित्यनेन गोत्रसंबन्धनाम्नां

प्रभा ।

पष्ठान्ततामभिधत्ते । तेनार्घ्यदानवदित्यतिदेशेन गोत्रसंबन्धनाम्नां
संबोधनविभक्त्यन्तताऽत्र न भवति । उपदेशेनातिदेशबाधात् । शर-
मयवर्हिषा कुशमयवर्हिर्बाधवत् । तथाच स्नानसूत्रपरिशिष्टम्—

“गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति ॥

सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।

पितुरक्षय्यकाले तु अक्षय्यां तृप्तिमिच्छता ॥

शर्मन्त्रर्घ्यादिके कार्य्यं शर्म्मा तर्पणकर्मणि ।

शर्मणोऽक्षय्यकाले तु पितृणां दत्तदक्षयम्” ॥

इति । तमेष विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते अनाय
इति महेश्वरस्वाम्बक एव नापरः इति चैवमादिवत् पष्ठैवत्येव-
कारव्यवच्छेद्यं दर्शयति न चतुर्थ्या कदाचर्नति । सोऽयं
विहितप्रतिषेधः । विहितं केषाञ्चित् चतुर्थ्या अक्षय्योदकदानम् ।
तथाच स्मरन्ति—

“नान्दीमुखेभ्यश्चाक्षय्यं पितृभ्य इदमस्त्विति” ।

इति । तदनेन निषिध्यते । तथाचोक्तम् । “विहितप्रतिषेधोवा”

इति । यत्तु नारायणोपाध्यायैरुक्तम् । पष्ठैव नित्यमित्यनेन

गोत्रनामान्ते सम्बुद्धिस्थाने पष्ठीं विधत्ते, न चतुर्थ्या कदाचर्नति

तस्मै ते स्वधिति चतुर्थीनिषेधकमित्यपुनरुक्तिरिति । तदमङ्गतम् ।

ते इति युष्मदः सम्बोध्यमानार्थवाचित्वात् पष्ठानिर्देशे तस्या-

असमवेतार्थतया प्रसक्त्यभावेन निषेधानुपपत्तिः । न ह्यप्रसक्तं

प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्विव द्विजोत्तमैः ।

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ॥८॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरञ्च—

सुसंप्रोक्षितमस्त्वित्याद्यासु पञ्चसु प्रार्थनासु ब्राह्मणैरसु सस्त्व-

प्रभा ।

निषिध्यते । नित्यानुवादस्तु स्यात् । यच्च तत्त्वकृतां मतम् ।
अक्षय्योदकदाने न चतुर्थ्या कदाचनेत्यनेन ये चात्र त्वेति मन्त्रस्य
निषेधेन अक्षय्योदकदानेतरत्वं सर्वत्र ये चात्र त्वेति मन्त्रः पठनीय-
इति ज्ञाप्यते । अन्यथा अक्षय्योदकदाने तन्मन्त्रस्य प्रसक्त्यभावे
निषेधो न सम्भवति । तत्तत्स्थाने विनिश्चितं गोभिलस्य तन्मन्त्रोप-
देशस्तु प्रदर्शकं इति । तदयुक्तम् । अक्षय्योदकदाने तन्मन्त्रस्या-
प्रसक्तेर्दर्शितत्वात् । न चतुर्थ्यन्त्यस्य विहितप्रतिषेधरूपत्वस्योक्त-
त्वाच्च । तस्मान्नायं ये चात्र त्वेति मन्त्रस्य निषेधः । किन्तु
केषाञ्चिदभिमतयाचतुर्थ्या एवेति कथमनेन सर्वत्र ये चात्र त्वेति
मन्त्रो ज्ञाप्यते इति शक्यते वक्तुम् । येन गोभिलस्य विनिश्चितोप-
देशः प्रदर्शकः स्यात् । अर्घ्यदाने ये चात्र त्वेति मन्त्रोपदेशात्
अक्षय्योदकदाने अर्घ्यदानवदित्यतिदेशाच्च प्रसक्तस्य तन्मन्त्रस्य
निषेधोऽप्युपपद्यतएवेति कथमनेनानुपदिष्टस्यलऽपि तन्मन्त्रो-
ज्ञाप्यते इति न खल्वधिगच्छामि । विस्तरेण चैतत् श्राद्धकल्पभाष्ये
विवेचितमस्माभिरित्युपास्यते ॥ ७ ॥

प्रार्थनास्त्विति । सुसंप्रोक्षितमस्तु इत्यादिकासु पञ्चसु प्रार्थनासु

परिशिष्टप्रकाशः ।

त्यादि उत्तरे प्रोक्ते स्वधावाचनस्थानेऽर्घ्यपात्रीयपवित्राच्छादि-
तान् पिण्डान् नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्तामित्युक्त्वा
मिञ्चेत् । अनन्तरं न्युज्जीकृतं पात्रमुत्तानं कृत्वा युग्मान्वेत्यादि-
वक्ष्यमाणं कुर्यात् । गोभिलभाष्यकृता तु, सुसंप्रोक्षितमस्त्रि-
त्यादि स्वधावाचनान्तं कृत्वा कृतोत्तानपात्रः तत्पवित्राणि
पिण्डानामुपरि दत्त्वा पिण्डानृज्जं वहन्तीरिति मिञ्चेदिति
व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

प्रभा ।

यथायथमस्तु मन्त्रिति ब्राह्मणैः प्रत्युत्तरं कृतं पवित्रव्यवहितान्
पिण्डान् न्युज्जपात्रमुत्तानं कृत्वा मिञ्चेत् । यत्तु पिण्डमेचनानन्तरं
न्युज्जपात्रमुत्तानं कृत्वा वक्ष्यमाणं कुर्यादिति नागायणोपाध्यायेन
व्याख्यातम् । तदसमीचीनम् । यथाश्रुतार्थपरित्यागं माना-
भावात् । मीमांसाभाष्यकारेणापि शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थो-
ऽवगम्यते स श्रुत्याऽवगम्यते इत्युक्तम् । न च श्रुतिः परित्यक्तुं युक्ता ।
गृह्यभाष्ये भट्टनागायणनापि उत्तानपात्रकृदिति परिषेचनकर्तृ-
विशेषणतयैव व्याख्यातम् । यच्चोक्तं तत्त्वकारेण उत्तानपात्र-
कृदिति यथाश्रुतदर्शनात् परिषेचनकर्तृविशेषणतया भट्टेन
यद्वाख्यातं तन्नोभिलशब्दसूत्रानवलोकनेन । तथाच परिषेचन-
सूत्रानन्तरं गोभिलः । उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्तिदक्षिणां
दद्यादिति ।

तत्र ब्रूमः । आहकल्पे तावत् तत्त्वकारोक्तपाठो न दृश्यते ।

प्रभा ।

तत्र खल्वेवं पठ्यते । स्वधानिनयनीये धारां दद्यादूर्जं
 वहन्तीरित्युत्तानं पात्रं कृत्वा विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति देवे
 वाचयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्
 इति । व्याख्यातश्चानयैवानुपूर्व्या ग्रन्थोऽयं भाष्यकृद्भिः । तत्र
 तावत् उत्तानं पात्रं कृत्वा इति मध्यपठितस्य विशेषाभावात्
 पूर्वसूत्रप्रतीकत्वमपि शक्यते वक्तुं परसूत्रप्रतीकत्वमपि । प्रयोग-
 स्थोभयथा दर्शनात् । तथाहि अभ्युदितं सूर्यं देवदत्तः प्रातराशं
 भुङ्क्ते चक्रमणं कृत्वा मध्यन्दिने स्नात्वा वाससी परिधायापूपान्
 भक्षयति इत्यत्र यदि अभ्युदितं सूर्यं देवदत्तः प्रथमं चक्रमणं
 करोति ततः प्रातराशं भुङ्क्ते तदा चक्रमणं कृत्वेति पूर्वस्यैव
 वाक्यस्य प्रतीकं विपर्यये च परस्य । प्रयुज्यते चैवं मुनयः
 अवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहमित्यादौ । तदेवमुभयथा
 प्रयोगदर्शनादुत्तानं पात्रं कृत्येत्यस्य परसूत्रप्रतीकतायां न
 प्रमाणम् । अत्रभवतः कात्यायनस्य तदनात्तु पूर्वसूत्रप्रतीकत्वमेव
 तस्य निर्णेतव्यम् भवति । यथाश्रुतार्थपरित्यागश्चानुचित इत्युक्त-
 मादावेव । स खल्वस्मष्टानां कर्मणां विधिं सम्यग् दर्शयित्वा
 इति प्रतिज्ञातवान् । तदलं मान्यानामुपरि कटाक्षपातेन ।
 पवित्रास्तर्हितानित्यभिधानात् पिण्डानामन्तर्धानार्थं पवित्र-
 सुत्पादयितव्यम् । यस्त्वर्घ्यपवित्रैरन्तर्धानवर्णनम् । तदसङ्गतम् ।
 विनियुक्तविनियोगे मानाभावात् । अन्यथा पिण्डदानार्थं रखा-
 करणमपि तेनैव पवित्रेण स्यात् ॥ ८ ॥

युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।

कृत्वा धुर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

युग्मानेव नैकं दक्षिणादानेन स्वस्तिवाच्य, धुर्यस्य पंक्तिमूर्धन्यस्य
ब्राह्मणस्यानङ्गुष्ठपाणिग्रहणं कृत्वा प्रणम्य ततोऽनुगच्छेत् । अत्र च
दक्षिणा द्राक्षामलकादि । तथा ब्रह्मपुराणम् —

“द्राक्षामलकमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् ।

तान्येव दक्षिणार्थन्तु दद्याद्विप्रेषु सर्वदा” ॥

मूलमार्द्रकादि निवेदयेत् याज्ञेय्यिति । वृद्धो च गोभिलीये-
र्मातृयाज्ञं न कर्त्तव्यम् । न योऽपि ह्यः पृथग्दद्यादिति धेक्ष्यमाण-
वचनाद्गोभिलेनानुक्तत्वाच्च । अन्येषु कर्त्तव्यमेव । तथाच शाता-
तपः --

“मातृयाज्ञं तु पूर्वं स्यात् पितॄणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानां च वृद्धो याज्ञत्रयं स्मृतम् ॥

त्रिष्वप्येतेषु युग्मांस्तु भोजयेद्ब्राह्मणान् शुचिः ।

प्रदक्षिणं तु सव्येन प्रदद्यादेवपृथ्वकम्” ॥

प्रभा ।

युग्मानेवेति । युग्मानेव नैकैकं दक्षिणादानेन स्वस्तिवाच्य
धुर्यस्य पंक्तिमूर्धन्यस्य ब्राह्मणस्यानङ्गुष्ठपाणिग्रहणं कृत्वा प्रणम्य

एष आहविधिः कृत्स्न उक्तः संक्षेपतो मया ।

ये विदन्ति न मुह्यन्ति आहकर्मसु ते क्वचित् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इति । अनेन च मातृआहस्यापि सदेवत्वाभिधानात् वृद्धौ मातृआहमदैवमिति यत्कश्चिदुक्तम्, तन्निरस्तम् । यत्तु मार्कण्डेय-पुराणम्—

“वैश्वदेवविहीनं तु कचिदिच्छन्ति मानवाः” ।

इति । तच्छास्त्रविशेषव्यवस्थितम् । अतएव लघुहारीतः—

“मातृआहं तु युग्मैः स्यात् सदैवं प्राङ्मुखैः पृथक्” ।

इति ॥ ८ ॥

उपसंहरति—

एषः प्रकृतः आहविधिः अल्पग्रन्थेन मया कृत्स्न उक्तः । ये इमं आहविधिं जानन्ति आहक्रियाविषयेषु न भ्राम्यन्ति ॥ १० ॥

प्रभा ।

ताननुगच्छेत् । आहकर्त्ता दक्षिणां दद्यात् ब्राह्मणाय स्वस्तीति ब्रूयुरिति स्वस्तिवाचेत्यस्यार्थः ॥ ८ ॥

एष इति । एषोऽनन्तरोक्तः कृत्स्न एव आहविधिरल्पेन ग्रन्थेन मया कथितः । ये खल्विमं आहविधिं जानन्ति ते आह-कर्मसु क्वचिदपि न मोहं प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

इदं शास्त्रञ्च गृह्यञ्च परिसंख्यानमेवच ।

वमिष्ठोक्तञ्च यो वेद स याज्ञं वेद नेतरः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

श्रीलप्रोत्साहार्थं स्वयम्यं स्तौति —

इदमस्मदुक्तं शास्त्रं, गृह्यं गोभिलोक्तं, परिसंख्यानस्यञ्च ग्रन्थं
स्वनामप्रमिदं, वमिष्ठोक्तं कान्दोग्यगृह्यनामकं, यो जानाति स
याज्ञं जानोति नरान्य इति ॥ ११ ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

प्रभा ।

इदमिति । इदं मदुक्तं शास्त्रं, गोभिलोक्तं गृह्यं, परिसंख्यानं
स्वनामप्रमिदं याज्ञमन्वावाहनादिप्रतिपादकं, वमिष्ठोक्तं याज्ञ-
कल्पञ्च यो जानाति स याज्ञं जानाति नेतरो नोक्तग्रन्थचतुष्कान-
भिन्नः ॥ ११ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

पञ्चमः खण्डः ।

असक्तद् यानि कर्माणि क्रियेन् कर्मकारिभिः ।
प्रतियोगं नैव स्युर्मातरः श्राद्धमेवच ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर्मादिषु च सर्वेषु मातृपूजा आहं चेत्युक्तम् । तत्र केषु
चित्कर्मासु विशेषमाह —

यानि कर्माणि कर्मकर्त्ता पुनः पुनः प्रतिदिनं प्रतिमासं
प्रतिवत्सरं च क्रियन्ते । आवण्यायाज्ञायण्यादीनि वैश्वदेवबलि-
कर्मदर्शपौर्णमासादीनि च । तेषु प्रथमप्रयोग एव आहं मातृ
पूजा च न द्वितीयादिप्रयोगेष्वपि ॥ १ ॥

प्रभा ।

सर्वेषु कर्मादिषु मातृपूजा आहञ्चोक्तम् । तत्र विशेषमाह
असक्तदिति । यानि कर्माणि वैश्वदेवबलिकर्मचन्द्रदर्शनश्रवणा-
कर्मादीनि कर्मकर्त्ता प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवर्षञ्च पुनः पुनः
क्रियन्ते, तेषु प्रथमप्रयोग एव मातृपूजा आहञ्च कर्त्तव्यं न
प्रतिप्रयोगम् । सन्दर्शपतितयोर्वसोर्धारापातनायुष्यमन्त्रजपयोग-
ेष्वेव व्यवस्था । दर्शपौर्णमासौ तु प्रतिमासकर्त्तव्यस्य कर्मणो-
न युक्तमुदाहरणम् । तयोः पृथक् आहोभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
वैश्वदेवबलिकर्मणी त्वनग्नेरपि स्तः ॥ १ ॥

आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैवच ।

बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैवच ॥ २ ॥

नवयज्ञे च यज्ञज्ञावदन्त्येवं मनीषिणः ।

एकमेव भवेच्छास्त्रमतेषु न पृथक् पृथक् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

असकृत् क्रियमाणमध्ये होमादिनवयज्ञान्तेषु विंशषमाह—

आधाने अग्न्याधाने, मायंप्रातर्होमादिनवयज्ञान्तेषु कर्मसु, न केवलं प्रतियोगं प्रतिकर्मापि याज्ञं न कर्त्तव्यम् । किं त्वाधानादौ कृतं याज्ञे भवेत्तैव कृतं भवेत् । एवं चान्येषु यावन्त्यादिषु प्रति-
कर्म याज्ञमित्युक्तं भवति । नवयज्ञ आययणष्टिः । शेषं सुगमम् ।
एवं ज्योतिष्टोमपशुयागादिकमपि ये प्रत्यब्दं कुर्वन्ति, तैरपि
प्रथमप्रयोग एव प्रतिकर्मादौ याज्ञं कर्त्तव्यम् । असकृदिति
वचनात् ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रभा ।

असकृत् क्रियामाणेषु प्रतिप्रयोगं याज्ञं नास्तीति विंशषमज्ञा
कुतचित् प्रतिकर्माऽपि याज्ञं नास्तीति विंशषान्तरमाह आधाने
इति द्वाभ्याम् । अग्न्याधानमायंप्रातर्होमवैश्वदेवबलिकर्मदर्शं
पौर्णमासनवयज्ञेषु विषये यज्ञज्ञा मनीषिण एवं वदन्ति । किं
वदन्ति ? तदुच्यते । एतेषु कर्मस्वकर्मव याज्ञं भवेत् न पृथक्
पृथक् प्रतिकर्मादौ । एवञ्चाग्न्याधानादौ याज्ञं कृतं मायंप्रात-
र्होमादौ सर्वत्रैव याज्ञं कृतं भवेदित्युक्तं भवति ॥ २ ॥ ३ ॥

नाष्टकामु भवेच्छाङ्गं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।

न सोष्यन्तीजातकर्मप्रीषितागतकर्मसु ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कर्मादिष्वित्येतस्यापवादमाह —

अष्टकाकर्मसु त्रिषु श्राद्धं न भवेत्पार्वणादिश्राद्धे च । आसन्न-
प्रसवायाः सुखप्रसवार्थं विहिते सोष्यन्तीहोमे च या तिरश्चीत्यादि-
मन्त्रके सूत्रोक्ते । ब्रीहियवौ पेषयेत्तथैवावृता यया शुद्धां दक्षिणस्य
पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्याभिमंग्गह्य कुमारस्य जिह्वां
निश्चाष्टिं इयमास्तेदमिति सूत्रोक्तजातकर्मणि । विप्रोष्य ज्येष्ठस्य
पुत्रस्य उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्ध्नां परिगृह्य जपेत् । अङ्गादङ्गात्स-
म्भवमीति । पशूनां त्वा हिङ्गारेणाभिजिघ्रामोत्यभिघ्राय यथार्थम् ।
एवमेवापरेषाम् । यथाज्येष्ठं यथोपनम्भं वा स्त्रियास्तूष्णीं
मूर्धन्यभिघ्राणमिति सूत्रोक्तप्रीषितागतपितृकर्त्तव्यकर्मसु श्राद्धं
नेष्यते मुनिभिः ॥ ४ ॥

प्रभा ।

विशेषान्तरमाह नाष्टकास्त्विति । गृह्योक्तेषु त्रिष्वष्टकायामेषु,
श्राद्धेऽन्वष्टक्यपिण्डपितृयज्ञान्वाहार्थ्यादौ गृह्योक्ते, आसन्नप्रसवायाः
सुखप्रसवार्थं गृह्यविहिते सोष्यन्तीहोमे, जातकर्मणि, प्रीषिता-
गतकर्मणि च प्रवामादागतस्य पितुः पुत्रादिमूर्ध्नाभिघ्राणरूपे
गृह्योक्त एव, श्राद्धं न भवेत् । सर्वाण्येवान्वाहार्थ्यवन्तीति
गृह्यसूत्रेण तेषु प्राप्तं श्राद्धं प्रतिषिध्यते ॥ ४ ॥

विवाहादिः कर्मगणोय उक्तो-

गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्

आहुं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विवाह आदिर्यस्य । दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिसृग्नेत् विष्णो-
यीनिं कल्पयत्वित्येतयर्चा गर्भं धेहि मिनिवालोति च इति
सूत्राक्तं गर्भाधानं चान्ते यस्य कर्मगणस्य, चतुर्थीहोमसमगर्नीय-
चरुहोमगृहप्रवेशयानारोहणचतुष्पथामन्तरात्तत्तभङ्गसमाधानार्थहो-
मादिरूपस्य श्रुतवन्तः स्म । अत्र कर्मगणं विवाहादौ एकमेव
आहुं कुर्यात् न प्रतिकर्मादौ । एकैर्नैव कर्तन आहुतेन सर्वाण्ये-
तानि आहुवन्ति भवन्तीति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

विवाहादिरिति । विवाह आदिर्यस्य कर्मगणस्य, यस्य
कर्मगणस्यान्ते गर्भाधानं श्रुतवन्तोवयं, अस्मिन् विवाहादिकर्म-
गणे विवाहस्यादौ एकमेव आहुं कुर्यात् प्रतिकर्मादौ आहुं न
स्यात् । तथाच समगर्नीयचरुहोमयानारोहणात्तत्तभङ्गसमा-
धानार्थहोमचतुष्पथामन्तरादिषु चतुर्थीहोमान्तेषु विवाहादा-
वेकमेव आहुं कर्त्तव्यं न प्रतिकर्मादौ । गर्भाधाने तु कर्त्तव्यमेव ।
तस्य गणादहर्भूतत्वात् । यस्य चेति चरुवर्धो गर्भाधानस्य गणान्त-

प्रभा ।

भूतत्वं व्यवच्छिन्नन्ति । शुश्रुम यस्य चान्ते इति वचनभङ्गापि तस्य गणाद्वहिर्भूतत्वमवगम्यते । गणस्यान्ते गर्भाधानं श्रूयते न त्वेतत् गणान्तर्गतमित्यभिप्रायः । त्रेत्रस्यान्ते पर्वत इतिवत् । यच्च अन्तःशब्दोऽत्र गणस्यावयवार्थः दशान्तः पठ इतिवत् । समीपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशिष्टगोपलक्षणमन्देहं विशिष्टत्वेन ग्रहणं न्याय्यमिति तत्त्वकङ्कितम् । तच्चिन्त्यम् । वैयधिकरण्येन निर्देशात् । काममन्तं भवेयातामिति, तस्यान्ते सावित्रश्चरुर्गति चैवमादिवदन्तःशब्दस्यावमानार्थताऽवगतः । न हि काम्य-
मामान्यं वैश्वदेवबलिकर्मणी नित्यविशिष्टोक्तवैश्वदेवबलिकर्मणी-
रवयवो, किन्तु तयोरवमानं भवतः । एवं सावित्रश्चरुने
व्रतान्तर्गतः किन्तु व्रतावमानं क्रियते । तथात्रापि गर्भाधानं न
गणान्तर्गतं किन्तु गणावमानं श्रूयते । स्मृत्यर्थमन्देहं स्मृत्यन्तर-
संवादादेवार्थनिर्णयस्य तेषामन्येषां चानुमतत्वाच्च । स्मृत्यन्तरं च
दर्भाधाने आहमुक्तम्—

“निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवर्नं चैव आहं कर्माङ्गमेवच” ॥

इत्येवमादौ । यदप्युक्तम्, एतद्वचनं छन्दोगितरपरमिति । तदपि
चिन्त्यम् । प्रमाणाभावात् । इतरंतराश्रयप्रसङ्गाच्च । मिहे
ह्यतद्वचनस्य छन्दोगितरपरत्वे अन्तःशब्दोऽवयवार्थो भवेत् तस्मिंश्च
सत्येतद्वचनस्य छन्दोगितरपरत्वमिति ॥ ५ ॥

प्रदोषे आइमेकं स्याद्गोनिष्कालप्रवेशयोः ।

न आइं युज्यते कर्त्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

गाः प्रकाल्यमाना अनुमन्त्रयेत इमा मे विश्वतो वीर्यं इति प्रत्या-
गता इमा मधुमतीर्मह्यमिति गोनिःसारणप्रवेशनयोः सूत्रोक्तयोः
प्रवेशादौ प्रदोषे आइं तन्वेणैकं भवेत् । न च निष्कालनेऽपि
पृथगिति । पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राज्ञातुः प्रलेहनात्
जिह्वया ललाटमुल्लिख्य निगिरित् गवां श्लेषामतीति, पुष्टिकाम एव
संप्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निसुपसमाधाय विलयनं जुहुयात्
संग्रहणमंगटहाणेति, पुष्टिकाम एव सम्प्रजातास्वीदुम्बरणाभिना
वक्षमिथुनयोर्लक्षणं करातीति पुष्टिकर्मत्रये सूत्रोक्ते प्रथमे
पुष्टिकर्मणि आइं कर्त्तुं न युक्तम् । अपरपुष्टिकर्मत्रये आइं
कर्त्तव्यं भवतीति ॥ ६ ॥

प्रभा ।

प्रदोषे इति । गाः प्रकाल्यमाना अनुमन्त्रयेत इमा मे विश्वतो-
वीर्यं इति, प्रत्यागता इमा मधुमतीर्मह्यमिति इति गोभिलेन
गवां निष्कालनप्रवेशावृत्तौ । तयोः प्रदोषे प्रवेशे एकं आइं कार्यं
न निष्कालनेऽपि । पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राज्ञातुः
प्रलेहनाज्जिह्वया ललाटमुल्लिख्य निगिरित् गवां श्लेषामतीति, पुष्टि-
काम एव सम्प्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निसुपसमाधाय विलयनं
जुहुयात् संग्रहणमंगटहाणेति । पुष्टिकाम एव सम्प्रजातास्वीदुम्बरणा

हलाभियोगादिषु तु षट्षु कुर्यात् पृथक् पृथक् ।

प्रतिप्रयोगमन्येषामादावेकं तु कारयेत् ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथातोहलाभियोगः । पुण्ये नक्षत्रे स्थालीपाकं अपयित्वा
एताभ्यो देवताभ्यो जुहुयात् । इन्द्राय मरुद्भ्यः पर्जन्यायाश्च
भगाय सीतामाशामरुद्रामनघां च यजत । एता एव देवताः
सीतायज्ञस्वलयज्ञप्रवपणप्रलवनपर्ययणष्विति सूत्रोक्तेषु हलाभि-
योगादिषु षट्सु एकैककर्मादीं पृथक् पृथक्, एकैककर्मणः प्रति-
प्रयोगं च यादं कुर्यात् । अन्येषां नवयज्ञयावणीकर्मादीनामादा-
वेकं कारयेत् । न तु प्रतिप्रयोगम् । हलाभियोगो हलस्याभि-
मुख्येन योजनं कथारम्भ इत्यर्थः । सीतायज्ञः पक्षेषु धान्येषु
कृष्टक्षेत्रमध्ये । स्वलयज्ञः खले । प्रवपणं बीजवपनम् । प्रलवनं
धान्येक्षेदनम् । पर्ययणं धान्यानां खलाद्गृहानयनम् ॥ ७ ॥

प्रभा ।

मिना वत्समिथुनयोर्लक्षणं करोति पुंस एवाग्नेऽथ स्त्रियाभुवनमसि
माहस्त्रमिति । इति गोभिलेन गवां पुष्टिकर्मत्रयमुक्तम् । तत्र
प्रथमं यदिदं पुष्टिकर्म प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राङ्मातुः प्रलेहनात्
जिह्वया ललाटमुन्निह्य निगरणरूपं, तत्र यादं कर्तुं न युज्यते ।
आहकरणोपयुक्तकालामश्रवादिति भावः ॥ ६ ॥

हलाभियोगादिष्विति । अथातो हलाभियोगः पुण्ये नक्षत्रे
स्थालीपाकं अपयित्वा देवताभ्यो जुहुयादिन्द्राय मरुद्भ्यः

बृहत्पञ्चदशपशुस्वस्थ्यर्थं परिविश्यतोः ।

सूर्येन्द्रोः कर्मणी ये तु तयोः श्राद्धं न विद्यते ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

वृक्ष इवेति पञ्चर्च इति प्रकृतं, द्वितीयया आदित्ये परिविश्य-
मानेऽक्षततण्डुलान् जुहुयात् बृहत्पञ्चस्वस्थ्ययनकामः । तृतीयया
चन्द्रमसि तिलतण्डुलान् क्षुद्रपशुस्वस्थ्ययनकाम इति सूत्राभ्यां
परिविशति सूर्यं हस्तखादिबृहद्वाहनस्वस्थ्ययनार्थं, चन्द्रे परिविशति
अजमेघादिक्षुद्रपशुस्वस्थ्ययनार्थं होमाख्यकर्मद्वयमुक्तम् । तयोः
श्राद्धन्वास्तीति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

पर्जन्यायाशन्यं भगाय सीतामाशामरुडामनघाञ्च यजंत एता एव
देवताः सीतायज्ञस्वलयज्ञप्रवपणप्रलवनपर्ययणेषु इति गोभिलो-
क्तेषु हलाभियोगादिषु षट्सु कर्मसु पृथक् पृथक् प्रतिकस्मादौ
श्राद्धं कुर्यात् । न केवलं पृथक् पृथक्, किन्तु तेषां हलाभि-
योगादीनां षष्ठां प्रतिप्रयोगञ्च श्राद्धं कुर्यात् । अन्येषान्तु
श्रवणाकर्मादीनां प्रतिप्रयोगं न श्राद्धं किन्तु प्रथमप्रयोगं एकं
श्राद्धं कुर्यादित्युक्तस्यैवानुवादः शिथ्याणामव्यामोहार्यः ॥ ९ ॥

बृहत्पत्रेति । पत्रं वाहनमित्यनर्थान्तरम् । बृहत् पत्रं हस्त-
खादि । क्षुद्रपशुरजाख्यादिः । अयमर्थः । वृक्ष इवेति पञ्चर्चः
इत्यधिकृत्य द्वितीययाऽऽदित्ये परिविश्यमानेऽक्षततण्डुलान् जुहु-
याद्बृहत्पञ्चस्वस्थ्ययनकामः तृतीयया चन्द्रमसि तिलतण्डुलान्

न दशाग्रन्यिके नैव विषवदृष्टकर्मणि ।

क्वमिदृष्टचिकित्सायां नैव श्रेष्वेषु विद्यते ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अपरमपवादमाह—

प्रतिभयेऽध्वनि वस्तदशानां ग्रन्थीन् बध्नीतोपेत्य वमनवतः स्वाहा-
कारान्ताभिरित्यनेन सूत्रेण वर्त्मनि तस्करादिभयेष्वन्नं वा एक-
हृत्स्यमित्यादिऋक्त्रयेण प्रकृतेन स्वाहान्तेन दशासु ग्रन्थितय-
बन्धनमुक्तम् । तथा, माभैर्षोर्मा मरिष्यमीति विषवता दृष्टमद्भि-
रभ्युक्षन् जपेत् । हतस्ते अत्रिणा क्रिमिरिति क्रिमिमन्तं देश-
मभ्युक्षन् जपेदिति सूत्राभ्यां विषचिकित्सा चोक्ता । तद्वैतेषु
कर्मसु, एतदनन्तरोक्तेषु अर्हणीयत्विगादीनां पाद्यार्घ्याविष्टरमधु-
पर्कदानादिषु, न आहमस्तीति ॥ ६ ॥

प्रभा ।

क्षुद्रपशुस्वस्थयनकाम इति सूत्राभ्यां गोभिलेन परिविश्यमानयोः
सूर्याचन्द्रमसोर्यथाक्रमं बृहत्पत्रक्षुद्रपशुस्वस्थयनार्थं ये कर्मणी
विहिते, तयोः आहुं नास्ति । पविवेशश्च,

“वार्तेन मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः कराः ।

मालाभा व्योम्नि दृश्यन्ते परिवेशः स उच्यते” ॥

इत्युक्तलक्षणः ॥ ८ ॥

न दशाग्रन्यिके इति । प्रतिभयेऽध्वनि वस्तदशानां ग्रन्थीन्
बध्नीत उपेत्य वमनवतः स्वाहाकारान्ताभिः महायानाञ्च स्वस्थयनं

गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छाङ्गमादौ न पृथगादिषु ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

गणशः समुदायेन क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजा सर्वदा सकृदेव । यथा, यजनीयेऽहनि नित्यं नवयज्ञवास्तुशमनगोयज्ञाश्व-यज्ञेषु समुदायेन क्रियमाणेषु आङ्गमपि तेषु गणादौ एकमेव, न कर्मसंख्यानुसारेण आङ्गान्यपि तावत्संख्यानीति ॥ १० ॥

प्रभा ।

भवतीति गोभिलोक्ते वस्तुदशानां ग्रन्थिबन्धनं, तथा मा भैषीन् मरिष्यसीति विषवता दष्टमङ्गिरभ्युत्तन् जपेत् इति गोभिलोक्तं विषवता दष्टस्य कर्मणि, तथा हस्तस्ते अत्रिणा क्रिमिरिति क्रिमिमन्तं देगमङ्गिरभ्युत्तन् जपेत् पशूनाञ्चैकोर्षदपराह्णे सीता-लोष्टमाहृत्य वैहायसं निदध्यात् तस्य पूर्व्याह्णे पाशुभिः परि-किरन् जपेदिति तेनैवाङ्गायां क्रिमिदष्टस्य चिकित्सायां, एवं तदनन्तरं तेनैवोक्तेषु अर्हणीयाय पाद्यार्घ्यप्रदानादिषु आङ्गं नास्ति ॥ ८ ॥

गणश इति । गणशब्दः संघवचनः । एकदिने क्रियमाणेष्वनेकेषु कर्मसु, यथा यजनीयदिने नवयज्ञवास्तुयज्ञगोयज्ञाश्व-यज्ञेषु क्रियमाणेषु, अन्येष्वन्येवंविधेषु, गणस्यादौ मातृपूजनं आङ्गञ्च सकृदेव भवति न तु गणास्तर्गतानां कर्माणां प्रत्येकमादौ पृथक् पृथक् मातृपूजनं आङ्गञ्च कर्त्तव्यम् ॥ १० ॥

यत्र यत्र भवेच्छाङ्गं तत्र तत्र च मातरः ।

प्रासङ्गिकमिदं प्रोक्तमतः प्रकृतमुच्यते ॥ ११ ॥

पञ्चमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूज्या इति शेषः । कर्मादिष्वित्यनेनैव वैदिककर्मादौ यहडियाङ्गं तत्र पूजोपक्रमे मातृपूजोक्ता, इदानीं पुत्रजन्ममुखदर्शनाद्यन्तेऽपि यच्छाङ्गं तत्रापि मातृपूजेति यत्र यत्र इत्यनेनोक्तमित्यपुनरुक्तिः । प्रासङ्गिकमिदं प्रोक्तमतः प्रकृतमुच्यते, इति । इदं याङ्गं मातृपूजनं च सूत्रे यत्प्रकृतमाधानं तत्प्रसङ्गमिदमुक्तमतः परं प्रकृतमाधानमुच्यते इति ॥ ११ ॥

प्रभा ।

यत्र यत्रेति । यत्र यत्र याङ्गं भवति तत्र तत्रैव मातरः पूजनीयाः । तदनेन यत्राष्टकादौ याङ्गं न भवति तत्र मातृपूजापि न कर्तव्येत्युक्तं भवति । वसोर्धारापातनायुष्मन्त्वजपयो-रपि तत्राकरणं पूर्वमेव व्यवस्थापितमस्माभिः । मातृपूजादिकं, याज्ञविधिः, तत्र विशेषः, कर्म्मविशेषे याज्ञादिनिषेधस्येत्येतत्सर्वं सर्वान्धेवान्वाह्यवन्तीति गोभिलसूत्रस्पष्टीकरणप्रसङ्गेनोक्तम् । अतः परं प्रकृतमग्न्याधानमुच्यते ॥ ११ ॥

इति पञ्चमः खण्डः ।

षष्ठः खण्डः ।

आधानकाला ये प्रोक्तास्तथा याश्चाग्नियोनयः ।

तदाश्रयोऽग्निमादध्यादग्निमानग्रजो यदि ॥ १ ॥

दाराधिगमनाधाने यः कुर्यादग्रजाग्रिमः ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्याख्यां समिधमभ्याधास्यन् । जायाया-
वां पाणिं जिघृक्षन्, इत्यादिना येऽग्न्याधानकाला उक्ताः, याश्च
वैश्यकुलादम्बरीषाहत्यादिनाऽग्नियोनय उक्तास्तदनुरुध्याग्न्याधानं
कुर्यात् । यद्यग्रजोऽग्निमानिति ॥ १ ॥

अनग्ना तु ज्येष्ठऽग्न्याधानं दोषमाह
ज्येष्ठभ्रातुरग्रकालवर्त्ति यो विवाहाग्न्याधानं कुर्यात् स परिवेत्ता
विज्ञेयो ज्येष्ठश्च परिवित्तिरिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

आधानकाला इति । गोभिलेन, ब्रह्मचारी वेदमधीत्याख्यां
समिधमभ्याधास्यन्नित्यादिना ये आधानकाला उक्ताः, वैश्यकुला-
दाम्बरीषाहाऽग्निमाहृत्याभ्यादध्यादिना च या अग्नियोनय उक्ताः,
तदाश्रयः सन्नग्न्याधानं कुर्यात् यद्यग्रजोऽग्निमान् भवति । तदर्न-
नाग्रजस्यानग्निमत्त्वेऽनुजनाग्न्याधानं न कार्यमित्युक्तं भवति ॥ १ ॥

अग्रजस्यानग्निमत्त्वेऽनुजनाग्न्याधानं कृतं किं स्यात् ?

परिवित्तिपरिवित्तारौ* नरकं गच्छतो ध्रुवम् ।

अचीर्णप्रायश्चित्तौ तौ† पादोनफलभागिनौ ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तथाच को दोष इत्याह—

तौ पूर्वाह्नीकौ अकृतप्रायश्चित्तौ इतरोपपातकफलस्य पादोनफलस्य भागिनौ ।

“परिवित्तिताऽनुजेन परिवेदनमेव च” ।

इति मनुना उपपातकगणे द्वयमिदं पठितमिति ॥ ३ ॥

प्रभा ।

तदाह दाराधिगमनेति । दाराधिगमनं विवाहः । आधानमग्न्याधानंम् । अग्रजेन विवाहं अग्न्याधाने चाकृते योऽनुजः विवाहमग्न्याधानं च कराति, स परिवित्ता अग्रजसु परिवित्तिर्विज्ञेयः ॥ २ ॥

अस्तु तावत्, कस्तत्र दोष इत्याह परिवित्तीति । पूर्वाह्नीकमतिरोहितार्थम् । तयोर्नरकगमनस्य ध्रुवत्वमुपपादयन्नाह अपि य/ चीर्णप्रायश्चित्ताविति । कृतप्रायश्चित्तावपि तौ पादोनं नरकफलं भजते इति तयोर्नरकगमनं ध्रुवमित्यर्थः । न च प्रायश्चित्ते कृते तेनैव पापनाशात् कथं पादोनफलभागितेति वाच्यम् । अनन्यगतेर्वचनात् । तदुक्तम् । किमिव हि वचनं न कुर्यान्नास्ति

* परिवित्तिः परिवित्ता च, इति पाठान्तरम् ।

† अपि चीर्णप्रायश्चित्तौ, इति क ग पुस्तके पाठः ।

देशान्तरस्य क्लीवैकवृषणानसहोदरान् ।

वेद्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥ ४ ॥

जड़मूकान्धबधिरकुञ्जवामनकुण्डकान् ।

अतिबुद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च ॥ ५ ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यादृशे ज्येष्ठे परिवेदनदोषो नास्ति तमाह —

क्लीवः षड्विधः । तथाच देवलः —

“षण्डको वातजः षण्डः पण्डः क्लीवो नपुंसकम् ।

कीलकश्चेति षड्धाऽयं क्लीवभेदो विभाषितः ॥”

प्रभा ।

वचनस्यातितार इति । केचित्तु अचीर्णप्रायश्चित्ताविति पठित्वा
अकृतप्रायश्चित्ती तौ इतरोपपातकापेक्षया पादोननरकफलस्य
भागिनी ।

“परिवित्तिताऽनुजनेन परिवेदनमेव च” ।

इति मनुना उपपातके तदुभयोः पाठात्तदपेक्षयैव पादोनत्वस्य
वर्णयितुमुचितत्वादित्याहुः । अपि चीर्णप्रायश्चित्ताविति पाठस्यैव
सर्वत्र मूलपुस्तकेषु दृष्टत्वात् स एव पाठो व्याख्यातो
ऽस्माभिः ॥ ३ ॥

यादृशेषु अग्रजैश्चकृतविवर्तैश्चकृताग्न्याधानेषु चानुजस्य

परिशिष्टप्रकाशः ।

तपां स्त्रीतुल्यवाक्चेष्टः स्त्रीधर्मा षण्डको भवेत् ।
 पुमान् कृत्वा खलिङ्गानि पश्चाद्विन्द्यात्तथैव च ॥
 स्त्री च पुंभावमास्थाय पुरुषाचारवद्गुणा ।
 वातजो नाम षण्डः स्यात् स्त्रीषण्डो वापि नामतः ॥
 अमलिङ्गोऽथ षण्डः स्यात्षण्डम् ग्लानमेहनः ।
 अमेध्याशी पुमान् क्लीवो नष्टरेता नपुंसकम् ॥
 सर्कालक इति प्रोक्तोयः क्लैव्यादात्मनः स्त्रियम् ।
 अन्येन सह संयोज्य पश्चात्तामिव सेवते” ॥

पुमान् कृत्वेत्यादेरयमर्थः । यः पुमान् लिङ्गान्तराणि कृत्वा
 खलिङ्गं भिन्द्यात्, स वातजोनाम षण्डः इति संबन्धः । अनेन
 दाक्षिणात्यप्रमिद्धं विद्वज्जननत्वमुक्तम् । तथा, या स्त्री गृहीत-
 पुरुषचिह्ना स्त्रान्तरमभिगच्छति, साऽपि वातजोनाम षण्डः ।
 तथा स एव स्त्रीषण्डनामापि । तथा, अमलिङ्गोऽपि वातजः षण्डः
 स्यादिति संबन्धः । एतेन त्रिप्रकारो वातजः षण्ड इत्युक्तम् ।
 ग्लानमेहनोर्निर्विकारलिङ्गः । अमेध्याशी मुखेभगः । यस्वात्मनः
 स्त्रियं परेणोपभुज्यमानां मोन्मादस्तामिव सेवते, स सर्कालक इति ।

प्रभा ।

विवाहाग्न्याधानकरणेन न परिवर्तनदोषस्तानाह देशान्तरस्थिति
 त्रिभिः । देशान्तरस्थादीन् ज्येष्ठान्, परिवर्तन् न दृश्यतीत्य-
 ग्रिमेण संबन्धः । देशान्तरमाह हुडमनुः -

परिशिष्टप्रकाशः ।

एकवृषणान् एकस्यामेव स्त्रियां रतिसक्तान् । असहोदरा-
वमात्रेयाः । एकमातृजाता अपि भिन्नपितृकाः न सहोदराः ।
अतएव भीमस्य ह्रिडिम्बापरिणयने न परिवेदनदोष इति मनु
वृत्तिकारः । शूद्रतुल्योदास्यादिवृत्तिः । अतएव,—

“गोरक्षकान् वाल्जिकान् तथा कारुकुशीलवान् ।

प्रेष्यान् वार्द्धपिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवटाचरेत्” ॥

इति मनुः । कुण्डः काणः । सर्व्वक्रियासु अलम इत्यपरे ।
अभार्याः शास्त्रनिषिद्धभार्यासम्बन्धाः नैष्ठिकव्रह्मचारिवानप्रस्थ-
भिन्नवः । नृपस्य च सक्तानिति सम्बन्धः । कामतः कारिणो
यथेष्टाचरणशीलाः । कुलान्दृष्टिः,— इति कुलटाः पुरकुलाटन
शीला इति यावत् । उन्मत्तर्षागानिति पाठे पौरः प्रेष्यादिभावेन
पुरवाभी । करानिति पाठे करो विषमशीलः । शपं सगमम् ।
एतान् परिविन्दन् एतेषु अकृतदाराग्निसंयोगेषु दाराग्निसंयोगं
कुर्व्वन् । न दोषभाक् भवतीति ॥ ६ ॥

प्रभा ।

“महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।

वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥

देशनामनदीभेदाच्चिकटोपि भवेत्तु यत् ।

तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भवा ॥

दृशरात्रेण वा वाचो यत्र न श्रूयते ऽथवा” ।

प्रभा ।

क्लीवमाह कात्यायनः—

“न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्टा चाप्सु निमज्जति ।

मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां हीनं क्लीवः स उच्यते” ॥

तत्र देवलेन षड्विधा नारदेन च चतुर्दशविधाः क्लीवभेदा-
अभिहिताः, अन्यगौरवभयान्नेह प्रदर्शिताः । एकवृषण एकाण्डः
पण्डविशेष इति रत्नाकरः । रोगप्रसृष्टवृषण इति चतुर्वर्ग-
चिन्तामणिः । एकस्यामेव स्त्रियां रतिशक्त इति परिशिष्ट-
प्रकाशः । असहोदराः सहोदरभिन्नाः । एकमातृजाता अपि
भिन्नपितृका न सहोदराः । अतएव भीमस्य हिडिम्बाविवाहे
न परिवेदनदोष इति मनुवृत्तिः । वेश्यातिमक्तो वेश्यायामति-
शयेन सक्तः । पतितो महापातकादिना । शूद्रतुल्यमाह चतु-
र्वर्गचिन्तामणी देवलः—

“अनुपासितमन्या ये नित्यमस्नातभोजनाः ।

नष्टशीचाः पतन्त्येते शूद्रतुल्याश्च धर्म्मतः” ॥

अतिरोगी अप्रतिसमाधिरोगयुक्तः । जड़ो विकलान्तःकरणः
हिताहितावधारणाज्जम इति मिताक्षरा । जड़ोऽज्जमः कार्येष्व-
प्रवृत्त इति माधवाचार्याः । अप्राज्ञार्थत्वेऽपि फलतो न विशेषः ।
मूको वर्णोच्चारणामर्थः । अन्यबधिरो प्रसिद्धो । कुलः पृष्ठभागे
मांसादिविशेषणाल्यन्तविकृतदेहः । वामनो ऋष्यः । खोडको-
भग्नचरणद्वय इति हेमाद्रिः । कुण्ठकानिति पाठे कुण्ठो-

प्रभा ।

ऽकर्मण्यः । कुण्ठोऽकर्मण्यमूर्खयोरिति मेदिन्युक्तेः । काण इति परिशिष्टप्रकाशः । सर्वक्रियालस इति शूलपाणिरघुनन्दनौ । कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः इति, मूढात्पापटुनिर्भाग्या इति चामरोक्तेः । क्रियास्वपटुरिति वाऽर्थः । अभार्याः शास्त्रनिषिद्ध-भार्यासंबन्धाः नैष्ठिकब्रह्मचारिवाणप्रस्थसंन्यासाश्रमिणः । नृप-स्येति शैषिकी षष्ठी । चकारेण सत्तानित्यवगम्यते । धन-वृद्धिप्रसक्ताः धनवृद्धौ प्रकर्षेण सक्ताः । कामतोऽकारिणः स्वेच्छयैव नित्यं विवाहमकुर्वन्ना इति हेमाद्रिः । स्वेच्छयैव विवाहान्निवृत्ता इति माधवाचार्यः । नारायणोपाध्यायशूल-पाणिरघुनन्दनेसु कामतः कारिण इति पठितम् । कामतः कारिणो यथेष्टाचरणशीला इति नारायणोपाध्यायः । श्रौत-स्मार्त्तनिरपेक्षस्वेच्छन्दव्यवहारिण इति शूलपाणिरघुनन्दनौ । कुहकः परवञ्चनाय वृथोद्योगपर इति हेमाद्रिः । आचार-माधवीयेऽपि तथैव पाठः । नारायणोपाध्यायेन तु कुलट इति पठितं परकुलाटनशील इति व्याख्यातञ्च । स च दत्तक इति रघुनन्दनः । चोरानित्यत्र पौरानिति पाठे प्रेम्णादिभावेन पुरनिवामी पुरप्रेस्थोवेत्यर्थः । करान् इति पाठे करो विषम-शीलः । स्पष्टमन्यत् । परिविन्दन्नित्यत्र परलक्ष्णार्थत्वात् सर्वत्र द्वितीया । तथाच एतान् लक्ष्मीकृत्य विन्दन् एतेषु अयज्ञेषु अकृत-दाराग्निहोत्रमयोगेषु दाराग्निहोत्रमयोगं कुर्वन् न दौषभाग-भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

धनवार्हुषिकं राजसेवकं कर्षकं तथा ।
प्रोषितञ्च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

वार्हुषिकादयश्चत्वारोऽग्रजाः समावर्त्तनानन्तरं दाराग्नि-
परिश्रमे त्वरया युक्तेनापि वर्षत्रयं प्रतीक्षणीयाः । ततश्च
यत्पूर्वश्लाके एतान् परिविन्दन् दुष्यतीत्युक्तं, तद्वर्षत्रयादूर्द्ध्वमिति
बोद्धव्यम् ॥ ७ ॥

प्रभा ।

तत्रापि क्वचिद्विशेषमाह धनवार्हुषिकमिति । धनवार्हुषिकं
राजसेवकं कृषिमत्तं देशान्तरगतश्चाग्रजं दाराग्निहोत्रसंयोग
त्वरवानपि कनिष्ठो वर्षत्रयं प्रतीक्षेत । एतान् परिविन्दन् न
दुष्यतीति यदुक्तं तद्वर्षत्रयादूर्द्ध्वमित्यनेन विशेषितम् । धनस्य
वार्हुषिको धनवार्हुषिकः । संबन्धलक्षणा षष्ठी । वार्हुषिकश्च,—

“समर्थं धनमुद्धृत्य महार्घ्यं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्हुषिको नाम ब्रह्मदादिषु गर्हितः” ॥

इति स्मृत्या व्याख्यातः ।

“यस्तु निन्देत् परं जीवन् प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वार्हुषिको नाम सर्वकर्मसु गर्हितः” ॥

इति विष्णूक्तवार्हुषिकान्तरव्यवच्छेदार्थं धनवार्हुषिकमित्युक्तम् ।

वर्षत्रयमपि त्वरन्निति कुर्व्यता त्वराया अभावे अधिककालप्रती-

क्षणं सूचितम् । तच्च स्मृत्युत्तरादवगन्तव्यम् ॥ ७ ॥

प्रोषितं यद्यशृग्वानमब्दादिति* समाचरेत् ।

आगते च पुनस्तस्मिन् पादं तच्छ्रुद्वयं चरेत् ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रोषितं विगेषमाह । प्रोषितमशृग्वानम् । प्रत्ययव्यत्ययेनाश्रूयमाणमित्यर्थः । यद्यब्दादूर्ध्वमिति समाचरेत् परिवन्देत्, तदाऽऽगते तस्मिन् तच्छ्रुद्वयं परिवेदनप्रायश्चित्तस्य पादं कुर्यात् । अब्दादूर्ध्वत्वेनागमने दोषाभावएव । तत्राब्दप्रतीक्षा तु श्रूयमाणविषया । तत्रागतेऽपि दोषाभाव इति ॥ ८ ॥

प्रभा ।

प्रोषितं विगेषान्तरमाह प्रोषितमिति । अशृग्वानं प्रत्ययव्यत्ययेनाश्रूयमाणमित्यर्थः । अशृग्वान इति रक्षाकरमन्मतः पाठः । प्रोषितस्याग्रजस्य वार्त्ताश्रवणाभावे यद्यब्दादूर्ध्वं कनीयान् दाराग्निहोत्रसंयोगं करोति, तदा समागते ज्येष्ठे तत्पापशुद्ध्यर्थं परिवेदनप्रायश्चित्तस्य पादं कुर्यात् । अनागमने त्वदोष एव । एवञ्च प्रोषितस्य तत्राब्दप्रतीक्षणं श्रूयमाणविषयमिति पर्यवस्यति । अत्र च यद्यब्दादूर्ध्वं समाचरेदित्यनुवादलिङ्गादिधिरनुमातव्यः । चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा जुहोति इति, यद्युभयं चिकीर्षेदोत्रश्चैव ब्रह्मत्वञ्चेवेति चैवमादिवत् । यथाहुः—

“लिङ्गादपि विधिर्ज्ञेयो दर्भेषु विकिरो यथा” ।

दृश्यते च, यदि ब्राह्मणो यजत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायानुतिमा-

लक्षणं प्राग्गतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् ।

तन्मूलसक्ता योदीची तस्या एवं नवोत्तरम् ॥६॥

परिगिष्टप्रकाशः ।

“प्रागुदक् प्रवणं देशं समं वा परिसमुद्घोपलिप्य मध्यतः प्राचीं लेखामुल्लिख्य उदीचीं च संहतां पश्चान्मध्ये प्राचींस्तिस्रः उल्लिख्याभ्युक्षेत् । लक्षणावृद्धेऽपि सञ्चलेति सूत्रे लक्षणमुक्तं, तल्लेखापरिमाणान्तराभिधानेन स्पष्टीकरोति । या प्रथमा प्राग्गता लेखा तस्याः परिमाणं द्वादशाङ्गुलं, तन्मूललम्बा योत्तराया तस्या नवाङ्गुलाधिकं द्वादशाङ्गुलमिव प्रमाणम् । एकविंशत्यङ्गुलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रभा ।

हुतिं हुत्वाऽभिघारयेत् यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवम्—
इति स यदिकादपि वाक्यात् क्रतोर्विधानम् ॥ ८ ॥

‘प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा परिसमुद्घोपलिप्य मध्यतः प्राचीं लेखामुल्लिख्योदीचीं च संहतां पश्चात् मध्ये प्राचींस्तिस्रः उल्लिख्याभ्युक्षेत् लक्षणावृद्धेऽपि सञ्चलेत्यनेनाधानप्रसङ्गेन गोभिलेन लक्षणमुक्तम् । तत् स्पष्टीकरोति लक्षणं इति द्वाभ्याम् । लक्षणे येयं प्रथमा प्राग्गता लेखा तस्याः प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् । तन्मूललम्बा या उदग्गता लेखा तस्या नवोत्तरं नवाङ्गुलाधिकं एवं द्वादशाङ्गुलं प्रमाणं, एकविंशत्यङ्गुलमित्यर्थः ॥ ८ ॥

उदग्गतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः ।

सप्तसप्ताङ्गुलान्तरा कुशेनैव समुल्लिखेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उक्तयोरवशिष्टा यास्तिस्त्रः उक्तास्ता उदीच्यां रेखायां संलग्नाः
सप्तसप्ताङ्गुलान्तराः प्रादेशप्रमाणाः कुशेनैव समुल्लिखेदिति ।
कुशेनेति सर्वाभिः संबध्यते ॥ १० ॥

प्रभा ।

उदग्गताया इति । शेषा अवशिष्टास्तिस्त्रो रेखा उदग्गतायाः
संलग्नाः प्रादेशपरिमाणाः सप्तसप्ताङ्गुलान्तरालाः कुशेनैव सम-
ल्लिखेत् । कुशेनैवत्यादि सर्वाभिः रेखाभिः संबध्यन्ते । सर्वासां
रेखानामुल्लेखनं कुशेनैव कार्यमित्यर्थः । अयन्तावदेकः प्रकारः ।
प्रकारान्तरमुक्तं गोभिलपुत्रेण गृह्यामंयर्ह । तदुच्यते —

“लक्षणं तत् प्रवक्ष्यामि प्रमाणं देवतञ्च यत्” ।

इत्यभिधायानतिदूरं, —

“प्राक्कृता पार्थिवी ज्ञेया आग्नेयी चाप्युदक् स्मृता ।

प्राजापत्या च ऐन्द्री च सौमी च प्राक् कृता स्मृता” ॥

इति ।

“पार्थिवी चैव सौमी च रेखे द्वे द्वादशाङ्गुले ।

एकविंशतिराग्नेयी प्रादेशिन्ये उभे स्मृते ॥

षडङ्गुलान्तराः कार्य्या आग्नेयीमंजितास्तु ताः ।

पार्थिवायास्तु रेखायास्तिस्त्रस्ता उत्तरीक्षराः” ॥

मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि ।

मानकृत्यजमानः स्याद्विदुषामेष निश्चयः ॥ ११ ॥

पुण्यमेवादधीताग्निं स हि सर्वैः प्रशस्यते ।

अनर्द्धकत्वं यत्तस्य काम्यैस्तत् नीयते शमम् ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मानपरिभाषामाह—

निगदव्याख्यातम् । ततश्चाङ्गुलादिमानं यजमानाङ्गुलेनिति
मिडम् ॥ ११ ॥

वैश्यकुलादा अश्वरीषादित्यादिसूत्रेणाग्नियोनयो बहव उक्ताः ।

प्रभा ।

इति । अन्ते च,—

“एष लेखविधिः प्रोक्तो गृह्याकर्मसु सर्व्वसु ।

सूक्ष्मास्ताऋजवः कार्य्या रेखास्ताः सुममाहिताः ॥

एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा गृह्याकर्मणि कारयेत्” ॥

इति च । तदनयोः प्रकारयोर्विकल्पः । द्वयोरिव स्वगास्त्रोक्त-
त्वात् ॥ १० ॥

अङ्गुलिमानादिकं कस्य ग्रहीतव्यमित्यपेक्षायां मानपरि-
भाषामाह मानक्रियायामिति । मानमेव क्रिया मानक्रिया ।
सा यत्रोक्ता मानकर्त्ता तु नोक्तः, तत्र यजमानो मानकर्त्ता
स्यादित्येष विदुषां निर्णयः ॥ ११ ॥

पुण्यमेवति । गोभिलेन वैश्यकुलादयो बहवोऽग्नियोनय-

परिशिष्टप्रकाशः ।

तथा, अपि वाऽरणिं मथित्वाऽभ्यादध्यात् । पुण्यस्त्वेवानर्हुको भवतीति सूत्रेणारण्यः पुण्य इत्युक्तम् । ततस्तमेवादध्यात् । हि यस्मात् आरण्यः सर्वः प्रशस्यते । पुण्यातिशयहेतुत्वात् । अन्वाहितेऽग्नी * निर्व्वाणि पुनराधानयोनिः स्वाधीनत्वाच्च । यैव हि प्रथमाधानं योनिः सैव पुनराधानेऽपि । वैश्यकुलादीनां तु योनित्वे न स्वाधीनतति न प्राशस्त्यं तेषाम् । तथा गृह्यान्तरम् । पूर्व्ववानुगतेऽग्नी योनिः । स्वयं च वक्ष्यति,—

“पूर्व्वव योनिः पूर्व्ववत् पुनराधानकर्मणि” ।

इति । नन्वसावपि ऋद्धिमाधनत्र भवति, अनर्हुको भवतीत्युक्तः । वैश्यकुलाद्याहृतस्तु ऋद्धिमाधनम् । अतः स एव प्रशस्तो नंतरः । तथाच गृह्यान्तरम् । ब्राह्मणकुलाद्ब्रह्मवर्चसकामोऽग्निमाहृत्यादधीत राजन्यादोजोवीर्यकामो वैश्यात्पुत्रपशुकामोऽश्वरोषाइनधान्यकामस्त्वारण्यं पुण्यकोपकाम इति । तत्राह । अनर्हुकत्वं यत्तस्यारण्यस्य तत्कास्यैः कर्मभिर्ब्रह्मवर्चसादिमाधनैस्तदाधारैः शान्तिं नीयते कर्मदारा ऋद्धिमाधनत्वात् । अत्र चाधानं लक्षणपूर्व्वकं समन्वकमग्निस्थापनम् । न त्वरणि निर्मयनम् । वैश्यकुलाद्याहृते तदमभवात् । आङ्पूर्व्वस्य दधातेश्चागोपणवाचित्वात् ॥ १२ ॥

* अनुगतं नो इति क पुस्तके पाठः ।

। आरण्योऽग्निनिष्ठोभेः, इति ख ग पुस्तकयोः पाठः ।

यस्य दत्ता भवेत्कन्या वाचा सत्येन केनचित् ।

सोऽन्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव नान्यथा ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्यां समिधमभ्याधास्यन् इत्यनेन सूत्रेण सायं प्रातर्विहितसमिदाधानेन ब्रह्मचारिणा अन्या पश्चिमा समिद्वह्न्यर्च्यसमाप्तिसमये यस्मिन्नग्नावाधातव्या तमादध्यादित्युक्तम् । तत्र विशेषमाह,—

प्रभा ।

उक्ताः । अपि वाऽन्यं मयित्वाऽभ्यादध्यात् पुण्यस्त्ववानर्हुकोभवतीत्यारण्यस्य पुण्यत्वमुक्तम् । ततोच्यते । पुण्यमेवाग्निमादधीत । यस्मात् स सर्व्वः प्रशस्यते । पुण्यातिशयहेतुत्वात् । तथाच गृह्यान्तरम् । आरण्यमुरुपुण्यकोषकाम इति । देवाच्च पुनराधानं कर्त्तव्यं पूर्व्वेवाग्नियोनिराश्रयितव्या भवतीति वक्ष्यते । तत्र स्वाधीनयमग्नियोनिरिति प्रशस्ता । अन्यासान्तु वैश्यकुलादीनामग्नियोनीनां पराधीनत्वादप्राशस्त्यम् । यत्तु अनर्हुक इत्यनेनारण्यस्य ऋद्धिजनकत्वं नास्त्युक्तम्, तत्तु तत्र कृतैः कास्यैर्हीमैः शमं नीयते । एतदुक्तं भवति । सत्यमारण्यस्याधानं ऋद्धिं न जनयति, कित्वाहितं आरण्येऽग्नौ ऋद्धिकामनया कृतैर्हीमैः ऋद्धिरपि तदाधातुर्भवत्येवेति ॥ १२ ॥

ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्यां समिधमभ्याधास्यन्नित्यादिना

अनूढैव तु सा कन्या पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

न तथा व्रतलोपोऽस्य तेनैवान्यां समुद्देहत् ॥ १४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यस्य केनचित्कन्यादात्रा सत्येन वाचा कन्या दत्ता भवेत्,
स एवान्यममिदाधानं करिष्यन्नादधीत नान्यथेति ॥ १३ ॥

सा यद्यक्तपाणिग्रहणैव विनाशं याति, तथा सत्यस्य
गृहीताग्नेराहिताग्निताव्रतस्य वाग्दत्ताया अदाहे न लोपः ।
किं तर्हि तेनैवाग्निना अन्यां समुद्देहत् ॥ १४ ॥

प्रभा ।

ब्रह्मचर्यपरिममाप्तिममयेऽन्यममिदाधानार्थमन्याधानं गोभिले-
नोक्तम् । तत्र विशेषमाह यस्येति । यस्येति संबन्धलक्षणा पृष्ठी ।
केनचित् कन्यादात्रा यस्मै कन्या सत्येन वाचा दत्ता भवेत्, स
एव अन्यां समिधमाधास्यन्नग्निमादधीत । नान्यथा न तथा
विधवाग्दानाभावे । तथात्वे समावर्तनात् परं भट्टिति कन्याया-
अलाभे कश्चित् कालमनाश्रमो स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

अनूढैवेति । यद्यक्तविवाहैव सा कन्या स्त्रियते, तथा
सत्यस्याहिताग्नेर्व्रतलोपो न भवति । तेनैवाग्निनाऽन्यां कन्या
मुद्देहत् । एतेनाहितेनाग्निना वाग्दत्ताया दाहो न कर्त्तव्य इत्युक्तं
भवति । तथा करणे ह्याहिताग्निताव्रतस्य लुप्येत । तेनैवान्यां
समुद्देहदिति चागुपपन्नं स्यात् ॥ १४ ॥

अथ चेन्न लभेतान्यां याचमानोऽपि कन्यकाम् ।

तमग्निमात्मसात् कृत्वा क्षिप्रं स्यादुत्तराश्रमी ॥ १५ ॥

षष्ठः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

यदि चान्यां कन्यां प्रार्थयन्नपि न प्राप्नोति । अनेन ब्राह्मण-
देवादिविवाहव्यतिरिक्तेण याज्ज्ञापूर्वकाप्रशस्तविवाहेनापि गार्ह-
स्थ्याय यतनीयमित्युक्तम् । तदाऽऽहिताग्निः प्राजापत्येष्टिं कृत्वा
तमग्निमात्मन्यारोप्य शीघ्रं चतुर्थाश्रमी स्यादिति ॥ १५ ॥

प्रभा ।

अथ चेदिति । यदि प्रार्थयमानोऽप्यन्यां कन्यां न लभते ;
तदा तमाहितमग्निमात्मसात् कृत्वा प्राजापत्येष्टिविधिना
आत्मनि समारोप्याविलम्बेन चतुर्थाश्रमी भवेत् । याचमानो-
ऽपीत्यनेन ब्राह्मणादिप्रशस्तविवाहामभवे याज्ज्ञापूर्वकाप्रशस्त-
विवाहेनापि गृहस्थायमप्रवेशाय यतितव्यमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

इति षष्ठः खण्डः ।

सप्तमः खण्डः ।

— ~ —

अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीममुद्भवः ।
तस्य या प्राङ्मुखी शाखा योदीची योर्द्धुगाऽपि वा ॥१॥
अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मयी चोत्तरारणिः ।
मारवद्धारवं चात्रमोविली* च प्रशस्यते ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आरण्यस्य मत्थनैतिकर्त्तव्यतामाह—

मध्यभूमी यः शमीगर्भाश्वत्थोजातः, तस्य या प्रायया
उत्तराया ऊर्द्धुगा वा शाखा, तन्मयी अरणिकुत्तरारणिश्च
शास्त्रोक्ता । मारयुक्तखट्विदिदाकृभवं मत्थनदण्डरूपं चात्रं
चातोर्द्धुयन्त्वणार्थकाष्ठरूपा ओविली च प्रशस्ता भवतीति ॥१॥२॥

प्रभा ।

आरण्यस्य मत्थनप्रकारं वक्तुं प्रथमं मत्थनयन्त्रप्रटकमरण्या-
दिकमाह अश्वत्थोय इति द्वाभ्याम् । शमीगर्भस्य लक्षणं वक्ष्यते ।
पवित्रभूमी जातो यः शमीगर्भाश्वत्थः, तस्य प्राङ्मुखी उदक्-
गता ऊर्द्धुगता वा या शाखा, अधरारणिकुत्तरारणिश्च तन्मयी

* मोविली, इति पाठान्तरम् । एवं परम् ।

संसक्तमूलो यः शम्या शमीगर्भः स उच्यते ।

अलाभे त्वशमीगर्भादाहरेदविलम्बितः ॥ ३ ॥

चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठा दैर्घ्यं षडपि पार्थवम् ।

चत्वार उच्छ्रयोमानमरण्योः परिकीर्तितम् ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

शमीगर्भं व्याकरोति । शम्या सह मूलं यस्य सम्यक् लग्न-
मेकीभूतं, स शमीगर्भोऽभिधीयते । तदलाभे अश्वत्थान्तरादपि
विलम्बरहितोऽरण्याहरणं कुर्यात् ॥ ३ ॥

अरणिद्वयपरिमाणमाह ---

षडङ्गुष्ठाः पार्थवं पृथुत्वं प्रस्तार इति यावत् । उच्छ्राय

प्रभा ।

मुनिभिः कथिता । चात्रमोविली च सारयुक्तखटिरादिकाष्ठ-
निर्मितं मुनिभिः प्रगस्यते । चात्रं नाम मयनदण्डं, चात्रोर्ध्वभाग-
नियन्त्रणार्थः काष्ठविशेष ओविली ॥ १ ॥ २ ॥

इदानीं शमीगर्भस्य लक्षणमाह संसक्तमूल इति । यस्याश्व-
त्थस्य मूलं शम्या सह संसक्तं सम्यग् लग्नं, साऽश्वत्थः शमीगर्भः
कथ्यते । शमीगर्भस्याश्वत्थस्यालाभे पुनरशमीगर्भादप्यरणिमाहरेत् ।
गुणलोपे च मुख्यस्येति न्यायादित्यभिप्रायः । शमीगर्भस्यान्वेषणया
कालविलम्बो न कर्त्तव्य इति वक्तुमविलम्बित इत्युक्तम् ॥ ३ ॥

अरण्यादीनां परिमाणमाह चतुर्विंशतिरिति द्वाभ्याम् ।
चतुर्विंशतिसंख्याका अङ्गुष्ठा अङ्गुष्ठाङ्गुला अरण्योदैर्घ्यं दीर्घता-

अष्टाङ्गुलः प्रमन्यः स्याच्चात्रं स्याद् द्वादशाङ्गुलम् ।

ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्यनयन्त्वकम् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उच्चता चत्वारोऽङ्गुष्ठाः । अरण्योरितप्रमाणं कार्त्स्न्येन कथितम् ।

शेषं सुगमम् ॥ ४ ॥

चात्रगर्भस्थो मन्यनार्थः काष्ठविशेषः प्रमन्यः, सोऽष्टाङ्गुलः स्यात् । एतदरण्यादिचतुष्टयं मन्यनार्थं यन्त्वकं यन्त्व इत्यर्थः ।

शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ ५ ॥

प्रभा ।

परिमाणमित्यर्थः । षडङ्गुलास्तयोः पार्थवं पृथुत्वं, तत्परिमाणमिति यावत् । चत्वारोऽङ्गुला अरण्योरुच्छ्रय उच्चतापरिमाणमित्येतत् । तदेवमरण्योः परिमाणं सर्व्वतोभावेन कथितम् ॥ ४ ॥

अष्टाङ्गुल इति । चात्रमध्यस्थो मन्यनार्थः काष्ठविशेषः प्रमन्य-
इत्युच्यते । स खल्वष्टाङ्गुलपरिमाणः स्यात् । चात्रमोर्विली च
द्वादशाङ्गुलपरिमाणं स्यात् । एतत् सर्व्वं मिलितं यथाविन्यस्तं
मन्यनयन्त्वं इति कथ्यते । मन्यनयन्त्वकमिति स्वार्थं कन् ।
गाभिलपुत्रणाप्यत्रमेव मन्यनयन्त्वमुक्तम् । केवलमरण्योर्दोषतायां
अन्यदपि परिमाणद्वयमुक्तम् । तथाच गृह्यामयज्ञः -

“आश्वत्थीन्तु शर्मागर्भामरणीं कुर्व्वीति मोत्तराम् ।

ऊरुदीर्घा रत्निदीर्घा चतुर्विंशाङ्गुलां तथा” ॥

इति । खादिरे वध्नाति पालाशे वध्नाति गंहितके वध्नातीति
वदमोषां विकल्पो बोधव्यः ॥ ५ ॥

अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं तु यत्र यतोपदिश्यते ।

तत्र तत्र बृहत्पर्व्वग्रन्थिभिर्मिनुयात्मदा ॥ ६ ॥

गोबालैः शृणुसंमिश्रैस्त्रिवृत्तमनंशुकम् ।

व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात्प्रमथ्यस्तेन पावकः ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यत्र यत्र अङ्गुष्ठमानमेतावदङ्गुलिमानमेतत्कर्त्तव्यमुच्यते, तत्र सर्व्ववाङ्गुष्ठस्य यद्वन्विस्थानं मध्यस्थितं तेन मानं सर्व्वदा कुर्यात् ॥ ६ ॥

शृणुसंमिश्रगोबालैस्त्रिगुणं वर्त्तुलं अंशुकरहितं विस्तृतस्व-
हस्तद्वयतिर्य्यगन्तरमानं नेत्रं रज्जुर्भवेत् । तेन नेत्रेणाग्नि-
र्मन्यनीयः ॥ ७ ॥

प्रभा ।

अङ्गुष्ठेति । बृहत्पर्व्वग्रन्थिभिः मध्यगवाभिः । निगदव्याख्यात-
मन्यत् ॥ ६ ॥

मन्यनसाधनं नेत्रमाह गोबालैरिति । शृणुसंमिश्रैर्गोबालै-
र्नेत्रं स्यादिति संबन्धः । नेत्रं रज्जुः । नेत्रं विशिन्नष्टि त्रिवृदित्या-
दिना । त्रिवृत् त्रिगुणं, वृत्तं वर्त्तुलं, अनंशुकं अंशुरहितम् ।
अंशवस्तूनां क्षुद्रा अवयवाः । व्यामप्रमाणं विस्तृतसहस्त-
बाहुद्वयतिर्य्यगन्तरालं व्याम इत्युच्यते । तत्परिमाणम् । तेन
नेत्रेण प्रकर्षेणाग्निर्मन्यनीयः ॥ ७ ॥

मूर्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी ।

अङ्गुष्ठमात्राण्येतानि द्वाङ्गुलं वक्ष उच्यते ॥ ८ ॥

अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं चाङ्गुष्ठमुदरं स्मृतम् ।

एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्या द्वौ वस्तिर्द्वौ तु गुह्यकम् ॥ ९ ॥

ऊरु जङ्घे च पादौ च चतुस्त्रैकं यथाक्रमम् ।

अरण्यवयवाच्चेते यान्त्रिकैः परिकीर्त्तिताः ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अरण्यङ्गं तन्मानञ्चाह —

कन्धरा ग्रीवा, वक्षोग्रीवाहृदययोर्मध्यम् । एतच्च मूलादारभ्य
मानम् । वृक्षदार्वादीनां तथैव मानस्य आत्मगिकत्वात् । शेषं
निगः व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

वस्तिर्नाभेरधोभागः । गुह्यमुपस्थ इति यावत् । शेषं भ्रमम् ॥ ९ ॥

ऊरुजङ्घापादं यथाक्रमं चतुरङ्गुष्ठत्राङ्गुष्ठैकाङ्गुष्ठम् । एतदरण्य

प्रभा ।

अरण्यवयवं तत्परिमाणञ्चाह मूर्धाक्षीति त्रिभिः । वक्षं
मुखम् । कन्धरा ग्रीवा । ग्रीवाहृदययोर्मध्यं वक्षः । भ्रममन्यत् ।
एतच्च मूलादारभ्य मानं, वृक्षदार्वादीनां तथैव मानस्यात्मगिक-
त्वादिति नारायणोपाध्यायः ॥ ८ ॥

अङ्गुष्ठमात्रमिति । द्वौ अङ्गुष्ठा । एवमुत्तरत्रः वस्तिर्नाभे-
रधोभागः । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

ऊरु जङ्घे चेति । ऊरु जङ्घे पादौ चेत्येतानि यथाक्रमं

यतद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते ।

तस्यां योजायते वक्त्रः स कल्याणकृदुच्यते ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

वयवायन्नव्यवहारिभिः कात्थ्येनोक्ता इति चतुर्विंशतरङ्गुष्ठानां विभागः । हिण्दोऽवधारणे ॥ १० ॥

यत्पुष्पं द्वाङ्गुष्ठं गुह्यमित्यभिहितं तद्देवानामुत्पत्तिस्थानम् । अतस्तस्यां योनीं योऽग्निर्जायते सोऽभ्युदयकारी उच्यते । तस्मात्तत्र मन्यनं कार्यम् । एतदर्थमेव चाङ्गविभागकथनम् ॥ ११ ॥

प्रभा ।

चतुरङ्गुष्ठत्राङ्गुष्ठैकाङ्गुष्ठपरिमितानि भवन्ति । सोऽयं चतुर्विंशत्यङ्गुष्ठानां विभागः । एतं अरण्यवयवा याज्ञिकैः सर्वतोभावेन निश्चयेन कथिताः ॥ १० ॥

मन्यनस्थानमाह यत्तदिति । यत्तदिति सर्व्वेनामहयेन प्रसिद्धिमवद्योतयति । यद्गुह्यमिति कथितं, सा देवस्याग्नेर्यो निरुत्पत्तिस्थानमुच्यते । सेति विधेयप्राधान्यविवक्षया स्तौत्वेन निर्देशः । तस्यां मन्यनेन योऽग्निरुत्पद्यते, स कल्याणकृदभ्युदयकारीति मुनिभिः कथ्यते । गोभिलपुत्रस्त्वाह—

“मूलादष्टाङ्गुलमुत्सृज्य त्रीणि त्रीणि च पार्श्वयोः ।

देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथ्यो हुताशनः ॥

मूलादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अग्रात्तु द्वादशाङ्गुलम् ।

देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथ्यो हुताशनः” ॥

अन्यत्र मथ्यते यत्तु तद्रोगभयमाप्नुयात् * ।

प्रथमे मन्यने ह्येष नियमो नोत्तरेषु च ॥ १२ ॥

उत्तरारणिनिष्पन्नः प्रमन्यः सर्वदा भवेत् ।

योनिमङ्गरदोषेण युज्यते ह्यन्यमन्यकृत् ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यत्पुनरन्यत्र मथ्यते तस्माद्धेतो रोगभयं प्राप्नोति । अयं दोषः
प्रथमाग्न्याधानमन्यने द्वितीयादिषु पुनर्नन्ति ॥ १२ ॥

प्रमन्योयः पूर्वमुक्तः स उत्तरारणेः काष्ठशकलमुद्धृत्य रन्ध्र-
पूरणार्थं निष्पादितः । सर्वदा द्वितीयाधानादिष्वपि भवेत् ।
अन्यथात्वे दोषमाह । हि यस्मादन्यतः प्रमन्यकारी योनिमङ्गर-
दोषेण पापेन संबध्यते ॥ १३ ॥

प्रभा ।

इति । तत्र प्रथमवचनेन गुह्यस्य देवयोनित्वं भङ्गास्तरेणीकृतम् ।

द्वितीयवचनेन तु तत्सम्येति विशेषः । सोऽयं विकल्पः ॥ ११ ॥

अन्यत्रेति । यदिति मन्यनक्रियाविशेषणम् । यत् पुनर्देव-
योनिरन्यत्र मथ्यते, तस्माद्धेतो रोगभयं प्राप्नोति मन्यनकर्त्ता ।
अथ च नियमः प्रथमाधाने यन्मन्यनं कियते तत्रैव, न पुनराधाने
कर्त्तव्ये द्वितीयादिमन्यनेषु ॥ १२ ॥

इदानीं प्रमन्यनिर्माणं विशेषमाह उत्तरारणीति । उत्तरा-

आर्द्रा सशुषिरा चैव घृणाङ्गी स्फुटिता तथा ।
न हिता यजमानानामरणिर्नीत्तरारणिः ॥ १४ ॥

सप्तमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

सशुषिरा सरन्ध्रा । घृणाङ्गी घृणादिना विशीर्णावयवा । शेषं
निगदव्याख्यातम् ॥ १४ ॥

सप्तमः खण्डः ।

प्रभा ।

रणेः सकाशात् काष्ठशकलमुद्धृत्य तेन प्रमन्यो निष्पन्नो भवेत् ।
सर्व्वदा द्वितीयाद्याधानेष्वपि । अन्येन काष्ठेन प्रमन्यकरणे दोष-
माह योनीति । मन्यः प्रमन्यः । यस्मादन्येन काष्ठेन प्रमन्यकर्त्ता
योनिः सङ्करदोषेण युज्यते, तस्मात् सर्व्वदैवोत्तरारणिनिष्पन्नः
प्रमन्यो भवेत् इति पूर्व्वार्द्धोक्तस्य हेतुवचनमुत्तरार्द्धम् ॥ १३ ॥

अरण्योर्विशेषमाह आर्द्रेति । सशुषिरा सच्छिद्रा । घृणः
कीटविशेषः । स अङ्गे यस्याः सा घृणाङ्गी । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

इति सप्तमः खण्डः ।

अष्टमः खण्डः ।

परिधायार्हतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि ।

बिभृयात्प्राङ्मुखोयन्त्वमावृता वक्ष्यमाणया ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

नववस्त्रं परिधाय उत्तरीयं च कृत्वा पूर्वोभिमुखोयन्त्वं चात्रो-
बिल्यादि वक्ष्यमाणपरिपाठ्या निष्पीडयेत् । यथाविधीत्यनेन,—

“परिधानादहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।

धर्म्यं कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः” ॥

इति योगियाज्ञवल्क्योक्तपरिधानविधिः ।

“मव्यादं मात्परिभ्रष्टः कटिदेशे धृताम्बरः ।

एकवस्त्रन्तु तं विद्यात् देवे पित्रे च वर्जयेत्” ॥

इति शातातपोक्तोत्तरीयधारणविधिसि विहित इति ॥ १ ॥

प्रभा ।

इदानीं मन्यनप्रकारमाह परिधायेति । अर्हतं यन्त्रनिर्मुक्तं
वमिति यावत् । वामः परिधाय प्रावृत्य च उत्तरीयमपि
परिधाय । यथाविधीत्युभयत्र संबध्यते । ततश्च परिधानं उत्तरीय-
वर्णे च—

“परिधानादहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।

धर्म्यं कर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः” ॥

चात्रवुधे प्रथम्याग्रं गाढं कृत्वा विचक्षणः ।

कृत्वोत्तराग्रामरणिं तद्वधुपरि न्यसेत् ॥ २ ॥

चात्रोर्ध्वकीलकाग्रस्थामोविलीमुदगग्राम् ।

विष्टभ्य धारयेद्यन्त्रं निष्कम्पं प्रयतः शुचिः ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

चात्ररन्ध्रे प्रथम्याग्रं रन्ध्रपूरणेन निश्चलं कृत्वा प्रथम्याभिज्ञ-
उत्तराग्रामरणिं कृत्वा तच्चात्रमूर्ध्वस्थितमरण्युपरि न्यसेत् ॥ २ ॥

चात्रोर्ध्वस्थलोहशङ्कुशिरमि ओविलीमुत्तराग्रामारोप्य गाढं
पीडयित्वा ओविलीनिःपीडनेन निश्चलं कृत्वा एकचित्तः कृताच-
मनादिद्वारयेत् ॥ ३ ॥

प्रभा ।

इति ।

“सव्यादंमात् परिभ्रष्टः कटिदेशे धृताम्बरः ।

एकवस्त्रं तु तं विद्यात् दैवे पित्रे च वर्जयेत्” ॥

इति चैवमादिस्मृत्यन्तरोक्तो विधिरनुसरणीय इत्युक्तं भवति ।
एवम्भूतो भूत्वा प्राङ्मुखः सन् वक्ष्यमाणया परिपाद्या मन्यमयन्त्रं
धारयेत् ॥ १ ॥

चात्रवुधे इति । विचक्षणो मन्यनप्रकाराभिज्ञः चात्रस्य मूले
प्रथम्यस्याग्रं रन्ध्रपूरणेन निश्चलं कृत्वा अरण्यमुत्तराग्रां कृत्वा
दण्डवत् ऊर्ध्वस्थितं चात्रं अरण्यरूपपरि स्थापयेत् ॥ २ ॥

चात्रोर्ध्वेति । चात्रस्योर्ध्वे यत् कीलकं लोहशङ्कुः तदग्रस्थिता-

त्रिरुद्देष्ट्याऽथ नेत्रेण चात्रं पत्राहतांशुका ।

पूर्वं मध्येदरण्यन्ते प्राच्यग्नेः स्याद्यथा च्युतिः ॥ ४ ॥

नैकयाऽपि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानीयात्मर्वा नान्वारभन्ति यत् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूर्वोक्तगोबालरज्ज्वा चात्रं वारत्रयमुपर्युपरिक्रमेण वेष्टयित्वा नववस्ता पत्नी प्राच्याद्दिश्यरण्यन्ते मथेत् । यथा प्राग्देशे अग्ने-
र्निःसरणं भवेत् ॥ ४ ॥

सर्वाः पत्नी यदाधानं नेत्राकषेणानुकूलाः सत्यो न निष्ठा
दयन्ति तदकृतं ज्ञातव्यं विगुणत्वात् । शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ ५ ॥

प्रभा ।

मुदगग्रामोविलीं कृत्वा विष्टभ्याश्रित्य गाढं पीडयित्वा वा यन्त्रं
निष्क्रम्यं सम्पाद्य शचिः कृताचमनादिः प्रयतः प्रयत्नवान् तद्वत-
चित्त इति यावत् । यन्त्रं धारयेत् ॥ ३ ॥

त्रिरुद्देष्टेति । अथानन्तरं नेत्रेण पूर्वोक्तलक्षणं चात्रं
उपर्युपरिक्रमेण वारत्रयं वेष्टयित्वा अहतवमना पत्नी पूर्व
अरण्यन्ते मथेत् । अग्निपूर्व्यान्ते मथ्यनस्य प्रयोजनमाह
प्राचीति । अग्नेष्टुतिर्निःसरणं प्राची प्राक्प्रदेशगता यथा भवेत्
तथा मथेत् । प्राचि इति समस्यन्तपाठेऽपि तथैवायः ॥ ४ ॥

नैकयार्पीति । यजमानस्य यावत्या भार्याः भन्ति तामा-

वर्णज्यैष्ठ्येन बह्वीभिः सवर्णाभिश्च जन्मतः ।

कार्यमग्निच्युतेगभिः साध्वीभिर्मन्यनं पृथक् ॥ ६ ॥

नात्र शूद्रां नियुञ्जीत न द्रोहद्वेषकारिणीम् ।

नाशासनस्थां नान्येन पुंसा च सह सङ्गताम् ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रथमं ब्राह्मण्या, तदनु क्षत्रियया इत्येवं यथा वर्णज्यैष्ठ्यम्
असवर्णाभिः, सवर्णाभिश्च जन्मज्यैष्ठ्यक्रमेणाग्निनिःसरणं यावत्
भवति तावत्सतीभिः पृथग्मन्यनं कार्यम् ॥ ६ ॥

अत्राधाने शूद्रां भार्यां न नियुञ्जीत । अशूद्रापि प्राण

प्रभा ।

मेकयाऽपि भार्यया विना आधानं न कार्यं, सर्वाभिर्वै कार्य-
मित्यर्थः । सर्वा यजमानभार्या अन्वारम्भं न कुर्वन्ति चेत्,
तदाधानं कृतमप्यकृतं विजानीयात् । तस्मादेकयापि भार्यया
विना आधानं न कार्यमित्यर्थः । अन्वारम्भो नाम नेत्राकर्षणेन
मन्यनानुकूल्यम् ॥ ५ ॥

तत्र विशेषमाह वर्णज्यैष्ठ्येनेति । सवर्णासवर्णबहुस्तीमत्त्वे
वर्णज्यैष्ठ्येन ताभिर्मन्यनं कार्यम् । प्रथमं ब्राह्मण्या तदनु क्षत्रियया
तदनु वैश्ययेत्यर्थः । सवर्णबहुस्तीमत्त्वे जन्मज्यैष्ठ्यक्रमेण मन्यनं
कार्यम् । उक्तक्रमेणाभिः साध्वीभिः स्त्रीभिर्गग्निनिःसरणपर्यन्तं
पृथग्मन्यनं कार्यम् ॥ ६ ॥

नात्रेति । अत्राग्निमन्यने विवाहितामपि शूद्रां न नियुञ्जीत ।

ततः शक्ततमा पश्चादासामन्यतमाऽपि या ।

उपेतानां चान्यतमा मन्येदग्निं निकामतः ॥ ८ ॥

जातस्य लक्षणं कृत्वा तं प्रणीय समिध्य च ।

आधाय समिधञ्चैव ब्रह्माणमुपवेशयेत् ॥ ९ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

विरोधकारिणी द्वेषकारिणी आज्ञाविघातिनी नियोगधर्मेणापि
पुरुषान्तरसङ्गता नाधाने नियोज्या । इतरा तु पतितैवेति ॥ ७ ॥

ततः सर्वाभिर्मथने कृते पश्चादासामेव मन्यनकर्त्रीणां या
अत्यन्तबलवती उपनीतानां च तैवर्णिकानामन्यतमापि, अग्ने-
र्मथनं यद्येष्टं अग्निनिष्पत्तिं यावत्कुर्यात् ॥ ८ ॥

जातस्याग्नेर्लक्षणं खोलेष्वनादिरूपं कृत्वा तत्र स्थानेऽग्निं
प्रवेश्य समिधं प्रक्षिप्य ब्रह्मोपवेशनं कुर्यात् ॥ ९ ॥

प्रभा ।

नथा द्रोहकारिणीं द्वेषकारिणीं आज्ञामभ्यादनमकुर्वतीं अन्येन
पुंसां सङ्गताञ्च न नियुञ्जीत । द्रोहो जिघांसा, द्वेषः प्रमिदः ॥ ७ ॥

तत इति । उक्तक्रमेण सर्व्वाभिर्मथने कृते पश्चात् आसामन्य-
तमा उपेतानामुपनीतानां तैवर्णिकानामन्यतमया या शक्ततमा
अतिशयेन बलवती असवर्णा सवर्णा वा सा यद्येष्टमग्निं मन्येत् ।
अग्निनिःसरणपर्यन्तं मन्यनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

जातस्येति । जातस्येति संबन्धलक्षणा पठ्या । अग्नीं जानं

ततः पूर्णाहुतिं कृत्वा* सर्वतन्त्रसमन्विताम् ।

गान्ध्यायज्ञवास्त्वन्ते ब्रह्मणे वाससी तथा ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

ब्रह्मोपवेशनानन्तरं सर्वाधानतिकर्तव्यतायुक्तां पूर्णाहुतिं कृत्वा
दर्भजुटिकाहोमान्ते ब्रह्मणे गां वामोदयञ्च दद्यादिति ॥ १० ॥

प्रभा ।

निःसृते मतीत्यर्थः । रेखोल्लेखनादिरूपं गृह्योक्तं लक्षणमंजकं
कर्म कृत्वा तमग्निं तत्र प्रणीय समिध्य प्रज्वाल्य समिधञ्चाधाय
ब्रह्मोपवेशनं कारयेत् । समिदाधानानन्तरं ब्रह्मोपवेशनमित्या-
धान एवायं क्रमः । तत्रैवाभिधानात् । अन्यत्र तु कर्मक्रमो
गृह्यासंग्रहे गोभिलपुत्रेणोक्तः । यथा -

“लेखनाभ्युक्षणे कृत्वा निहितोऽग्नीं समिद्दत् ।

ततो भूमिग्रहं कृत्वा कुर्यात् परिसमूहनम् ॥

ब्रह्माणसुपसङ्कल्प्य चरुयपणमारभत्” ॥

इति ॥ ८ ॥

तत इति । तन्त्रमतिकर्तव्यता । ततो ब्रह्मोपवेशनानन्तरं
सर्वाभिराधानतिकर्तव्यताभिः सहितां पूर्णाहुतिं कृत्वा गृह्योक्त-
यज्ञवासुनामककर्मणोऽन्ते ब्रह्मणे गां वाससी च दद्यात् ॥ १० ॥

होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये सुवः स्मृतः ।

पाणिरिवेतरस्मिंस्तु सूचा चात्र न ह्ययते ॥ ११ ॥

खादिरोवाऽथ पाणीवा द्विवितस्तिः सुवः स्मृतः ।

सुग्वाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

कृताधानस्य नामाविधौ होमप्रसक्ती प्रथमं तत्परिभाषामाह —
द्रवद्रव्याहुती आहुत्याधारपात्रानुपदेशे मुनिभिः सुवः स्मृतः ।
द्रवेत्राहुती पात्रान्तरानुपदेशे पाणिर्नैव ज्ञातव्यम् । उभयत्रैवानु-
पदेशे जुह्वा होमो न कार्य इति । जुह्वरिति समाख्यावलात्
जुह्वा अपि वैकल्पिकहोमसाधनत्वशङ्कानिरासार्थं सूचा चात्र न
ह्ययते इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

गोभिलोक्तं सूत्रं सूचञ्च स्पष्टीकरोति । खादिरमयः पलाश-

प्रभा ।

कृताधानस्य यजमानस्य नित्यनैमित्तिकानानाविधा होमा-
विहिताः । तत्र परिभाषां तावदाह होमपात्रमिति । होम-
साधनपात्रस्यानादेशे द्रवद्रव्ये हविषि सुवोहोमपात्रं स्मृती-
मुनिभिः । द्रवद्रव्येतरस्मिंस्तु हविषि पाणिरिव होमपात्रम् । अत्र
पात्रानादेशे सूचा न ह्ययते । सूचा न ह्ययते इति वचनात्
याज्ञिकममदायागतोऽयमर्थः इत्युक्तं भवति । सूक् जुह्वरित्य-
नर्थान्तरम् ॥ ११ ॥

सुवं सूचञ्च लक्षयति खादिर इति । पर्णः पलाशः ।

सुवाग्रे प्राणवत् खातं द्वाङ्गुष्ठं परिमण्डलम् ।

जुह्वाः शराववत् खातं सनिर्वाहं षडङ्गुलम् ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मयो वा वितस्तिद्वयमानः सूवः स्मृतः । जुह्वर्बाहुप्रमाणा
बोद्धव्या । प्रगृह्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या प्रग्रहो दण्डः । स सुव
सुचोर्वर्तुलीबोद्धव्यः ॥ १२ ॥

सुवाग्रे नामारन्ध्रवन्मध्यस्थितमर्यादम् अङ्गुष्ठद्वयमितं वर्तुलं
बिलं ज्ञेयम् । जुह्वास्तु खातं शरावाकृति निःशेषहवनमाधनतया
निर्वाहपदवाच्यप्रणालीमहितं षडङ्गुलं जानीयात् ॥ १३ ॥

प्रभा ।

वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलम् । वितस्तिद्वयपरिमितः खादिरः पालाशो-
वा सुवः स्मृतः । जुह्वर्बाहुप्रमाणा वेदितव्या । तयोः सुवसुचोः
प्रगृह्यते अस्मिन्निति प्रग्रहो धारणदण्डः वृत्तो वर्तुलः
विज्ञेयः ॥ १२ ॥

सुवाग्रे इति । सुवस्याग्रे यत् खातं, तत् प्राणवत् अङ्गुष्ठद्वय-
परिमितं परिमण्डलं वर्तुलं कर्त्तव्यम् । प्राणवदित्यनेन यथा
नासारन्ध्रद्वयं मध्यस्थितमर्यादं, तथा सुवागस्थितं खातमपि
मध्यस्थितमर्यादं कर्त्तव्यमित्युपदिशति । जुह्वाः खातं षडङ्गुल
परिमितं शराववत् कर्त्तव्यम् । तत् सनिर्वाहं प्रणालीमहितम् ।
मा हि निःशेषहवनमाधनतया निर्वाहपदेनोच्यते ॥ १३ ॥

तेषां प्राक्शः कुशैः कार्य्यः सम्प्रमार्ज्जिजुह्वषता ।

प्रतापनञ्च लिप्तानां प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ॥ १४ ॥

प्राञ्चं प्राञ्चमुदगन्नेरुदगयं समीपतः ।

तत्तथाऽऽसादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते ॥ १५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तेषां व्यक्तिभेदाद्भूतानां पूर्व्याभिमुखं मार्जनं कुशैः कार्य्यम् ।
घृतादिनेपवतान्तु तेषामुष्णेन जलेन प्रक्षालनपूर्व्वमग्नी प्रता-
पनं कार्य्यम् । सम्प्रमार्ग इति वा पाठः ॥ १४ ॥ .

स्रवस्तुगादिद्रव्यमुपयोगमन्निधिक्रमेण स्वसमीपदेशेकस्मात्-
पूर्व्वमेकं ततः पूर्व्वमपरमित्येवं क्रमेणाग्नेरुत्तरतः उत्तरायं
स्थापयेत् ॥ १५ ॥

प्रभा ।

तेषामिति । व्यक्तिभेदाद्बहुवचनमन्येषामपि यज्ञपात्राणां
संग्रहार्थं वा । जुह्वषता ह्येतुमिच्छता तेषां प्राक्शः पूर्व्याभि-
मुख कुशैः सम्प्रमार्गः सम्यक् प्रकर्षेण मार्जनं कार्य्यम् ।
सम्प्रमार्ज्ज इति पाठे त्वार्घः प्रयोगः । आज्यादिलिप्तानां
तेषामग्नी प्रतापनञ्च कार्य्यम् । किं कृत्वा ? उष्णेन जलेन
प्रक्षाल्य ॥ १४ ॥

प्राञ्चं प्राञ्चमिति । अग्नेरुत्तरस्यां दिशि स्वमन्त्रिधी विनि-
योगक्रमेण पूर्व्वपूर्व्वक्रमेण चोत्तरायं द्रव्यमामादयेत् । यस्य
प्रथमं विनियोगः तत् प्रथममामादयेत्, यस्य तदनु विनियोगः

आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरितिस्थितिः ॥ १६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

होमेषु होतव्यानुपदेशे आज्यं द्रव्यं होतव्यं विधीयते । आज्यं गव्यमिति पाठान्तरम् । मन्त्रदेवतयोश्चानुपदेशे प्रजापतिर्देवता मन्त्रोऽपि प्रजापतिः, प्रजापतये स्वाहेत्यर्थः । अन्ये तु, समस्तां व्याहृतिं प्राजापत्यं मन्त्रमाहुः । तत्र च मन्त्रे प्रजापतिशब्द-
प्रयोगात् मन्त्रमयी देवर्तित्वव्यक्तम् । तथा योगियान्नवक्त्राः ।

“यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा या तु देवता ।

तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते” ॥ १६ ॥

प्रभा ।

तत् ततः परमित्येवं गीत्या एकस्मात् पूर्वमपरं ततोऽपि पूर्व-
मपरमित्येवं क्रमेणामादयेदित्युक्तं भवति । पुरोडाशकपालेन
तुषानुपवपतीत्यत्र यथा भविष्यता पुरोडाशेन कपालस्य निर्देश-
स्तथाऽत्रापि भविष्यताऽग्निनोत्तरस्या दिशो निर्देशो बोद्धव्यः ।
कुतः ?

“भूमिः समूहनं कृत्वा गोमयेनोपलिप्य च ।

द्रव्याण्युत्तरतः स्थाप्य तृषीं कुर्यादुदङ्मुखीम्” ॥

इति गृह्यासंग्रहे भूमिलिपनानन्तरमेव द्रव्यामादनाभि-
धानात् ॥ १५ ॥

आज्यमिति । होमेषु हविषोऽनादेशे आज्यं होमसाधन-

नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया क्वचित् ।

न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥ १७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

समिधमाधायानुपर्युत्तेदिसूत्रोक्तां समिधं परिमाणादिनियमेन व्यक्तीकरोति । अङ्गुष्ठाधिकस्थूला क्वचिदपि कर्मणि समिधग्रहीतव्या । तदूना तु स्थूल्यन ग्राह्यैव । शेषं सुगमम् ॥ १७ ॥

प्रभा ।

द्रव्यमाचार्यैः कियते । मत्वस्य देवतायाश्चानादेशं प्रजापतिरिति श्रुतिराह । यद्यपि धातुस्वरूपार्थं श्रितोविधिं शाब्दिकाः स्मरन्ति, तथापि इतिकर्तव्यताविधिर्यजतः पूर्ववत्त्वमिति ईक्षते नागद्धमिति चैवमादिपारमर्गप्रयोगदर्शनाद् भावोऽपि तस्य विधिर्मन्तव्यः । अतएव न्यायाचार्यैरपि, -

“स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः ।

यदुपास्तिममावत्र परमात्मा निरूप्यते” ॥

इति प्रयुक्तम् ॥ १६ ॥

समिधमाधायानुपर्युच्च इति गोभिलसूत्रोक्तां समिधं व्यक्तीकरोति नाङ्गुष्ठादिति दाभ्याम् । होमेषु इति विज्ञानता इति च पदद्वयमुत्तरश्लोकस्यैवाव्यन्वति । स्थूलतया अङ्गुष्ठादधिका त्वचा विनिर्मुक्ता कीटमहिता विपाटिता सज्जित कपुचिदपि होमेषु विज्ञानता न ग्रहीतव्या । अङ्गुष्ठादधिकस्थूला च, न निषिद्धा ॥ १७ ॥

प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशिष्टाधिका ।

न सपत्नी न निर्वीर्या होमेषु च विजानता ॥ १८ ॥

प्रादेशद्वयमिभ्यस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् ।

एवंविधाः स्युरिवेह समिधः सर्वकर्मसु ॥ १९ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

दैर्घ्येण समित्प्रादेशादधिका न्यूना वा, तथा विविधशाखायुक्ता, सपत्नी, घृणादिक्षुण्णतयाऽतिजीर्णा, होमविषये विजानता न याह्या । अन्ये तु विशाखा विनिर्गतशाखा, तत्प्रभवा विशिष्टकेत्याहुः ॥ १८ ॥

अथेध्यानुपकल्पयते खादिरान् पालाशान् वा इति सूत्रोक्ता निध्यान् स्पष्टीकरोति । पूर्वाह्णं निगदव्याख्यातम् । यद्यपि सूत्रं

प्रभा ।

प्रादेशादिति । दैर्घ्येण प्रादेशपरिमाणादधिका न्यूना च, विविधशाखायुक्ता, पतसहिता, घृणादिक्षुण्णतया निर्वीर्या च, समित् विजानता होमेषु न याह्या । गृह्यामंयहः--

“अकृशा चैव न स्थला अशाखा चापलालिनी ।

सत्तीरा नाधिका न्यूनाः समिधः सर्वकामदाः” ॥

इति ॥ १८ ॥

अथेध्यानुपकल्पयते खादिरान् पालाशान् वा इति गोभिल-सूत्रोक्तानिध्यान् स्पष्टयति प्रादेशद्वयमिति द्वाभ्याम् । प्रादेशद्वय-

समिधोऽष्टादशेभ्यस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।

दर्शं च पौर्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिम् ॥ २० ॥

समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता ।

पुग्स्ताच्चोपरिष्ठाच्च दून्धनार्थं समिद्धवेत् ॥ २१ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथैधानिति दर्शपौर्णमासी प्रकृत्योक्तम्, तथापीह गृह्योक्तेषु सर्वकर्मसु प्रादेशद्वयमानाः इध्माख्याः समिधोभवेयुः । समिध इति मन्त्रानिष्ठादेव इधानामप्यग्निसमिन्धनार्थत्वमित्युक्तं भवति ॥ १८ ॥

इध्मसमिधां सङ्ग्रहामाह । निगदव्याख्यातम् ॥ २० ॥

ब्रह्मचारिणो यत्र सायं प्रातः समिद्धोमस्ततः प्रभृति सर्वेषु

प्रभा ।

सिधस्य प्रमाणं कथितं पूज्याचार्यैः । यद्यपि गोभिलेन दर्श-
पौर्णमासोपक्रमे इध्मा उक्ताः, तथापि एवंविधाः समिध इध्माः
इह गृह्योक्तेषु सर्वकर्मसु भवेयुर्ग्वेव ॥ १८ ॥

समिध इति । दर्शपौर्णमासयोः इध्मस्य समिधः अष्टादश-
संख्यां, अन्यासु क्रियासु विंशतिसंख्यां मनीषिणः कथयन्ति ।
इध्मस्येति सम्बन्धलक्षणा वा पठ्या । तदा च अष्टादशविंशति-
गच्छो संख्येयवचनौ तत्र च समिध इति सामानाधिकरण्येना-
न्येति ॥ २० ॥

समिदादिषु इति । ब्रह्मचारिणो यत् सायंप्रातः समिदा-
धानमुक्तं, तदिह समित्यदेन गृह्यते । समिदादिषु सर्वेषु होमेषु

इध्मोऽप्यधार्थमेवाग्नेर्हविराहुतिषु स्मृतः ।

यत्र चास्य निवृत्तिः स्यात्तत् स्पष्टीकरवाण्यहम् ॥ २२ ॥

अङ्गहोमसमित्तन्वसोप्यन्त्याख्येषु कर्मसु ।

येषाञ्चैतदुपर्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च ॥ २३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

होमेषु देवतामन्त्राभ्यां रहिताऽग्निमन्त्रिनार्था प्रादेशमात्रा
या समिदुक्ता, सा होमात्पूर्वं पश्चाच्च भवेत् ॥ २१ ॥

चरुपुरोडाशादिरूपहविराहुतिषु इध्मोऽप्यग्निमन्त्रिनार्थ एव
प्रादेशद्वयमात्रमभिन्नुनिभिः स्मृता । यतोऽयमपि मन्त्रिनार्थो-
ऽतो न देवतोद्देशेन त्यजनीय इति अत्रापि मन्त्रदेवतयोरभावः ।
अतोमन्त्रस्य देवतायार्थविवचनानवकाशः ॥ २२ ॥

अङ्गहोमाः सोमन्तोन्नयनचूडाकरणार्था विहितास्तेषु अन्यस्य

प्रभा ।

होमात् पूर्वं पश्चाच्च अग्निमन्त्रिनार्थं मन्त्रदेवताभ्यां रहिता
पूर्वोक्ता समिदु भवेत् । अग्नौ प्रक्षेपव्या इत्यर्थः ॥ २१ ॥

इध्मोऽपीति । हविराहुतिषु अविगेषात् चर्वाज्यादिहोमेषु
पूर्वोक्तलक्षण इध्मोऽपि अग्नेरधार्थं मन्त्रिनार्थमेव स्मृतः पृथ्वी-
चार्थः । अग्नेरधार्थमेवेति कारणात् अत्रापि मन्त्रो देवता च
नास्तीत्युक्तं भवति । येषु होमेषु इध्मस्य निवृत्तिर्भवेत्तदहं
स्पष्टीकरोमि ॥ २२ ॥

यत्र यवेध्मो न कर्त्तव्यः तदेव स्पष्टीकरोति अङ्गहोमेति

अक्षभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्मणि ।

सोमाहुतिषु सर्वांसु नैतेष्विधौ विधीयते ॥२४॥

अष्टमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

सोमन्तोन्नयनादेः प्रधानत्वात् । तथा द्विविधा होमास्तत्त्वहोमाः
क्षिप्रहोमाश्च याज्ञिकप्रसिद्धाः । तत्र क्षिप्रहोमाः क्षिप्रं ह्वयन्ते
इति व्युत्पत्त्या सायंप्रातर्होमादयः । तत्त्वहोमाश्च परिमसृजन-
वर्हिःस्तरणायङ्गविस्तारयुक्ताः । तत्र ये समिडविष्कास्तत्त्वहोमाः,
यस्य सुखप्रवार्थं सोष्यन्तीहोमः, येषां च वैश्वदेवसायंप्रातर्होमा-
दीनामेतदिध्माख्यं द्रव्यं पश्चादर्थेभ्यानुपकल्पयत इत्यनेन सूत्रेणोक्तं,
तेषु तत्सदृशेषु च क्षिप्रहोमेषु इध्मस्य निर्वृत्तिर्भवति ॥ २३ ॥

जडाया यानेन वरणं नयनं गृह्याक्तम । तत्राक्षभङ्गोऽनङ्ग-
विमाने यानविपर्ययोऽन्यासु चापत्सु यमेवाग्निं हरन्ति तमेवोप-
समाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वा अन्यद् द्रव्यमाहृत्य यच्छतेचिदभिधिय-
इत्याज्यशेषेणाभ्यञ्जतिरिति सूत्रेणाक्षभङ्गादियानविपदि तत्समाधा-
नार्थं योहोमोविहितः, यथ पूर्णमास्यां रात्रावविदामिनि ऋदे

प्रभा ।

हाभ्याम् । ये किल सोमन्तान्वयनचूडाकरणादिकर्माङ्गभूताः
होमाः, ये समिडविष्कास्तत्त्वहोमाः, यस्य आमन्नप्रमवाया बध्वाः
सुखप्रमवार्थं सोष्यन्तीहोमः, येषाञ्च वैश्वदेवसायंप्रातर्होमादीना-
मुपरि परस्तात् एतदिध्माख्यं द्रव्यं, अर्थेभ्यानुपकल्पयत, इति

परिशिष्टप्रकाशः ।

नाभिमात्रमवगाह्य अक्षततण्डुलान् ऋगस्तेष्वस्येन जुहुयात्
स्वाहेत्युदके इत्यनेन सूत्रेण मुखेन यवमिश्रतण्डुलानां वृक्ष-
इवेत्यादिपञ्चर्चस्य प्रथमया ऋचा भूमिकामस्य जलहोम उक्तः ।
याश्च सोमरमाहुतयस्तास्त्रिभूविधिर्न भवति । अक्षो रथावयव-
विशेषः । अत्र इभूविधिनिवृत्तिरित्यभिदधता पर्युदामोऽयमित्यु-
क्तम् । न तु निषेधविधिः । येनाक्षभङ्गादिविषये विहित-
निषेधत्वादिविधिवत् स्यादित्यापाद्यम् । जलहोमादीत्यादि-
पदेन पदवर्त्मन्यित्याधारहोमानां ग्रहणम् । तथा च श्रुतिः । पदे
जुहोति वर्त्मनि जुहोतीति । स्मृतिश्च,—

“लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षिती ।

वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये” ॥

इति ॥ २४ ॥

अष्टमः खण्डः ।

प्रभा ।

सूत्रेण गोभिलेनोक्तं, तेषु तत्सदृशेषु अन्येष्वपि क्षिप्रहोमेषु ।
द्विविधाः किल होमा याज्ञिकप्रसिद्धाः, तन्त्रहोमाः क्षिप्र-
होमाश्च । ये किल होमाः परिसमूहनवर्हिरास्तरणाद्यङ्गविस्तार-
युक्तास्ते तन्त्रस्येति कर्त्तव्यताकलापस्य योगात् तन्त्रहोमा इत्यु-
च्यन्ते । ये च तथाविधाङ्गविस्तारयुक्ता न भवन्ति, तद्वन्मे सायंप्रात-

प्रभा ।

होमादयः क्षिप्रं ह्यन्ते इति व्युत्पत्त्या क्षिप्रहोमाः कथ्यन्ते ।
 तथा, अक्षभङ्गे नद्विमोक्षे यानविपर्य्यासेऽन्यासु चापस्तु यमेवाम्निं
 हरन्ति तमेवोपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वाऽन्यद्रव्यमाहृत्य य ऋते
 चिदभिध्रिय इत्याज्यशेषेणाभ्यञ्जेत् इति गोभिलसूत्रेण अक्ष-
 भङ्गनद्विमोक्षादिविपदि तत्समाधानार्थं योहोमो विहितः, यश्च
 पौर्णमास्यां रात्रावविदासिनि ऋदे नाभिमात्रमवगाह्याक्षत-
 तण्डुलान् ऋगन्तेष्वास्येन जुहुयात् स्वाहेत्युदके इति गोभिल-
 सूत्रेण जलहोम उक्तः, आदिपदात् यश्च पदधर्महोमः, तथा,
 याः सोमरमाहुतयः, सर्वेष्वेतेषु होमेषु याज्ञिकैरिधोन क्रियते ।
 कृत्याहुतिष्विति पाठे अभिचाराहुतिष्वित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति अष्टमः खण्डः ।

नवमः खण्डः ।

सूर्येऽस्तगैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्भिरथाङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाञ्च दर्शने ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पुराऽस्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमितं सायमाहुतिं जुहुयात् ।
पुरोदयात्प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदितं वा प्रातराहुतिं जुहुयादिति
सूत्रे अग्नेः प्रादुष्करणमुक्तम् । तत्र प्रादुष्करणकालस्य उत्तरोऽवधि-
रस्तमयोदयरूपो व्यक्त एव । पूर्व्वस्त्वस्यष्टं स्पष्टयति ।

भासान्दर्शने सूर्यरश्मिलोहिते प्राग्दिग्भागे इत्यर्थः । शेषं
सुगमम् ॥ १ ॥

प्रभा ।

पुराऽस्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमितं सायमाहुतिं जुहुयात्
पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदितं वा प्रातराहुतिं जुहुयात्
इति गोभिलसूत्रेणाग्नेः प्रादुष्करणकालः सायंप्रातर्होमकाल-
योक्तः । तत्र प्रादुष्करणकालयोरुत्तरोऽवधिरस्तमयरूप उदय
रूपश्च स्पष्ट एव । तयोः पूर्व्वमवधिमस्यष्टं स्पष्टयति सूर्य इति ।
सूर्य षट्त्रिंशद्भिरङ्गुलैरस्ताचलमप्राप्ते सति सायमग्नीनां प्रादु-
ष्करणम् । भासां सूर्यरश्मीनां दर्शने सति प्रातरग्नीनां प्रादु-
ष्करणकालः । सोऽयं पूर्व्वोऽवधिः । अग्नीनामिति बहुवचनात्
चेताग्निप्रादुष्करणकालोऽप्ययमेवेति बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

प्रभा ।

मा चोपास्या देवता ब्रह्मेव । तथाच तैत्तिरीयाः समामनन्ति ।
 “उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिधायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान्
 सकलं भद्रमश्नुते असावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य-
 एवं वेद” इति । प्राणायामादिकं कुर्वन् आदित्यमभिधायन्
 इत्यर्थः । मन्त्राः क्रोगन्ति इति वदतादित्यशब्देनादित्यमण्डल-
 मध्यवर्त्तिं परमात्मा भण्यते । स्थानेन स्थानिनो लक्षणात् ।
 गायत्रार्थानुगमाच्च । स्मरन्ति च, -

“आदित्ये ब्रह्म इत्येषा निष्ठा ह्युपनिषत्स्वपि ।
 क्रान्दोग्ये बृहदारण्ये तैत्तिरीये तथैवच” ॥

इति ।

“प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च ।
 उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः” ॥

इति चेवमादि । तथा, -

“न भिक्षां प्रतिपद्येन गायत्रीं ब्रह्मणा मज्ज ।
 मोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित्” ॥

इति । “ऐकारो भगवान् विष्णुः” इत्यादिवद्वाच्यवाचकयो-
 रभेदादित्यभिप्रायः । गायत्रीप्रतिपाद्यः सूर्यमण्डलान्तर्गतः
 परमेश्वरोऽहमस्मीति, प्रत्यगात्मपरमात्मनोरभेदवृत्तौपासीत-
 त्यर्थः ॥ १ ॥

सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
 ऋत्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशादीर्घाश्च वर्हिषः ॥२॥
 दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मणि ।
 सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥३॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

सन्ध्याप्रवृत्तः प्रथमं वामहस्ते कुशान् कृत्वा आचमनानुष्ठानं
 कुर्यात् । यतो ऋत्वाः कुशाः पार्वणपञ्चयज्ञादिकर्मानुष्ठानार्हाः,
 दीर्घाश्च स्तरणार्थं वर्हिषो भवन्ति, दर्भा एव अनन्तर्गर्भिणमित्यादि-
 लक्षणं पवित्रमित्युक्तम् । अतस्तदवस्थापन्नानां सर्वकर्मसूपयोगात्
 सन्ध्यादिकर्मस्वपि वामः करो बहुतरकुशमहितः, दक्षिणश्च पाणिः
 पवित्रकुशमहितः कार्य्य इति । अन्ये तु यतः कुशविशेषाणां
 तत्तत्कर्मसु विनियोगो न सन्ध्यादिकर्मसु । अतः सन्ध्यादिकर्म-
 स्ववस्थाविशेषण्यः कुशाः पवित्रमित्युक्तमिति व्याचक्षते ॥२॥३॥

प्रभा ।

सन्ध्यापामनविधिमाह सव्ये पाणाविति । वामहस्ते कुशान्
 गृहीत्वा आचमनं कुर्यात् । प्रमङ्गात् कुशान् विशिनष्टि ऋत्वा-
 इति सार्धेन । ऋत्वाः कुशाः प्रचरणीयाः पार्वणपञ्चयज्ञादि-
 कर्मानुष्ठानयोग्याः, दीर्घाः कुशा वर्हिषः स्तरणार्था इत्यर्थः ।
 यतस्तत्तत्कर्मण्यवस्थाविशेषविशेषिताः कुशा विहिताः, अतः
 सन्ध्यादिकर्मण्यवस्थाविशेषपरहिताः कुशाः पवित्रमित्युक्तं पूर्वा-
 चार्य्यः । नात्र पवित्रपदेन अनन्तर्गर्भिणं साग्रमिति परिभाषितं

रक्षान्ते* वारिणात्मानं परिविध्य समन्ततः ।

शिरसोमार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः॥४॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

आचमनान्ते आत्मानं जलेन वेष्टयित्वा रक्षा कार्य्येति शेषः ।

अनन्तरं कुशैर्जलविन्दुमहितैः शिरसोमार्जनं कुर्यादिति ॥ ४ ॥

प्रभा ।

पवित्रं ग्रहणीयं, किन्त्ववस्थाविशेषशून्यं कुशमात्रमित्यर्थः ।

सद्यो वामः करः सोपग्रहो बहुतरकुशयुक्तः, दक्षिणयानन्तरोक्त

पवित्रमहितः कार्य्यः ॥ २ ॥ ३ ॥

रक्षयेदिति । समन्ततो वारिणा परिविध्य आत्मानं रक्षयत ।
नारायणोपाध्यायेन तु रक्षान्त इति पठितम् । आचमनान्ते
आत्मानं जलेन परिविध्य रक्षा कार्य्येति व्याख्यातञ्च । अनन्तरं
जलविन्दुमहितैः कुशैः शिरसो मार्जनं कुर्यात् । अत्रादित एव
मार्जनोपदेशात् प्राणायामात् परमाचमनानन्तरं तदनुपदेशात्
सम्यासूत्रे चेदानीं तदनुपदेशात् प्राणायामात् परमाचमना
नन्तरं तदुपदेशाच्चेतद्व्यानुसारादिदानीं वा सम्यासत्रानुसारात्
प्राणायामात् परमाचमनानन्तरं वा मार्जनं कार्य्यम् । सोऽयं
विकल्पः । इयोरिव स्वगाम्यत्वात् शिष्टाचारस्य शोभयथा
दर्शनात् । केचित् किल शिष्टा इदानीमेव केचित्च सम्यासूत्रोक्त
क्रमेणैव मार्जनमाचरन्तो दृश्यन्ते । अतएव सुबोधिनोकारा

प्रणवोभूर्भुवःस्वश्च सावित्री च तृतीयिका ।

अब्देवतसृचश्चैव चतुर्थः* इति मार्जनम् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मार्जनमन्त्रमाह —

ॐकारो भृगुदिव्याहृतित्रयं तृतीया च गायत्री चतुर्थ आपो-
हिष्ठत्यादिऋक्त्वयमितीदं मार्जनक्रियाकरणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

दिभिर्निदानिमेव माधवाचार्यप्रभृतिभिस्तु सन्ध्यासूत्रोक्तक्रम एव
मार्जनं लिखितम् ॥ ४ ॥

मार्जनमन्त्रानाह प्रणव इति । तत्र तावत् प्रणव एको-
मार्जनमन्त्रः । व्याहृतित्रयमपरः । गायत्री चान्यः । अबदेवत्य-
मापो हिष्ठानयो भुव इत्यादि ऋक्त्वयमपरो मन्त्रः । तृतीयिका
इति चतुर्थमिति चोपादानात् तथाऽवगतः । तथाच प्रणवणेकं,
व्याहृतिभिरिकं, गायत्रैकं, आपोहिष्ठादिऋक्त्वयेण चैकं मार्जनं
कर्त्तव्यमिति पर्यवस्यति । अतएव,—

“ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ।

आपोहिष्ठात्रृचा कार्यं मार्जनन्तु कुशोदकैः ॥

प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेन्मूर्द्धि पदे पदे ।

त्रृचस्यान्तेऽथवा कार्यमृषीणां मतमीदृशम्” ॥

इति स्मृत्यन्तरे मार्जने बहवः कल्पा उक्ताः । तत्र तृचस्यान्ते
इति च्छन्दागविषयं, स्वशास्त्रानुग्रहात् ॥ ५ ॥

अबदेवत्यं तृचश्चैव चतुर्थः इति पाठान्तरम् ।

भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री शिरसा सह* ॥ ६ ॥

आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरिति शिरः ।

प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ॥ ७ ॥

एता एतां सहानेन तथैभिर्दृशभिः सह ।

त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरं प्राणायाममाह—

भूर्भुवःस्वरित्येता एव मार्जनोक्ताः अव्ययमुक्तिफलत्वादव्यया महा-

प्रभा ।

अथेदानीं प्राणायामं वक्तुं तन्मन्त्रानाह भूराद्या इति ।

भूर्भुवःस्वरित्येतास्तिस्र एव महाव्याहृतयोऽव्ययफलत्वादव्ययाः ।

महारादिचतुष्कमपि व्याहृतय एव । भूर्भुवःस्वर्मर्जनस्तपः

सत्यमिति सप्त व्याहृतय इति मन्यामूलात् । गायत्री शिरश्च ॥ ६ ॥

किमिदं शिरो नाम ? तदाह आपोज्योतीरिति । एषु

सत्यवयवमादौ, शिरस आदावन्ते च प्रणवमुदीरयेत् । तथाच

सप्तानां व्याहृतीनामादौ सप्त प्रणवाः, गायत्र्या आदौ चैकः ।

शिरस आदावन्ते चेति मिलित्वा दश प्रणवा भवन्ति ॥ ७ ॥

सम्प्रति प्राणायाममाह एता इति । एताः सप्त व्याहृतीः

परिशिष्टप्रकाशः ।

व्याहृतयस्तिस्त्रोमहरादिचतुष्टयं च, तत्सवितुरिति गायत्री च, तथा आपोज्योतिरित्यादि शिरः । एतस्मिन् समुदाये प्रत्यवयवमादौ ॐकारमुच्चारयेत् । ततोभूरादिव्याहृतिसप्तकादौ सप्त प्रणवाः, गायत्र्यादौ चैकं, शिरमश्वादावन्ते च द्वयमित्येवं दश प्रणवाः । एताः सप्त व्याहृतीः एतां गायत्रीमनेन शिरसा सह तथेभिर्दशभिः प्रणवैः सह निरुद्धप्राणस्त्रिजपेत् । स प्राणायाम उच्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रभा ।

एतां गायत्रीं अनेन शिरसा सह, तथा एभिर्दशभिः प्रणवैः सह, निरुद्धप्राणः त्रिजपेत् । सोऽयं प्राणायामः कथ्यते । यद्यपि प्राणायामशब्दः प्राणस्यायमनमभिधातुमर्हति, तथापि तत्संबन्धाज्जपोऽपि प्राणायामः कथ्यते । प्राणायामः स उच्यते इत्यभिधानात् प्राणायामपदार्थोऽत्र परिभाष्यते । न त्वयं तत्कर्त्तव्यता बाधको विधिः । स तु “एवं त्रीन् कृत्वा सप्त वा षोडश वाचामेत्” । इति सस्यामूत्रादुपलब्धव्यः । तथाच प्राणायामत्रयमवश्यं कर्त्तव्यम् । स्मरन्ति च ।

“प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु च समाहितः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सस्यामिति श्रुतिः” ॥

इति ।

“प्राणायामत्रयं कार्यं सस्यासु च तिसृष्वपि” ।

इति चैवमादि बहुलम् ॥ ८ ॥

करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च ।

जपेदनायतासुर्वा त्रिः सकृद्वाऽघमर्षणम् ॥ ८ ॥

उत्थायार्कं प्रति प्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिमम्भसः ।

उच्चित्रमित्यूग्दयेन चोपतिष्ठेदनन्तरम् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरञ्च —

हस्तेन जलमुद्धृत्य तत्र घ्राणमर्पयित्वा ऋतञ्चेत्याद्यघमर्षणं
निरुद्धप्राणोऽनिरुद्धप्राणोवा सकृत्त्रिर्वा जपेदिति ॥ ८ ॥

अनन्तरञ्च —

उत्थितोभूत्वा प्रणवव्याहृतिमावित्वात्मकेन त्रिकेण सूर्याभिमुखं
जलाञ्जलिं क्षिपेत् । अनन्तरम् उदृत्य चित्रं देवानामिति ऋग्-
द्वयेन चोपस्थानं कुर्यात् ॥ १० ॥

प्रभा ।

करेणेति । दक्षिणहस्तेन जलमुद्धृत्य तस्मिन् जले नामिकां
लग्नयित्वा अनियमितप्राणो नियमितप्राणो वा वारत्रयमैकवारं
वा ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यादिऋक्त्वयात्मकमघमर्षणसूक्तं जपेत् ॥ ८ ॥

उत्थायेति । उत्थितो भूत्वा प्रणवव्याहृतिगायत्र्यात्मकेन
त्रिकेण जलाञ्जलिमादित्यं प्रति क्षिपेत् । मध्याह्नं अञ्जलितय-
प्रक्षेपाभिधानादत्र चाञ्जलिमित्येकवचनसंयोगादनयोर्विकल्पः ।
अञ्जलितयं वा एकं वा अञ्जलिं क्षिपेदिति ।

सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाहुः*मनीषिणः ।

मध्ये त्वङ्ग उपर्यस्य विभ्राडादीच्छया जपेत् ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूर्वार्द्धे निगदव्याख्यातम् । मध्याह्ने प्रातःसन्ध्यायाश्च विभ्राड्-
हृद्दित्यनुवाकं शिवसङ्कल्पं मण्डलब्राह्मणं पुरुषसूक्तं च इच्छया
जपेत् न त्ववश्यमिति ॥ ११ ॥

प्रभा ।

“कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिसुखस्तिष्ठन् तिरुर्ध्वं सम्ययोः क्षिपेत् ॥

मध्याह्ने तु सकृदेवं क्षेपणीयं द्विजातिभिः” ।

इति व्यामवचनोक्ता व्यवस्था तु गोभिलीयव्यतिरिक्तविषया ।
अत्र सामान्यत एवाञ्जलिमित्यभिधानात् । सूर्योपस्थाने मध्याह्ने
विशेषाभिधानेनास्य सामान्यविषयत्वावगतेश्च । तदनन्तरं उदुत्यं
जातवेदममिति चित्रं देवानामिति च ऋग्वेदेनादित्यस्योपस्थानं
कुर्यात् । अत्राप्युत्थायेति वर्त्तते ॥ १० ॥

सन्ध्याद्वयेऽपीति । प्रातःसायंसम्ययोरवमुपस्थानं मनीषिणो-
वदन्ति । अह्नी मध्ये मध्याह्नमध्यायान्तु अस्योपस्थानस्योपरि
पश्चात् विभ्राड् हृद्दित्यादिकं दशतिसमाप्तिपर्यन्तं इच्छया
जपेत् । एवमेव पाठः सर्वत्र दृश्यते । नारायणोपाध्यायेन तु मध्ये
त्वङ्ग उदये चेति पठितं, मध्याह्ने प्रातःसन्ध्यायान्तु इति व्याख्यातश्च ।
तच्चिन्तनीयम् । सन्ध्याद्वयेऽप्येवमुपस्थानमित्यनुपपत्तेः ॥ ११ ॥

* मेवमाहु इति पाठान्तरम् ।

तदसंस्तुतपाणिर्वा एकपादद्विपादपि ।

कुर्यात्कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुगथापि वा ॥ १२ ॥

यत्र स्यात्कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।

भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयो ह्यवाप्यते ॥ १३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तत् उपस्थानं भूम्यलग्नगुल्फतलभागो भूमिष्ठैकचरणो भूमिष्ठार्ध-
चरणोऽपि वा कुर्यात् । शेषं सुगमम् ॥ १२ ॥

गुरुलघुप्रयासमाध्यानां कथं विकल्प इत्यत्राह । प्रयासबाहु-
न्यात् फलभूयस्त्वमिति । अक्षरार्थो निगदव्याख्यात इति ॥ १३ ॥

प्रभा ।

तदिति । भूम्यलग्नगुल्फतलभागो वा भूमिलग्नैकचरणो वा
भूमिलग्नचरणार्धो वा तदुपस्थानं कुर्यात् । तत्रापि कृताञ्जलिर्वा
ऊर्ध्वबाहुर्वा कुर्यात् । अत्र मन्त्राचयप्रक्रमे कृताञ्जलिर्वा ऊर्ध्व-
बाहुर्वेति तुल्यवद्विकल्पाभिधानात् —

“मायंप्रातरुपस्थानं कुर्यात् प्राञ्जलिगानतः ।

ऊर्ध्वबाहुश्च मध्याह्ने तथा सूर्यस्य दर्शनात्” ॥

इति हारीतोक्ता व्यवस्था गोभिलीयव्यतिरिक्तविषया ॥ १२ ॥

लघुगुरुप्रयासमाध्यानामसंस्तुतपाणिर्वादीनां विकल्पमुपपा-
दयति यत्रेति । यत्र प्रयासभूयस्त्वं तत्र श्रेयसोऽपि भूयस्त्वं
मनीषिणा ब्रुवते । तत्र हेतुः कृच्छ्रादिति । यस्मात् प्रयासात्

तिष्ठेदोदयनात्पूर्वां मध्यमामपि शक्तितः ।

आसीतोडूदयाच्चान्त्यां सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं जपन् ॥ १४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरञ्च—

पूर्व्व्यां सन्ध्यां प्रणवमहाव्याहृतिमावित्रीरूपत्रिकं जपन्ना
उदयात् सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेत् । उल्लिखितो भवेदित्यर्थः ।
मध्यमामपि सन्ध्यां यथाशक्ति त्रिकं जपंस्तिष्ठेत् । पश्चिमान्त
आ उडूदयान्तत्तदग्नौपर्यन्तं जपन्नासीत उपविष्टः स्यात् ।
पूर्व्वामित्यादिद्वितीयाऽत्यन्तसंयोगे तेन सन्ध्यारम्भः पूर्व्वे जपस्या-
वधिरिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

प्रभा ।

श्रेयः प्राप्यते तस्मात् प्रयामभूयस्त्वात् श्रेयसो भूयस्त्वं युक्तमिति
भावः । भूयस्त्वं बाहुल्यम् । श्रेयः अभ्युदयम् ॥ १३ ॥

तिष्ठेदिति । पूर्व्वामित्यादीं सर्व्वत्रात्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
पूर्व्व्यां सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं प्रणवमहाव्याहृतिगायत्रीरूपं जपन् आ
उदयनात् सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेदुल्लिखितो भवेत् । प्रातःसन्ध्याया-
मुल्लिखितः सन् सूर्योदयपर्यन्तं प्रणवमहाव्याहृतियुक्तां गायत्रीं
जपेदित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । मध्यमामपि सन्ध्यां पूर्व्वत्रिकं
जपन् शक्तित उच्छिष्ठेत् । अशक्ती त्वासीत । अन्त्यां सन्ध्यां
पूर्व्वत्रिकं जपन् आ उडूदयात् नक्षत्रोदयपर्यन्तमासीत उपविष्टो-
भवेत् ।

एतत्सम्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यत्र तिष्ठति* ।

यस्य नास्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥ १५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

एतत् सम्यात्रयं कार्त्स्न्यात्प्रोक्तं यदधीनं ब्राह्मण्यम् । शेषं
निगदव्याख्यातम् ॥ १५ ॥

प्रभा ।

“प्रणवं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवस्वस्ततः परम् ।

गायत्री प्रणवश्चान्ते जपएवमुदाहृतः” ॥ *

इति योगियाज्ञवल्कावचनं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम् ।

“प्रणवो भूर्भुवः स्वय माविर्चो च तृतीयिका” ।

इति पूर्वमभिधानादत्र च पूर्वत्रिकमित्युक्तत्वाद् गोभिलीयाना-
मन्ते प्रणवकल्पनानुपपत्तेः । न चान्ते प्रणवप्रयोगेऽपि प्रणवत्वेन
इयोरैक्यादविरुद्धमिति तत्त्वकारोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । अन्ते
प्रणवस्य पूर्वमनुक्तत्वेन पूर्वत्रिकमित्यनुपपत्तेः । तावतापि
व्यक्तीनां चतुष्कतया विरोधस्यापरिहाराच्च । पूर्वत्रिकमित्यनेन
हि पूर्वीकं व्यक्तित्वमेवाङ्गीकृतमिति ध्येयम् । सम्यासूत्रेऽपि ध्यानं
युक्तमावर्त्तयेदं पूर्वां गायत्रीमित्युक्तम् ॥ १४ ॥

उपसंहरति एतदिति । यत्र सम्यात्रयं ब्राह्मण्यमधिष्ठितं
तदेतत् सम्यात्रयं प्रकर्षणोक्तं, तत्र सम्यात्रये यस्योदरो नास्ति
स ब्राह्मणो न कथ्यते मुनिभिः ॥ १५ ॥

* यदधिष्ठितम् इति पाठान्तरम् ।

सन्ध्यालोपस्य चाकर्त्ता* स्नानशीलश्च यः सदा ।
तं दोषानोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥ १६ ॥

प्रथमः खण्डः ।

स्नानं सन्ध्यां च स्तौति—

निगदव्याख्यातम् ॥ १६ ॥

प्रथमः खण्डः ।

प्रभा ।

सन्ध्यालोपादिति । चकितः भीतः । सन्ध्यालोपस्य चा-
कर्त्ता,—इति पाठे व्यक्ताऽर्थः । गरुत्वन्तं गरुडम् । उरगाः
सर्पाः । अतिगोहितार्थमन्यत् ॥ १६ ॥

इति प्रथमः खण्डः ।

* सन्ध्यालोपाञ्च चकितः इति पाठान्तरम् ।

द्वितीयः खण्डः ।

वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत् ।

उपतिष्ठेत्ततो रुद्रमर्वाग्वा वैदिकान्नपात् ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्नानसुत्या यथाहनि तथा प्रातरित्यभिधानाच्च स्नानकर्त्तव्यता सूचिता, तदनन्तरं च स्मृत्यन्तरपर्यालोचनया मध्ये त्वङ्ग उदये च एतत्सम्यक्तावयं प्रोक्तमित्यनेन च सम्योक्ता, तदनन्तरं क्रमप्राप्तं जपयज्ञमाह —

ऋगादिरूपं वेदं प्रथमकाण्डिकाया आरभ्य अध्यायं तदर्हादिरूपं यथाशक्ति प्रत्यहं जपेत् । ततो रुद्रमन्त्रे रुद्रं प्रकाशयेत् । उपपूर्वा-
त्तिष्ठतेः प्रकाशनार्थत्वात् । उपान्मन्त्रकरणे इत्यनेन सूत्रेणात्मनपद-
विधानात् । जपयज्ञात्पूर्वं वा रुद्रमुपतिष्ठेत् । रुद्रोपस्थानमन्त्रय, —

“ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं क्षणपिङ्गलम् ।

ऊर्ध्वलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः” ॥ १ ॥

प्रभा ।

अर्थदानीं जपयज्ञमाह वेदमिति । आदित आरभ्य प्रत्यहं यथाशक्ति वेदं जपेत् । वेदजपादनन्तरं पृथ्वं वा रुद्रमुपतिष्ठेत् । रुद्रोपस्थानं च, —

“ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं क्षणपिङ्गलम् ।

ऊर्ध्वलिङ्गं विरूपाक्षं विश्वरूपं नमो नमः ॥

इति सम्प्रदायागतो मन्त्रः ॥ १ ॥

यवाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितृनथ* ।

नामान्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अनन्तरं च तर्पणं क्रमप्राप्तमाह । अयञ्च क्रमो गोभिलीय-
व्यतिरिक्तानां वाजसनेयिप्रभृतीनां, गोभिलीयानां तु तर्पणोत्तर-
मेव जपयज्ञविधानम् । अतएव गोभिलेन नमो ब्रह्मण इत्युपजाय
चेत्यवमन्तेनाग्निस्तृप्यतु इति च देवांस्तर्पयेदपसव्येन पाणिना
राणायनी शटी कव्यवालादयो दिव्या यमांश्चाथात्मीयांस्त्रीन्
पिबतः त्रीन् मातृतः त्रीन् पत्न्याश्च पिबतर्पणं सनकादयश्च निवीत-
मिति मनुष्यधर्म इति तर्पणमुक्त्वा, उपस्थानं गायत्राष्टशतादीन्
कृत्स्न इत्यादिना यथाशक्त्यहरहर्ब्रह्मयज्ञ इति गोभिलीय इत्यन्तेन
तर्पणानन्तरं ब्रह्मयज्ञ उक्तः । गोभिलीयेनापि ।

“आप्लवर्न तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्रीं च जपेत्यथात्मवाध्यायं चैव शक्तितः” ॥

प्रभा ।

अथ तर्पणमाह यवाङ्गिरिति । यवमहिता आपो यवाप-
इति मध्यपदलोपी समामः । यवमहिताभिरङ्गिर्देवान्, तिल-
महिताभिरङ्गिः पितृन् तर्पयेत् । तर्पणवाक्यमाह नामान्ते इति ।
तर्पणीयानां नाम्नांऽन्ते तर्पयामीति आदौ च आमिति ब्रुवन्
तर्पयेत् । एवञ्च ॐ ब्रह्माणं तर्पयामीत्यादिरूपं तर्पणवाक्यमुक्तं
भवति ॥ २ ॥

* सतिलाङ्गिः पितृनपि, इति ख पुस्तके पाठः ।

ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं वेदान् कृन्दांसि
 देवान् ऋषीन् पुराणाचार्यान् संवत्सरं सावयवम् ।
 देवीरप्सरसो देवानुगान् नागान् सागरान् पर्वतान्
 नगान् सरितो दिव्यान् मनुष्यानितरान् यक्षान्
 रक्षांसि सुपर्णान् पिशाचान् पृथिवीमोषधीं पशून्
 वनस्पतीन् भूतग्रामं चतुर्विधमित्युपवीती ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इति तर्पणानन्तरमेव जपयज्ञ उक्तः । अतएव तर्पणमपि नैत-
 होभिर्लीयानाम् । मनुष्याणां तर्पणं कुशमध्येनाञ्जलिद्वयेन च ।
 तथाग्निपुराणम् ।

“प्राग्येषु सुरांस्तृप्येत् मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।

पितृंश्च दक्षिणाग्रेषु एकदिविजलाञ्जलीन्” ।

सयवाभिरङ्गिर्देवान् मतिलाभिश्च पितृंस्तर्पयेत् । तर्पणीय-
 नामान्ते तर्पयामि नामादौ च ॐमिति ब्रुवन् । तेन ॐब्रह्माणं
 तर्पयामिति तर्पणवाक्यप्रयोग उक्तो भवतीति ॥ २ ॥

तर्पणीयानाह -

भूतग्रामं चतुर्विधमित्युपवीतीति, तर्पयेदिति शेषः । ३ ॥

प्रभा ।

तर्पणीयानाह ब्रह्माणमित्यादिना । इत्युपवीतीति, एतानुप-
 वीती मन् तर्पयेदित्यर्थः । सकृत् सकृदित्युत्तरवाक्यस्य समापि

अथ प्राचीनावीती । यमं यमपुरुषं कव्यबालं
नलं* सोमं यममर्यमणं तथा । अग्निध्वात्तान् सोम-
पान्† वह्निषदः सकृत् सकृत् ॥ ४ ॥

अथ स्वान् पितृन् मातामहादीनिति प्रतिपुरुष-
मभ्यसेत् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अत्रापि तर्पयेदिति शेषः ॥ ४ ॥

पितृन् मातामहादीन् त्रीनित्युक्ततर्पणवाक्येन तर्पयेत् ।
प्रतिपुरुषञ्च तर्पणस्य विरभ्यासः कर्त्तव्यः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

मिहावलोकितन्यायेनानुषङ्गनीयम् । तेनैतान् सकृत् सकृत्
तर्पयेत् ॥ ३ ॥

अथ प्राचीनावीतीति । अनन्तरं प्राचीनावीती भूत्वा यमा-
दीन् सकृत् सकृत् तर्पयेत् ॥ ४ ॥

अथ स्वानिति । अथानन्तं प्राचीनावीत्यव स्वान् आत्मी-
यान् पितृपितामहप्रपितामहान् मातामहप्रमातामहबृद्ध-
प्रमातामहांश्च तर्पयेत् । अत्र च प्रतिपुरुषमभ्यसेत् तर्पणम् ।
त्रीनिति मन्त्रिहितत्वेन बुद्धारागोहात् प्रतिपुरुषं वारत्रयमभ्यासः
कर्त्तव्यः ॥ ५ ॥

* कव्यवाङ्मनः, इति पाठान्तरम् ।

† सोमपीथान्, इति पाठान्तरम् ।

ज्येष्ठभाटश्वशुरपितृव्यमातुलांश्च मातामहपितृ-
वंशी च ॥ ६ ॥

ये चान्ये मत्त उदकमर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्ययम-
वसानाञ्जलिः ॥ ७ ॥

अत्र श्लोकाः ।

कायां यथेच्छं च्छरदातपार्तः

पयः पिपामुः क्षुधितोत्तुमन्नम् ।

परिगिष्टप्रकाशः ।

अत्रापि तर्पयेदिति शेषः ॥ ६ ॥

अन्याञ्जलिर्गित्यर्थः । अत्रैकवचनादेक एवाञ्जलिः ॥ ७ ॥

प्रभा ।

ज्येष्ठेति । ज्येष्ठभ्रात्रादींश्च तर्पयेत् । ये चान्ये इत्ययमव-
सानाञ्जलिरन्याञ्जलिः । तदिदं तर्पणं प्रधानं पितृयज्ञरूपम् ।
स्नानसूत्रे यत्तर्पणमुक्तं, तत् स्नानाङ्गम् । तत् ब्रह्मयज्ञात् पृज्ये
मेतत् जपयज्ञादनन्तरमिति न विरोधः । परतर्पयितुं प्रवेदयि-
ष्यामः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तर्पणस्यावश्यकत्वप्रज्ञापणार्थं श्लोकानुदाहरति अत्र श्लोका
इति ।

बालोजनित्रीं जननीं च बालं

योषित्पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥ ८ ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽभ्युदयकाङ्क्षिणः* ॥ ९ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अथ श्लोका इत्यनेनात्र स्मृतिरितिवत् स्मृतिविशेषाभिधानम् । सर्वे
तर्पणीयास्तर्पणकर्तुरभ्युदयमिच्छन्ति । शेषं सुव्यक्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

प्रभा ।

कथामिति । जनित्रीमिति कान्दसोऽयं प्रयोगः । जनयित्री-
मित्यर्थः । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥ ८ ॥

तथेति । यथाऽयं दृष्टान्तः, तथा स्थावराणि चराणि च
सर्वाणि भूतानि विप्रादुदकमिच्छन्ति । भूतशब्दः प्राणिवचनः ।
हि यस्मात् स विप्रः सर्वेषामभ्युदयस्य कर्ता । सर्वेऽभ्युदय-
काङ्क्षिण इति पाठे सर्वं विप्रस्याभ्युदयमिच्छन्ति इति व्याख्ये-
यम् । व्यत्ययात् पुंस्त्वम् । सर्वं ह्युदककाङ्क्षिण इति पाठे यस्मात्
सर्वं उदककाङ्क्षिणस्तस्मात् विप्रादुदकमिच्छन्ति इति गतं न
संभवं । अत्रापि पुंसा निर्देशः पृथ्वद्वर्णनीयः ॥ ९ ॥

* सर्वेऽभ्युदयकाङ्क्षिणः इति पाठान्तरम् ।

तस्मात् सदैव कर्तव्यमकुर्वन् महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्ति हि ॥ १० ॥

अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो हि गर्हितः ॥ ११ ॥

द्वितीयः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

यस्मादुदकमिच्छन्ति तस्माद्विघातेच्छाजनितप्रत्यवायभिया
मर्वदा नियमेन तर्पणं कार्यम् । एतदेव व्यक्तमाह । ब्राह्मणो
ऽकुर्वन् महता पापेन लिप्यते यस्मात् कुर्वन्नेतद्विश्वं पुष्पाति,
अतोऽकरणे प्रत्यवायः ॥ १० ॥

यथाऽह्नि तथा प्रातरित्यनेन मध्याह्नस्नानवद्विस्तरणं प्रातः-
स्नानं यदुक्तं तन्निरर्गन्तव्यं साग्निम् प्रातःस्नानं न विस्तारयेत् ।
किन्तु संक्षेपेण कुर्यात् । संक्षेपश्च यागियाज्ञवल्क्यानाक्तः । तीर्थ-
परिकल्पनजलाभिमन्त्रणाचमनमाज्जिनान्तर्जलजपस्नानान्यधर्मपण-
सूक्तेन विराट्कर्तव्यत्वं रूपः । तथाच,

प्रभा ।

यस्मादेवं, तस्मादिति । तस्माद्ब्राह्मणेन सदैव तर्पणं कर्त-
व्यम् । तर्पणमकुर्वन् ब्राह्मणो महता पापेन युज्यते । कुर्वन्
पुनरतत् विश्वं विभर्तीति फलवादः ॥ १० ॥

अल्पत्वादिति । प्रातर्होमकालस्याल्पत्वात् स्नानकर्मणश्च

परिशिष्टप्रकाशः ।

“स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अघमर्षणसूक्तेन विराहत्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः” ॥

हेतुमाह । होमकालस्याल्पत्वात् स्नानकर्मणी बहुत्वात् विस्तारे होमकालातिक्रमात् यस्माद्धोमलोपो भवेत्, स च गर्हितः, तस्माद्धोमार्थं संक्षेपं कुर्यात् । ननु प्रातःस्नानं प्रातःकाले कर्तव्यं होमस्तुदितहोमिनामुदयानन्तरमिति स्नानविस्तारेऽपि न होमकालातिक्रमः । तस्मादनुदितहोमविषयमेवेदं वचनमिति युक्तम् । नैवं, उदितहोमिनामप्युदयात्पूर्वमग्निवितरणं विहितम् । तथाच गोभिलः । पुरोदयात्प्रातः प्रादुष्कृत्योदितऽनुदितं वा प्रातराहुतिं जुहुयादिति । तथा, हस्तादूर्द्ध्वं रविर्यावदित्यनेनाप्य एव होमकाल उक्तः । विस्तरणं च नद्यादौ स्नानं विहितम् । ततश्च स्नानविस्तरणं नद्यादित आगमनेन च सर्वमिदं लब्धेदिति तस्यापि स्नानसंक्षेपः । एवं

“पूज्यां सन्ध्यां मनन्तवामपक्रम्य यथाविधि ।

गायत्रीमध्यमेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥

प्रभा ।

बहुत्वात् प्रातःस्नानं न विस्तारयेत् । स्नानस्य विस्तारं हि होम-
कालात्ययात् होमलोपः स्यात् । स च विशेषणं निन्दितः । तदत्र

परिशिष्टप्रकाशः ।

पूज्यां सभ्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।

पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृत्तविभावनात्” ॥

मज्जोतिर्ज्योतिषां दर्शनादित्यादिनरमिंहपुराणमनुगीतमादिभि-
र्यदुक्तं, तन्निरग्निविषयं द्रष्टव्यमिति ॥ ११ ॥

द्वितीयः खण्डः ।

प्रभा ।

प्रातःस्नानविस्तारनिषेधात् संक्षेपेण स्नानं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति ।

संक्षेपस्नानविधिश्च—

“स्नानमन्तर्जलञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।

जलाभिमन्त्रणञ्चैव मार्ज्जनाचमनं तथा ॥

अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः” ॥

इति स्मृत्यन्तरादुपलब्धव्यः । होमलोपभयेन प्रातःस्नानविस्तारस्य
निषेधात् यथाऽह्नि तथा प्रातरित्यतिदेशोऽर्थान्निरग्निविषय-
इत्युक्तं भवति । एवं तुल्यन्यायात् तिष्ठेददीदयनात् पूज्यामित्यादुप-
देशोऽपि निरग्निविषयः प्रत्येतव्यः ॥ ११ ॥

इति द्वितीयखण्डः ।

तृतीयः खण्डः ।

पञ्चानामथ सत्राणां महतामुच्यते विधिः ।

यैरिष्टा सततं विप्रः प्राप्नुयात् सद्यः शाश्वतम् ॥१॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तर्पणान्तस्नानानन्तरं क्रमप्राप्तान् पञ्चयज्ञानाह—

अथ स्नानानन्तरं पञ्चानां महायज्ञानामनुष्ठानमुच्यते ।
यैर्देवादीन् सततं विप्रः पूजयित्वा स्थिरं स्थानं ब्रह्मलोकालोकं
प्राप्नोति । तथा ब्रह्मपुराणे ।

“प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्” ।

इति । नित्ये चानुषङ्गफलमस्तीत्युक्तं भविष्यपुराणे ।

“नित्यक्रियां तथा चान्येऽनुषङ्गफलां श्रुतिम्” ।

इति ॥ १ ॥

प्रभा ।

पञ्चानामिति । अथेदानीं पञ्चानां महतां सत्राणां विधि-
रुच्यते यैः सततैः सततमिष्टा ब्राह्मणः शाश्वतं स्थानं प्राप्नोति ।
स्मरन्ति च,

“प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्” ।

इति ॥ १ ॥

देवभूतपितृब्रह्ममन्युष्याणामनुक्रमात् ।

महासत्राणि जानीयात्तएव हि महामखाः ॥ २ ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमोदेवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पञ्चानां देवतामाह —

अनुक्रमाद्वक्ष्यमाणानि । तएव महामखा इति संज्ञाविधिपरम् ।

शेषं निगदव्याख्यातम् ॥ २ ॥

अध्यापनं ब्रह्मदेवतो यज्ञः । एवं पितृयज्ञादावपि बोद्धव्यम् ।

देवो भौत इति साऽस्य देवतत्वेन विहितो देवतातद्धितः ॥ ३ ॥

प्रभा ।

देवभूतति । अनुक्रमाद्वक्ष्यमाणानि महामखाणि देवार्दीनां
जानीयात् । यानि महामखाणि तएव महामखा महायज्ञाः ।

विधेयप्राधान्यविवक्षया पुंसा निर्द्देशः । तथाच देवयज्ञः भूतयज्ञः

पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनूष्ययज्ञश्चेति पञ्चयज्ञा भवन्ति ॥ २ ॥

तानेव पञ्चयज्ञान् विवृणोति अध्यापनमिति । देवो भौत इति

देवतार्थं तद्धितः । निगदव्याख्यातमन्यत् । पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति

तर्पणपदेन सन्निहितं स्वीकृतं तर्पणं परास्मृतम् । व्यक्तिवचनानां

सन्निहितव्यक्तिपरत्वस्य आग्नेयीन्याये मिहान्तितत्वात् । स्वीकृतं

तर्पणमुपेक्ष्य परोक्ततर्पणपरिग्रहस्यान्याय्यत्वाच्च ॥ ३ ॥

श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्रो बलिगथापि वा ।

यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥ ४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

श्राद्धं नित्यम् । एतेन त्रयाणां पितृयज्ञत्वादसम्भवे एकेनापि कर्तनं पितृयज्ञक्रियानिष्पत्तेः प्रत्यवायः परिहृतो भवति ।
तथाच मनुः—

“यदेव तर्पयत्यग्निः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्” ॥

समुच्चयेन तु त्रयाणामुपदेशः सम्भवे बोद्धव्यः । यच्च पूर्वं वेदमा-
दित आरभ्य इत्यनेन श्रुतिजप उक्तः, सोऽपि ब्रह्मयज्ञ उच्यते ।
पूर्वं तस्य ब्रह्मयज्ञ इति संज्ञा नोक्ता, सैवेदानीं विधीयते । एतेन
हो ब्रह्मयज्ञावित्युक्तं भवति । अत्रापि सम्भवामभवाभ्यां विकल्प-
समुच्चयौ पितृयज्ञवद्द्रष्टव्यौ । भट्टभाष्ये तु—

“गुरावध्ययनं कुर्वन् श्रुश्रुषादि यदाचरेत् ।

स सर्वो ब्रह्मयज्ञः स्यात्तत्तपः परमुच्यते” ॥

इति वचनाद्गृह्णार्थाध्ययनमपि ब्रह्मयज्ञ इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

प्रभा ।

श्राद्धं वेति । श्राद्धं नित्यश्राद्धम् । पित्रो बलिगति । योऽयं
बलिकर्मणि पित्रो बलिर्दीयते, स वा पितृयज्ञः स्यात् । तदेवं
कुन्दोगानां स्वगास्त्रोपदिष्टस्त्रिविधः पितृयज्ञो भवति, श्राद्धं तर्पणं
पित्रो बलिर्ब्रूयति । तदत्र कस्याश्चिदवस्थायां अमीषां एकेनापि

हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्गिरिं हित्वा न गच्छति ।

तावद्धोमविधिः पुण्योनान्योऽभ्युदितहोमिनाम् ॥२॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयादिति उदितहोमः
सूत्रोक्तः । अत्रोत्तरमवधिं व्यक्तीकरोति ।

भूमिं हित्वा हस्तपरिमितदेगादुपरिदेशं सूर्योयावत् न गच्छति
तावत्कालं होमानुष्ठानं प्रशस्तम् । अभ्युदितहोमिनां नान्य-
कालीनः प्रशस्तः । अभ्युदित इत्यभिगच्छस्य सर्वतोभावार्थस्य
उपादानात्सम्पूर्णसूर्योदयदर्शने उदितहोमो न त्वर्होदिताविति-
वेदितव्यम् । एतस्य कालस्य प्राशस्त्याभिधानादसम्भवेऽन्योऽपि
काल इति सूचितः । तथाच सूत्रम् । आसायमाहुतः प्रातराहुति-
र्नात्यति आप्रातराहुतेः सायमाहुतिरिति ॥ २ ॥

प्रभा ।

उदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिं जुहुयादिति सूत्रोक्तस्यादित-
होमस्योत्तरमवधिं स्पष्टीकरोति हस्तादिति । रविदुदयगिरिं
परित्यज्य यावत् हस्तादूर्ध्वं न गच्छति, तावदभ्युदितहोमिनाम्
दितहोमिनां होमविधिः पुण्यो न त्वन्यः पुण्यः । भुवं हित्वेति
पाठान्तरम् । अभ्युदितहोमिनामित्यभिरुपसर्गः धात्वर्थमेवानु-
वर्तते । सोऽयमुत्तरोऽवधिः । पूर्वमवधिमाह गृह्यामंयकः --

“रेखामात्रन्तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।

उदयं तं विजानीयाद्धोमं कुर्याद्विचक्षणः” ॥

यावत् सम्यङ् न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः ।
न च लौहित्यमापैति तावत्सायञ्च ह्ययते ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

अस्तमिते सायमाहुतिं जुहुयादिति सूत्रोक्तं ततोत्तरमवधिं
व्यक्तीकरोति ।

यावत्सम्यग्दिवि नक्षत्राणि नोपलभ्यन्ते सर्वाणि सूक्ष्माणि
न स्थूलानि, सन्ध्यारागश्च न नश्यति । तावत्सायं होमस्य कालः
पुण्यः । अत्राप्यसम्भवंऽन्योऽपि आप्रातराहुतेरिति सूत्रोक्तः कालः
सूचितः ॥ ३ ॥

प्रभा ।

यत्तु अभ्युदित इत्यभिप्रेत्य सर्वतोभावार्थस्योपादानात्
सम्पूर्णसूर्यमण्डलदर्शने उदितहोमो नार्होदितादाविति नारा-
यणापाध्यायेनोक्तम् । तदेतद्वचनानवलोकनेन । पुण्य इत्युपा-
दानाम्भ्योऽयं कालः । अतिपाते तु प्रायश्चित्तं कृत्वा कालान्तरे
होतव्यम् । तथाच गोभिलसूत्रम् । आसायमाहुतः प्रातराहुतिर्ना-
त्येति आप्रातराहुतः सायमाहुतिः इति ॥ २ ॥

अस्तमिते सायमाहुतिं जुहुयादिति सूत्रोक्तसायमाहुतिकाल-
स्योत्तरावधिं स्पष्टयति यावदिति । यावदाकाशे सर्वेषु प्रदेशेषु
नक्षत्राणि सम्यक् नोपलभ्यन्ते न च सन्ध्यारागः सम्यगपगच्छति,
तावत् सायं ह्ययते याज्ञिकेः । आपैति आ अपैति ॥ ३ ॥

रजोनीहारधूमाभ्रवृत्तायान्तरिते रवौ ।

सन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयाद्गतमस्य न लुप्यते ॥ ४ ॥

न कुर्यात्क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ।

वैरूपाक्षश्च न जपेत्प्रपदञ्च विवर्जयेत् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उदयास्तमयादर्शने यत्कार्यन्तदाह —

पांशुप्रभृतिभिराच्छादितं सूर्यं सन्ध्याकालमाकलय्य जुहुयात् ।

एवमप्यस्य सायंप्रातर्होमनियमरूपव्रतलोपो न भवतीति ॥ ४ ॥

क्षिप्रहोमेषु होतृमात्रमाध्येषु अब्रह्मकेषु सायं प्रातः सोयन्तो
होमादिषु, ब्राह्मण इमं स्तोममर्हते इत्यादिममन्त्रकपरिसमूहनं
न कुर्यात् । विरूपाक्षप्रपदजपो च त्यजेत् । प्रपदश्च तपश्च तेजश्च
ग्रहा च क्लीयेत्यादिमन्त्रः । तथाच गृह्यान्तरम्, —

“एकनाध्वेष्वर्हिःसु न स्यात्परिसमूहनम् ।

नोदगामादनञ्चैव क्षिप्रहोमा हि ते मताः” ॥

प्रभा ।

रवैरुदयास्तमययोरदर्शने यत् कर्तव्यं, तदाह रजोनीहा-
रति । पांशुभिर्हिमैर्ध्रुववृत्ताग्रैश्च रवावाच्छादितं सति सन्ध्यां
सन्ध्याकालमुद्दिश्याकलय्य जुहुयात् । एवं जुह्वतोऽस्य सायंप्रात-
र्होमरूपो नियमो न लुप्यते ॥ ४ ॥

अर्थदानीं क्षिप्रहोमेषु विधिप्रमाणं न कुर्यादिति । क्षिप्रं

परिशिष्टप्रकाशः ।

इति । ननु सायं प्रातर्विहितक्षिप्रहोम एव अग्निमुपसमाधाय-
परिसमूह्येत्यादिना सूत्रेण परिसमूहनमुक्तम् । सत्यम् । किन्तु
तदमन्त्रकं विक्षिप्तावयवानामेकीकरणमात्रमुक्तम् । अयं तु स-
मन्त्रकस्य प्रतिषेध इत्यविरोधः ॥ ५ ॥

प्रभा ।

ह्यन्ते इति क्षिप्रहोमाः सायंप्रातर्होमादयः । तेषु क्षिप्रहोमेषु
"इमं स्तोममिति^{११८१८} तच्चेन परिसमूहेत्" इति गोभिलसूत्रोक्तं समन्त्रकं
परिसमूहनं द्विजो न कुर्यात् । यत्तु गोभिलेन "अग्निमुपसमा-
धाय परिसमूह्य" इति सूत्रेण सायंप्रातर्होमे परिसमूहनमुक्तं,
तदमन्त्रकं विक्षिप्तानामग्न्यवयवानामेकीकरणमात्रमिति न
विरोधः । तथाच गृह्यान्तरम्,—

“एकसाध्येष्ववर्हिःसु न स्यात् परिसमूहनम् ।

नोदगासादनश्चैव क्षिप्रहोमा हि ते स्मृताः” ॥

एकसाध्येष्विति वचनात् सायंप्रातर्होमादिक्षिप्रहोमेषु ब्रह्मस्थापन-
मपि न कर्तव्यम् । तथाच गृह्यासंग्रहः,—

“राकाग्नी पितृयज्ञे च ब्रह्माणं नोपकल्पयेत् ।

सायं प्रातश्च होमेषु तथैव बलिकर्मसु” ॥

तथा, क्षिप्रहोमेषु वैरूपाक्षप्रपदी च न जपेत् । तौ च, वैरूपाक्षः
पुस्तहोमानां^{११८१९} काम्येषु च प्रपदः^{११८२०} इति गोभिलसूत्रोक्ता । तत्र
विरूपाक्षगण्युक्तः भूर्भुवः स्वरोम् महान्तमात्मानं प्रपद्ये विरू-

पर्युक्षणात् सर्वत्र कर्तव्यमदितेन्निति ।

अन्ते च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा ॥ ६ ॥

अहोमकेष्वपि भवेद्यथोक्तं चन्द्रदर्शने ।

वामदेव्यं गणेष्वग्ने बल्यग्ने वैश्वदेविके ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

पर्युक्षणमन्ते च वामदेव्यगानं सर्वत्र क्षिप्रहोमेष्वपि कुर्यात् ।
अथवा गानाशक्तौ त्रिधा कथा न इत्यादि पठेत् । गानङ्कुर्या
दृचस्त्रिधेति वा पाठः । तदा व्यक्तएवार्थः । शेषं सुव्यक्तम् ॥ ६ ॥

होमरहितेष्वपि कर्मसु वामदेव्यं भवेत् । यथा, चन्द्रदर्शने

प्रभा ।

पाक्षोऽमीत्यादिको मन्त्रो वैरूपाक्षः । प्रपदसु तपस तजसेत्या-
दिको मन्त्रः । यद्यपि काम्येष्वत ऊर्ध्वमित्युपक्रम्याभिधानात्
काम्येषु प्रपदवैरूपाक्षजपो विहितः नित्याद्यमे सायंप्रातर्होमादयः,
तथापि सोष्यन्ताहोमादिवत् काम्यस्यापि क्षिप्रहोमस्य सम्भवात्
‘‘ऊर्ध्वं चैके इति सूत्रेण नित्येष्वपि तस्य पक्षप्राप्तत्वाच्च तन्निर्गन्धो-
नानुपपन्नः ॥ ५ ॥

पर्युक्षणमिति । सर्वत्र क्षिप्रहोमेष्वपि अदितेऽनुमन्यस्व
इत्यादिमन्त्रेण पर्युक्षणं, कर्मान्ते वामदेव्यगानञ्च कर्तव्यम् ।
अथवेति गानाशक्तौ यासु ऋक्षु वामदेव्यं गीयते, ताऋचः त्रिधा
पठनीयाः । गानं कुर्यादृचस्त्रिधेति पाठे व्यक्त एवायमर्थः ॥ ६ ॥

अहोमकेष्वपीति । होमरहितेष्वपि कर्मसु वामदेव्य-

यान्यधः स्तरणाम्नानान्न तेषु स्तरणं भवेत् ।

एककार्यार्थसाध्यत्वात्परिधीनपि वर्जयेत् ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

निःक्रमणे उक्तम्^४ तथा, समुदायेन क्रियमाणेषु कर्मसु गणान्ते वामदेव्यम् । न त्वेकैककर्मन्ते । पञ्चयज्ञान्तर्गतवैश्वदेविकहोमे च यद्वामदेव्यन्तहस्यन्ते न तु होमानन्तरमेव भवेदिति ॥ ७ ॥

अग्निमुपसमाधाय कुशैः समन्तं^{२११५} परिस्तृणुयादिति स्तरेणोप-
देशात्पूर्वं यानि सायं प्रातर्होमादीनि गोभिलोक्तानि, तेषु स्तरणास्ति । तथा तेषु परिधीनपि स्तरणवैकल्पिकान् —
परिधीनप्येके कुर्वन्तीत्युक्तान् त्यजेत् । हेतुमाह । एककार्य-
त्वादिति । यथा स्तरणस्य होमरूपकार्यार्थकत्वात् अग्निवैष्टनं
साध्यम्, तथा परिधीनामपि । अतस्तुल्यकार्यत्वात् परिधीनामपि
निवृत्तिरिति । अथवा होमार्थकहोमकर्तृमात्रसाध्यत्वेन क्षिप्र-

प्रभा ।

गानं भवेत् । तत्र निदर्शनं, यथोक्तं चन्द्रदर्शने इति । यथा चन्द्र-
दर्शने निष्क्रमणं^{२१२०} उक्तमित्यर्थः । तथा, गणेषु संघशः क्रियमाणेषु
अर्चकेषु कर्मसु, गणस्यान्ते एकं वामदेव्यगानं भवेत् न प्रति
कर्मन्ते । एवं पञ्चयज्ञान्तर्गतवैश्वदेवहोमस्यान्ते यद्वामदेव्यगानं,
तत् बलिकर्मणोऽन्ते भवेत्, न तु वैश्वदेवहोमस्यान्ते एव ॥ ७ ॥

यान्यध इति । अग्निमुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिस्तृणुयात्
इति सूत्रेण गोभिलेन यत्परिस्तरणमुपदिष्टं, तस्मादधः पूर्वं

वर्हिः पर्युक्ष्णञ्चैव वामदेव्यजपस्तथा ।

कृत्याहुतिषु सर्वासु त्रिकमेतन्न विद्यते ॥ ६ ॥

हविष्येषु यवामुस्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।

माषकोद्वगौरादीन् सर्वालाभेऽपि वर्जयेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

होमत्वात् स्तरणपरिधोर्निवृत्तिरिति । अतएकमाध्वेष्ववर्हिः-
स्त्विति गृह्यान्तरम् ॥ ८ ॥

अभिचारहोमेषु सर्वेषु वर्हिरादित्रिकं नास्ति । अतो न
कर्तव्यमिति ॥ ९ ॥

अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नी जुहुयात्,—इति सूत्रोक्तं हविष्यं
स्पष्टयति ।

हविष्यमध्ये यवाः श्रेष्ठाः प्राथमिककल्पा इत्यर्थः । तदन्तरं

प्रभा ।

यानि सायंप्रातर्होमादीनि गोभिलेनोक्तानि, तेषु स्तरणं न भवति
न कार्यमित्यर्थः । तथा “परिधीनप्येकं कुर्वन्ति” इति गोभिल
सूत्रोक्तान् परिधीनपि तेषु वर्जयेत् । तत्र हेतुः, एककार्यार्थमाध्य-
त्वादिति । यथा स्तरणस्य होमकार्यार्थं परिवर्ष्टन माध्यं, तथा
परिधीनामपि । अतः स्तरणवत् परिधीनपि वर्जयेत् ॥ ८ ॥

वर्हिरिति । वर्हिः स्तरणं, पर्युक्ष्णं अदितेऽनुमन्यस्व इत्यादि
मन्त्रैरेदुक्तं वामदेव्यजपस्य, एतन्नयं सर्वेष्वभिचारहोमेषु नास्ति ॥ ९ ॥

अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नी जुहुयादिति गोभिलसूत्रोक्तं हविष्यं

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका

कंसादिना चैत् सुवपूरमान्निका ।

दैवेन तीर्थेन च हूयते हविः

स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

षष्टिकाख्याः स्मृता अनुकल्पिका इति यावत् । माषकोद्रव-
गौरसर्षपादीन् मुद्गादयः गोधूमाद्यभावेऽपि वर्जयेत् । एतेन
मुद्गादयः आपत्कल्पिका इत्युक्तं भवति । आदिपदेन राजमाषा-
दीनां ग्रहणम् । गोभिलभाष्यकृता तु, कोरादीनिति पठितं
८ व्याख्यातश्च कोरोवर्ब्ध इति ॥ १० ॥

अङ्गुलीनां द्वादशपर्व्वाणि यया पूर्यन्ते तावत्परिमाणा
पाण्याहुतिः कार्या । हविष्यभावे दधिपयोयवागूभिर्यदा

प्रभा ।

व्यक्तीकरोति हविष्येषु इति । हविष्येषु मध्ये यवाः श्रेष्ठाः, व्रीहयः
तदनु तत्सदृशाः अनुकल्पा इत्यर्थः । व्रीहिः शरत्पक्कधान्यम् ।
सर्व्वषामलाभेऽपि माषादीन् वर्जयेत् । माषः समीधान्यविशेषः ।
कोद्रवः कोरदूषः । गौरः श्वेतसर्षपः । आदिपदात् राज-
माषादीनां ग्रहणम् । कोरादीनिति पाठे कोरोवर्ब्धः । एवञ्च
माषादिनिषेधात् मुद्गादयः आपत्कल्पा इत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

पाण्याहुतिरिति । अङ्गुलीनां द्वादशपर्व्वाणि यावता पूर्यन्ते
तावत्परिमाणा पाण्याहुतिः कर्त्तव्या । “कंसेन वा चक्षुष्या वा

परिशिष्टप्रकाशः ।

होमस्तदा कंसेन चरुस्थाल्या स्रुवेण वै वेति सूत्रोक्तकंसादिक-
माहुत्यधिकरणम् । मा चाहुतिः स्रुवपूरपरिमाणा । सर्व्वएव
च होमोदेवतीर्थेन हविर्भस्मतापादकाङ्गारयुक्तेऽलिलिहानेऽग्नी
कार्य्य इति । रमादिना चेदित्यपपाठः । हविराधारपाणि
माहचर्य्यविरोधात् । यच्च गद्यव्यामवचनम्* । उत्तानकरपञ्चाङ्ग
न्यग्रैर्वलिं हरत् । षष्ठचक्राधारिणोत्तानाङ्गुष्ठाङ्गुलिद्वयाग्रपर्वमात्रं
प्रपूर्य्य जुहुयात् । तद्गोभिलीयेतरविषयं, गोभिलीयानामप्यमश्व-
विषयम् ।

“आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्गोमहविर्वलान् ।

प्राणाहुतिर्वलिञ्चैव सृटं गात्रविशोधनीम्” ॥

इत्येतस्याप्येव व्यवस्था ॥ ११ ॥

प्रभा ।

स्रुवेण वै वा” इति गोभिलसूत्रानुसारं यदिकमादिना ह्येतं,
तदा स्रुवपूरपरिमाणा आहुतिर्भवति । सर्व्वत्र देवेन तीर्थेन
हविर्हूयते । तच्च हवनं गोभनाङ्गारयुक्तं हविर्गोभस्मतापादका-
ङ्गारयुक्तं इति यावत् । स्वस्तिषि गोभनार्घ्वयुक्ते अग्नेः कार्य्यम् ।
परिमाणान्तरं गोभिलीयव्यतिरिक्तविषयम् ॥ ११ ॥

* गद्यव्यामवचनम्. इति क पुस्तके पाठः ।

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निगमयावी च दरिद्रश्च स जायते ॥ १२ ॥

तस्मात् समिडे होतव्यं नासमिडे कदाचन ।

आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च श्रियमात्यन्तिकीं तथा ॥ १३ ॥

जुह्वंश्च हुते चैव पाणिसूर्पस्फादारुभिः* ।

न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्वाजनादिना ॥ १४ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

उक्ताङ्गारार्चिःशून्ये त्वग्नौ जुहोति यो मानवः, स दीर्घरोगी जायते । शेषं सुगमम् ॥ १२ ॥

न केवलं समिडे होमे मन्दाग्नित्वादिपरिहारः किं त्वारोग्यादयः सातिशयसम्पत्तयोऽपि प्राप्यन्ते इत्यारोग्यमिच्छतेत्यादिनाक्तम् ॥ १३ ॥

होतुमिच्छन् हुते चाग्नी उद्दीपनं पाष्पादिभिर्न कुर्यात् ।

प्रभा ।

योऽनर्चिषीति । योमानवः अर्चिःशून्ये विगताङ्गारं चाग्नी जुहोति, स मन्दाग्निः, अन्यैरप्यामयैरंगैर्युक्तः, दरिद्रश्च भवति ॥ १२ ॥

तस्मादिति । यस्मादेवं, तस्मात् आत्यन्तिकं आरोग्यं आयुः श्रियश्चेच्छता समिडे अग्नी होतव्यं, असमिडे त्वग्नौ कदाचिदपि न होतव्यमिति निन्दातिशयार्थमुक्तम् ॥ १३ ॥

जुह्वंश्चेति । होमात् पुरस्तात् परस्ताच्च अग्नेरुद्दीपनं हस्ता

* पाणिसूपेभ्य दाकभिः, इति क पुराणे पाठः ।

मुखेनैव धमेदग्निं मुखाद्देपोऽध्यजायत ।

नाग्निं मुखेनैति च यत्तौकिके योजयन्ति तत् ॥ १५ ॥

नवमः खण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

स्फाः खड्गाकारो यज्ञपात्रविशेषः । व्यजनादिनेत्यादिपटं वस्तादि
ग्रहणार्थम् ॥ १४ ॥

केन तर्हि धमेदित्यत आह ।

मुखेनैव ज्वालयेत् । हि यस्मादेपोऽग्निर्मुखादध्यजायत ।
तथाच पुरुषसूक्तम् । मुखादग्निरजायतेति । अर्धोति अग्नेः श्रेष्ठता
जन्मनः । उत्तमाङ्गमुखस्थानत्वात् । यत्तु नाग्निं मुखेनोपधमे
निर्धेयवचनं, तत्तौकिकेऽग्नी योजयन्ति न तु संस्कृत इति ॥ १५ ॥

नवमः खण्डः ।

प्रभा ।

दिभिर्न कार्यं न कुर्यात् । स्फा. खड्गाकारो यज्ञपात्रविशेषः ।
अग्निर्धमन्यत् । एवं व्यजनादिना अग्निधमनं न कुर्यात् । कुर्या
द्वा व्यजनादिना इति पाठे व्यजनादिना अग्निधमनं विधीयते ।
अयमेव पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते । नारायणापाध्यायेन तु
न कुर्यात् व्यजनादिना इति पठितम् ॥ १४ ॥

मुखेनैके इति । एकं आचार्यं मुखेनाग्निं धमन्ति । नारा-
यणापाध्यायेन तु मुखेनैव धमेदग्निमिति पठितम् । मुखे-
नाग्निधमने हेतुः मुखाद्देति । यस्मादेपोऽग्निः प्रजापतेर्मुखा

प्रभा ।

दजायत, तस्मात् सुखेनाग्निं धमन्ति । तथाच ताण्डेय ब्राह्मणे ।
मोऽकामयत यज्ञं सृजयेति स मुखतएव त्रिवृतमसृजत तं
गायत्रीकृन्दोऽन्वसृज्यताग्निर्देवता ब्राह्मणो मनुष्यो वसन्तऋतु-
स्तस्मात् त्रिवृत् स्तोमानां मुखं गायत्री च्छन्दसामग्निर्देवतानां
ब्राह्मणोमनुष्याणां वसन्तऋतुनां तस्मात् ब्राह्मणोमुखेन वीर्यं
करोति मुखतो हि सृष्ट इति । मुखादग्निश्च वायुश्च इति च
पौरुषे सूक्तं । मुखात् जातस्याग्नेर्मुखेन धमनं युक्तमित्यभिप्रायः ।
यत्तु, मुखात् 'मुखपाठ्यमन्वात् एष संस्कृतोऽग्निरजायत इति
तत्त्वकृद्भिर्व्याख्यातं, तदुक्तश्रुत्यनवलोकनेन ।

यच्च नाग्निं मुखेनोपधमेत् इति मुखेनाग्निधमनस्य निषेधः
स्मर्यते, तत्तु लौकिकाग्निधमनविषये योजयन्ति । न त्वाधान-
संस्कृताग्निधमनविषये स निषेधः प्रवर्तते । लौकिकश्चाग्नि-
राधानसंस्कृतादन्य इति वाचस्पतिमिश्रप्रभृतयः । युक्तञ्चेतत् ।
आधानसंस्कृताग्न्युपक्रमे एतदभिधानेन तथा प्रतीतिः ।

“अग्निम् नामधेयादौ होमे सर्व्वे लौकिकः” ।

इति नामाधेयादौ होमाधिकरणस्याप्यग्नेर्लौकिकशब्देन परा-
मर्शाच्च ॥ १५ ॥

इति नवमखण्डः ।

दशमः खण्डः ।

यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चैतदमन्ववत् ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

परिभाषया गोभिलोक्तप्रातर्होमादिकं स्पष्टीकृत्यानुक्तं प्रातः-
स्नानमाह —

अरोगोऽहनि स्नाने या परिपाटी तथैव प्रातः प्रत्यहं नदी
देवखातप्रस्त्रवणादिषु स्नायाद्दन्तान् जलेन प्रक्षाल्य । यदि तु,
गृहे स्नाति तदा स्नानाङ्गमन्वशून्यमाप्लवनमात्रं शरीरशुद्ध्यर्थं
कुर्यात् । तथाच दत्तः, —

“अत्यन्तमलिनः कायो न वच्छिद्रममन्वितः ।

स्त्रवत्येव दिवारात्री प्रातःस्नानं विशेषधनम् ॥

कृद्यन्ति हि सुषुप्तस्य इन्द्रियाणि स्त्रवन्ति च ।

अङ्गानि ममतां यान्ति उत्तमान्यधमानि च ॥

प्रभा ।

स्नानग्रन्थे मध्याह्नस्नानमेवोक्तं न तु प्रातःस्नानं, तदिदानी-
मभिधत्ते यथाऽहनीति । यस्य स्नानेन रोगश्रद्धिर्भवति सोऽस्ना-
तुरपदेनीच्यते । स न भवतीत्यनातुरः । सोऽयमनातुरो

नारदाद्युक्तवार्त्तयः*मष्टाङ्गुलमपाटितम् ।

सत्त्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधावयेत् ॥ २ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम्” ॥

दृष्टं मनापकर्षणमदृष्टं शुचित्वम् ॥ १ ॥

दन्तप्रक्षालनं दन्तकाष्ठेन दन्तशोधनपूर्वकमित्याह —

नारदाद्युक्तवृत्तभवं यद्दन्तकाष्ठं तस्याग्रेण दन्तान् शोधयेत् ।

शेषं सुगमम् । तथाच नारदशिक्षा ।

प्रभा ।

दन्तान् प्रक्षाल्य यथा दिवसे तथा प्रातःकाले नद्यादी नित्यं स्नायात् । गृहे चेत् तत् स्नानं क्रियते, तदा तत् स्नानं मन्त्रवन्न भवति अमत्रकमित्यर्थः । प्रातरित्यरुणोदयकालपरम् । प्रातःस्नाय्यरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति विष्णुः ।

“चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।

यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गान्धःसदृशः स्मृतः” ।

इति स्मृतिश्च । यथाऽह्नि तथा प्रातरित्यनेन प्रातःस्नानेऽप्यहः-स्नानधर्माः प्रदिश्यन्ते । नद्यादाविति आदिपदेन देवस्नान-पञ्चवणादीनां ग्रहणम् ॥ १ ॥

दन्तान् प्रक्षाल्येत्युक्तम् । तच्च प्रक्षालनं दन्तकाष्ठेन दन्तानां

परिशिष्टप्रकाशः ।

“आम्नपैलाशविष्वानामपामार्गशिरोषयोः ।

वाग्यतः प्रातरुत्थाय भक्षयेद् दन्तधावनम् ॥

खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरञ्जयोः ।

सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च विशेषतः” ॥

पैलाश आम्नातकः । स्थूलता चास्य विष्णूक्ता । तथाहि,—

“कनीन्यग्रसमस्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातरुत्थाय यतवाक् भक्षयेद् दन्तधावनम्” ॥

सकूर्चमग्रस्थाने दलितम् । द्वादशाङ्गुलविधिय गोभिलीयव्यति
रिक्तानाम् । तेषामनेनैवाष्टाङ्गुलविधानात् ॥ २ ॥

प्रभा ।

शोधनपूर्वकमित्याह नारदाद्युक्तेति । नारदाद्युक्तवृत्तप्रभवमपा
टितं त्वचा सञ्चितं अष्टाङ्गुलं दन्तकाष्ठं स्यात् । तस्य काष्ठस्य
अग्रप्रदेशेन दन्तान् प्रकर्षेण शोधयेत् । नारदः —

“आम्नपैलाशविष्वानामपामार्गशिरोषयोः ।

वाग्यतः प्रातरुत्थाय भक्षयेद् दन्तधावनम् ॥

खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरञ्जयोः ।

सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः” ॥

पैलाश आम्नातकः । आदिपदात्,—

यशस्विनः इति श्र पुस्तके पाठः ।

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद् दन्तधावनम् ॥ ३ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यथा दन्तकाष्ठं भक्षयेत्तदाह—

शय्याया उत्थायाक्षिणी प्रक्षाल्याचमनेन शुचिर्भूत्वा एकचित्तो-
मन्त्रेणाभिमन्त्र्य दन्तशुद्ध्यर्थं काष्ठं भक्षयेत् । भक्षयेदिति पूर्वो-
त्तरकालयोर्भक्षणधर्माचमनातिदेशात् गौणमग्निहोत्रशब्दवत् ॥३॥

प्रभा ।

“तित्तं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।

क्षिरीणां वृक्षगुल्मानां भक्षयेद्दन्तधावनम्” ॥

इति ।

“खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च तथा वटः ।

तिन्त्रिङ्गी वेणुपृष्ठश्च आम्रनिम्बी तथैव च ॥

अपामार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।

एते प्रगस्ताः कथिता दन्तधावनकर्मसु” ॥

इति चैवमादिस्मृन्तरोक्तस्यापि परिग्रहः ॥ २ ॥

उत्थायेति । शय्याया उत्थाय चक्षुर्द्वयं प्रक्षाल्य आचमनेन शुचि-
र्भूत्वा वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण दन्तधावनं भक्षयेत् । अत्र दन्तकाष्ठस्य
वस्तुतो न भक्षणं किन्तु तेन दन्तशोधनमेव । तेन कुण्डपायिना-
मयनेऽग्निहोत्रशब्दवदश्च भक्षिप्रयोगो गौणः तदधर्मातिदेशार्थः ।
तेन भोजनवदत्रापि पुरस्तात् परस्ताच्च द्विराचमनं कर्तव्यम् ॥३॥

आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वन्नोधेहि वनस्पते ॥ ४ ॥

यव्यहय*आवणादि सर्वानद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

मन्त्रमाह,—

नद्यादौ स्नायादित्यस्यापवादमाह ।

आवणादिमामहयं सर्वानद्यः समुद्रगतगा अशुद्धा अतस्तासु
न स्नायात् । यव्यो मासः । यव्यामामाः स्वमेकः संवत्सर इति
गतपथश्रुतेः । समुद्रगाः साक्षात् न तु परम्परयाऽपि तथा मतिः ।
सर्वामामेव तथात्वात् पर्युदामानुपपत्तेः । अतएव मनुः ।

“यथा नदीनदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम्” ।

इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रभा ।

मन्त्रमाह आयुर्वलमिति ॥ ४ ॥

नद्यादौ स्नायादित्युक्तं, तस्यापवादमाह यव्यहयमिति ।
यव्यामामाः स्वमेकः संवत्सर इति श्रुतेः यव्यशब्दो मामवचनः ।
अत्यन्तसंयोग द्वितीया । आवणादि मामहय सर्वानद्यो रज
स्वला भवन्ति, समुद्रगानदीर्वर्जयित्वा । तासु रजस्वलासु नदीसु
स्नानं न कुर्वीत । अत्र च समुद्रगा इत्यनेन साक्षात् समुद्र

* मामहयं, इति पाठान्तरम् ।

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवहा गर्तास्ते परिकीर्त्तिताः ॥६॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

नदीलक्षणमाह—

यामामपां धनुःसहस्राष्टकपरिमितदेशपर्यन्तं गमनं नास्ति

प्रभा ।

गामिनीनामेव ग्रहणं, न तु परम्परया समुद्रगामिनीनामपि ।
तथात्वे सर्व्वामामेव नदीनां तथात्वात् वर्ज्जयित्वा समुद्रगा-
इत्यनुपपत्तेः । यदाह मनुः—

“यथा नदीनदाः सर्व्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम्” ।

इति । स्मरन्ति च ।

“गङ्गा च यमुना चैव मूलजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः” ॥

इति ।

“गङ्गा धर्मद्रवी पुण्या यमुना च सरस्वती ।

अन्तर्गतरजोयोगं सर्व्वाहःस्वेव निर्मलाः” ॥

इति चैवमादि । अत्र च तासु इत्यधिकरणत्वेन निर्द्देशात्
जलान्तरासम्भवे उद्धृततज्जलेन स्नानं न निषिद्धमिति प्रतीयते ।

अतएव व्याघ्रपादः—

“अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्धृतं ।

रजोदृष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति” ॥ ५ ॥

नदीलक्षणमाह धनुःसहस्राणीति । यामामपां अष्टौ धनुःसह-

उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्त्राने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

न ता नदीशब्दवाच्याः किन्तु गर्त्तास्ते सर्व्वर्मुनिभिरुक्ता इति ।

धनुःपरिमाणं हस्तचतुष्टयम् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् ।

“हादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्वयञ्च शयः स्मृतः ।

तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोगो धनुःसहस्रकः” ॥

शयोहस्तः ॥ ६ ॥

यव्यद्वयस्यापवादमाह,—

उपाकर्मदिषु रजोदोषो नास्ति ॥ ७ ॥

प्रभा ।

स्त्राणि, कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इत्यनेन द्वितीया । गतिर्नास्ति,

ता आपो नदीशब्दवाच्या न भवन्ति । ते गर्त्ता मुनिभिः

कथिताः । विधेयप्राधान्यविवक्षया ते इति पुंसा निर्देशः । धनुः

परिमाणमाह विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम्

“हादशाङ्गुलिकः शङ्कुः तद्वयन्तु शयः स्मृतः ।

तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोगो धनुःसहस्रकः” ॥ ६ ॥

नदीनां रजोदोषस्यापवादमाह उपाकर्मणि । उपाकर्म,

प्रीष्टपद्यां हस्तनोपाकरणमिति गोभिलोक्तम् । उत्सर्गे, तेषामुत्सृ

जन्ति इति गोभिलसूत्रोक्तम् । प्रसिद्धमन्यत् । उपाकर्मदिषु

रजोदोषो नास्ति ॥ ७ ॥

वेदाश्चकृन्दांसि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।

जलार्थिनोऽथ पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः ॥ ८ ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।

यियासूननुगच्छन्ति संहृष्टाह्यशरीरिणः ॥ ९ ॥

समागमस्तु यत्रैषां तत्रान्य* बहवोमलाः ।

नूनं सर्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

हेतुमन्निगदमाह—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे च स्नानार्थं गच्छतो वेदाध्येतृन् ऋषि-
देवाद्या उक्ता जलार्थिनः संहृष्टा अदृश्या अनुगच्छन्ति ।

तथा चैतषां यत्र नदीजले समवायस्तत्र गुरुतरा एव ब्रह्महत्या-
दयो बहवो दोषाः कात्स्न्येन नाशं यान्ति किमुतैकं लघु च
नदीरज इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

प्रभा ।

उपाकर्मण्युत्सर्गे च रजोदोषाभावे हेतुमन्निगदमाह वेदा-
इति त्रिभिः । ऋग्वेदादयो वेदाः गायत्र्यादीनि सर्वाणि एक
विंशतिश्चकृन्दांसि ब्रह्मादयो देवाः पितरः मरीच्यादय ऋषयश्च
जलार्थिनः सन्तः सम्यक् हर्षयुक्ता अदृश्या भूत्वा उपाकर्मणि
उत्सर्गे च स्नानार्थं गन्तुमिच्छन् वेदाध्येतृन् अनुगच्छन्ति । यत्र

* तत्रैव इति पाठान्तरम् ।

ऋषीणां सिच्यमानानामन्तरालं समाश्रिताः ।

संपिबेयुः शरीरेण पर्षन्मुक्तजलच्छटाः ॥ ११ ॥

विद्यादीन् ब्राह्मणः कामान् पुत्रादीन्नार्थ्यपि ध्रुवान् ।

आमुष्मिकाण्यपि सुखान्याप्नुयात् स न संशयः ॥ १२ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

न केवलं रजोदोषनाशः किन्तु,—

उच्चैर्ऋषीणभिषिञ्चन्तीति वचनात् सिच्यमानानामृषीणां मध्यमाश्रितः सेककर्तृममुदायमुक्तजलच्छटा यः शरीरेण प्रतीच्छे-
द्ब्राह्मणः, स विद्याधनादीन् कामान्नार्थ्यपि प्रतीच्छन्ती पुत्रसौभा-
ग्यादीन् स्थिरान् लभत इति अत्र न सन्देहः कार्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥

प्रभा ।

नदीजले एषां वेदादीनां समागमः तत्र अन्ये सर्वे ब्रह्मज्ञत्यादयो-
बहवो दोषाः निश्चितं नाशं यान्ति, तत्र एकं नदीरजः नाशं
यातीति किमु वक्तव्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

ऋषीणामिति । उपाकर्मणि उत्सर्गं च, उच्चैः ऋषीणभि-
षिञ्चेत् इति वचनात् उच्चैः ऋषीणामभिषेकः कर्त्तव्यः । तत्र च
सिच्यमानानां ऋषीणां अन्तरालं मध्यं आश्रितः यः कथितं
पर्षन्मुक्तजलच्छटाः सेककर्तृममुदायमुक्तान् जलकणान् शरीरेण
प्रतीच्छेत् गृह्णीयात्, स ब्राह्मणः विद्यादीन् कामानाप्नुयात्
योपिदपि ध्रुवान् चिरस्थायिनः पुत्रादीन् कामानाप्नुयात् नात्र
संशयः कार्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अशुच्यशुचिना दत्तमामृच्छकलादिना ।

अनिर्गतदशाहास्तु प्रेतारक्षांसि भुञ्जते ॥ १३ ॥

स्वर्धुन्यम्भःसर्मानि स्युः सर्वाण्यम्भांसि भूतले ।

कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः ॥ १४ ॥

दशमखण्डः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रेतस्नाने रजोदोषाभावे हेतुवन्निगदमाह—

अशुचिना मृतकाशोचवताऽपक्वमृत्कपालकादिना दत्तं जलं दाहपात्रयोरशुचित्वादशुच्येव यावद्दशाहसमामिन्नं भवति तावत्प्रेताभुञ्जते । तस्मात्प्रेतस्नानं तर्पणपर्यन्ते नदीरजो न दोषाय । रक्षांसीति प्रेतप्रसङ्गादुक्तम् । एतेनामृच्छकलेनापि पिण्डादीं जलदाने न दोष इत्युक्तम् ॥ १३ ॥

यस्मात्सर्वाण्येव भूमिष्ठानि जलानि न पुनरुद्धृतानि सोमार्क-

प्रभा ।

प्रेतस्नाने रजोदोषाभावे हेतुवन्निगदमाह अशुच्यशुचिना इति । अशुचिना मृतकाशोचवता अपक्वमृत्कपालादिना दत्तं, अतएव अशुचि जलं अनिर्गतदशाहाः प्रेता भुञ्जते । रक्षांसीति दृष्टान्तार्थम् । यतो मरणावधिदशाहपर्यन्तं प्रेता अशुचि जलमेव भुञ्जते अतः प्रेतस्नानं तर्पणपर्यन्ते रजोदोषो नास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

चन्द्रसूर्यग्रहणे रजोदोषाभावे हेतुवन्निगदमाह स्वर्धुन्यम्भः

परिशिष्टप्रकाशः ।

ग्रहणे गङ्गाजलसमानि । तस्माद्ग्रहणेऽपि रजोदोषाभावः । शेषं
सुव्यक्तम् ॥ १४ ॥

दशमः खण्डः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीनारायणकृते परिशिष्टप्रकाशे

प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥

प्रभा ।

समानोति । चन्द्रसूर्यग्रहणे भूमिष्ठानि सर्व्वाणि अस्मांसि
जलानि कूपस्थितान्यपि गङ्गाजलतुल्यानि भवन्ति अतो न तत्र
रजोदोष इत्यभिप्रायः । भूमिष्ठजलानां गङ्गाजलसमत्ववचनात्
उद्धृतजलानां न तथात्वम् ॥ १४ ॥

इति दशमः खण्डः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारविरचितायां

कर्मप्रदीपप्रभायां प्रथमः प्रपाठकः ।

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

प्रथमः खण्डः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ॥ १ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

प्रातःस्नानान्तरं प्रातःसन्ध्यामाह —

अतः प्रातःस्नानान्तरं सन्ध्योपासनस्यानुष्ठानं कार्त्स्न्येन वक्ष्यामि ।
यस्मात्सन्ध्याहीनो ब्राह्मणः कर्मणां नित्यनैमित्तिकादीनामन-
धिकारीति मुनिभिः स्मृतः ॥ १ ॥

प्रभा ।

इदानीं सन्ध्योपासनविधिं वक्तुमुपक्रमते अत ऊर्ध्वमिति ।
यस्मात् सन्ध्योपासनरहितो ब्राह्मणः कर्मस्वनधिकारी, तस्मात्
प्रातःस्नानादनन्तरं सन्ध्योपासनविधिं प्रकर्षेण वक्ष्यामि । उत्तर-
वाक्यगता यच्छब्दः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दोपादानं
नापेक्षते । अत्र चोपास्या देवता सन्ध्योच्यते । “अहरहः सन्ध्या-
मुपासीत” इति श्रुतेः । “सन्धी सन्ध्यामुपासीत” इति स्मृतेश्च ।

स चार्वाक् तर्पणात् कार्य्यः पश्चादा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्वेति निमित्तकात् ॥ ५ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यः श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञः स पितृयज्ञात्पूर्व्वं कार्य्यः । अत-
एव तदनन्तरं यवाङ्गिरित्यादिना तर्पणमुक्तम् । पश्चादा प्रातरा-
हुतेरिति अष्टधाविभक्तदिनस्य द्वितीयभागे दत्तोक्तोऽध्यापनात्मको-
ब्रह्मयज्ञः कार्य्यः । तथाच दत्तः ।

प्रभा ।

कृतेन प्रत्यवायः परिहृतो भवति, समुच्चयेन सर्व्वेषां करणन्तु मति
सम्भवे ज्ञेयम् । यथेति । वेदमादित आरभ्य इत्यनेन यः श्रुतिजपः
पूर्व्वमुक्तः, स वा ब्रह्मयज्ञ उच्यते । तदेवं कुन्दागानां ब्रह्मयज्ञोऽपि
स्वशाखापरिभाषितो द्विविधो भवति, अध्यापनं श्रुतिजपश्चेति ।
भट्टभाष्ये तु,

‘गुरावध्ययनं कुर्व्वन् शुश्रूषादि यदाचरेत् ।

स सर्व्वी ब्रह्मयज्ञः स्यात् तत्तपः परमुच्यते” ॥

इति वचनात् गुरोरध्ययनं तदानीन्तनगुरुशुश्रूषादिकञ्च
ब्रह्मयज्ञ इत्युक्तम् । व्यवस्था चामीषां पूर्व्वोक्तदिना अव-
सेया ॥ ४ ॥

स चार्वागिति । स च श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञः तर्पणात्

परिशिष्टप्रकाशः ।

“द्वितीये तु ततो भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोभ्यसनं जपः ।

तद्गानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा” ॥

वैश्वदेवावसाने वा वामदेव्यजपरूपो ब्रह्मयज्ञः कार्यः । न च वामदेव्यजपस्य कर्माङ्गत्वात् न प्रधानब्रह्मयज्ञरूपतेति वाच्यम् । तर्पणवत् सम्भवात् । अतएव दधिखदिरादेः क्रत्वर्थस्यापि पुरुषार्थतया प्राधान्यम् । अतएव बल्यन्ते वामदेव्यगानान्तिको-
यो जपः स ब्रह्मयज्ञ इति भट्टभाष्यम् । वाकारश्च व्यवस्थित-
विकल्पपरो ब्रह्मयज्ञस्यैते वैकल्पिकाः कालाविभिन्नविषया-

प्रभा ।

पूर्वं कर्त्तव्यः प्रातर्होमात् पश्चाद्वा वैश्वदेवावसाने वा कर्त्तव्य इत्युक्तकालत्रयरूपनिमित्तात् अन्यत्र न कर्त्तव्य इत्यादरार्थमुक्तम् । वैश्वदेवावसाने तु योऽयं ब्रह्मयज्ञः स बलिकर्म कृत्वैव कार्यः । बल्यन्ते वैश्वदेविके इति वचनात् । स चायं ब्रह्मयज्ञः वामदेव्य-
गानरूप इति केचित् । वामदेव्यगानरूपोऽन्यश्च श्रुतिजप इत्यपरे । तद्वमे ब्रह्मयज्ञस्य त्रयः कालाः अनियमेन भवन्ति । अन्ये तु वाग्व्यस्य व्यवस्थावाचित्वमङ्गीकुर्वन्तः तर्पणात् पूर्वं श्रुतिजपः, प्रातर्होमात्परमध्यापनं, वैश्वदेवावसाने तु वामदेव्यगानमिति षडन्ति । दक्षवचनमप्युदाहरन्ति,—

“द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

इत्यर्थः । इति कालरूपनिमित्तवितयं विना न ब्रह्मयज्ञः
कार्यः । अत्र च कालोपदेशादेव नियमे सिद्धे यत् नान्यत्रेति
नियमाभिधानं, तस्यायमभिप्रायः । ब्रह्मयज्ञस्य नित्यत्वात्
कालस्य च तदङ्गत्वात् नित्ये च किञ्चित्प्राग्गिनाप्यनुष्ठानात्
अनियमे प्राप्ते निमित्तत्वेन कालस्याधिकारिविशेषणत्वादितराङ्ग-
वैलक्षण्यात् तद्व्यतिरेकेणानधिकारप्रत्यभिज्ञानाच्च नित्यप्रयोगाक्षेप-
इति ॥ ५ ॥

प्रभा ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यः वेदाभ्यासो हि पञ्चधा” ॥

इति । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति
स्वोक्तमेव तर्पणं गृह्यते इत्युक्तमादावेव । स चार्वाक् तर्पणात्
कार्यं इत्यत्रापि स्वोक्तस्यैव पितृयज्ञरूपस्य तर्पणस्य परिग्रहः ।
प्रकृतप्रत्ययश्च न्याय्य इति शास्त्रतात्पर्यविदां वचनात् । मन्त्रिहिते
बुद्धिरन्तरङ्गेति न्यायात् । आग्नेयीन्यायाच्च । ब्रह्मयज्ञादिमाह-
यर्थ्याञ्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । तच्चैतदन्यादृशमेव तर्पणं प्रधानं
पितृयज्ञरूपं ब्रह्मयज्ञानन्तरं कर्त्तव्यमतीतम् । स्नानयन्ये
त्वन्यादृशमेव तर्पणं स्नानाङ्गं सूर्योपस्थानादनन्तरं करणीयमुक्तम् ।
तदनन्तरं गायत्रीजपो ब्रह्मयज्ञश्च तत्रोक्तः । उभयत्रैव प्रकरणात्
प्राधान्यमङ्गत्वञ्च तर्पणस्य प्रतिपत्तव्यम् । तथा स्नानसूत्रपरि-
शिष्टम् ।

प्रभा ।

“आप्लवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम् ।

गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः ॥

आप्लवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्” ॥

तदत्र आप्लवने त्वित्युपक्रमात् स्नानमेव वृथा भवेदित्युपसंहाराच्च स्नानाङ्गतर्पणादनन्तरमेव गायत्रीजपो ब्रह्मयज्ञेति स्थितम् । तस्मात् स्नानाङ्गं तर्पणं ब्रह्मयज्ञात् पूर्वं, पितृयज्ञरूपं प्रधान-तर्पणन्तु ब्रह्मयज्ञात् परं करणीयमित्यविरोधः । एतेनैतद्विषय-भेदमपर्यालोचयता नारायणोपाध्यायेन तत्त्वकारिण च ब्रह्मयज्ञा-दनन्तरं तर्पणं वाजसनेयिनामिति यदुक्तं, तदसङ्गतं वेदितव्यम् । ऋन्दीगपरिशिष्टस्य च्छन्दीगतरपरत्वकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च । यच्चा-परमुक्तं तत्त्वकारिण, स्नानाङ्गतर्पणं प्रधानतर्पणस्य प्रकृतीभूतम् । तेन तस्यापि स्नानाङ्गतर्पणकालतैवेति । तदप्युक्तम् । द्वयोः सपरिकराभिहितयोः प्रकृतिविकारभावकल्पनानुपपत्तेः । स चार्वाक् तर्पणात् कार्य्य इति कालविधानेन कालान्तरकल्पना-नुपपत्तेश्च । विस्तरणं चैतत् सर्व्वं गृह्यसूत्रभाष्ये विचारितम-स्माभिस्तत्रैव तत् द्रष्टव्यम् । अत्र तावत् श्रुतिजपरूपो ब्रह्मयज्ञ-स्तर्पणादर्वाक् कार्य्य इत्युक्तम् । स्नानग्रन्थे तु स्नानाङ्गतर्पणात् परतः सामजपरूपो ब्रह्मयज्ञ उक्त इति कस्य केनाभिसंबन्ध इत्य-प्यनुसन्धेयम् ॥ ५ ॥

अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थमिदमे ।

अद्वैवन्नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥ ६ ॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दशादहरहर्द्विजं ॥ ७ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

नित्ययाज्ञे ब्राह्मणत्रयामश्वे यत्कार्यं तदाह —

एकमपि विप्रं बहूनामश्वे अद्वैवं वैश्वदेवयज्ञरहितं
भोजयेत् । पितृयज्ञमिदमे । न तु तर्पणबलिभ्यामेव पितृयज्ञो-
निष्यन्न इति कृतकृत्यः स्यात् । स चातिथेरन्यो भोजयितव्यः ।
तथा बलिदानानन्तरं विष्णुपुराणम् —

प्रभा ।

अप्येकमिति । यद्यपरो ब्राह्मणो भोक्ता न लभ्यते, यदि वा
अनेकब्राह्मणत्वमप्यर्थात् भोज्यं द्रव्यं न विद्यते, तदा पितृयज्ञस्य
याऽर्थः पितॄणां तृप्तिः, तमिदमे एकमपि ब्राह्मणं भोजयेत् ।
एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे नित्ययाज्ञं कुर्यादित्यर्थः । तच्च नित्ययाज्ञं
देवपत्तरहितं कर्त्तव्यम् । पितृयज्ञार्थमिदमे इत्यनेनैतदुक्तं भवति,
तर्पणपितृबलिभ्यामेव पितृयज्ञं कृतं न मन्यते । किन्तु मति
मश्वे याज्ञमप्यवश्यं कर्त्तव्यं । ताभ्यां पितृयज्ञनिष्पत्तिम्
कस्याश्चिदेवावस्थायां भवति ॥ ६ ॥

अप्युद्धृत्येति । भोक्तुरनाभाज्ञेयस्याप्यर्थात्तत्वाद्वा यद्येक-

परिशिष्टप्रकाशः ।

“ततो गोदोहमात्रं हि कालं तिष्ठेद्गृहाङ्गने ।

अतिथिग्रहणार्थाय तद्रूढं वा यथेच्छया ॥

अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।

हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही” ॥

एतदनन्तरं चोक्तं तत्रैव ।

“पितृर्थं चापरं विप्रमेकमप्याशयेन्नृप ।

तद्देश्यं विदिताचारसम्भूतिं पाञ्चयज्ञिकम्” ।

अपरमतिथेरन्यम् । अतिथेरविदिताचारसम्भूतित्वात् आदे
पात्रत्वाभावात् । अतएवातिथ्याधिकारि देवलः—

“न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।

भिक्षितो ब्राह्मणेस्त्रं दद्यादेवाविचारयन्” ॥

इति । पराशरः—

“न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं जन्म चैव हि ।

स्वश्चित्तं भावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः” ॥

तथा यमः—

“देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्त्रार्थं यो निवेदयेत् ।

वैवस्वतेषु धर्मेषु वान्ताग्नी स निरुच्यते” ॥

प्रभा ।

स्मिन्नपि ब्राह्मणे नित्यआहुकरणं न सम्भवति, तदा पक्वादन्नात्

परिशिष्टप्रकाशः ।

यदि त्वय्येकोऽप्यन्यस्तदेश्यो नास्ति आहभोक्ता, भोज्यं वा
ब्राह्मणद्वयतमये पर्याप्तनास्ति, तदा स्यात्वा अन्नमुद्धृत्य पितृभ्यो-
मनुष्येभ्यश्च सनकादिभ्योऽतिथिद्विजे दद्यात् । उभयोः आहं
कुर्यादित्यर्थः । एतेन मनुष्याणां नित्यआहं नास्तीति महार्णव-
प्रकाशोक्तं निरस्तम् । अतएव कार्णाजिनिः ।

“दभ्राक्षैवासने दद्यान्न तु पाणी कदाचन ।

पितृदेवमनुष्याणामिवं तृप्तिर्हि शाश्वती” ॥

“नित्यआहं पितॄणां च मनुष्यैः सह गीयते” ।

इति ब्रह्मपुराणम् । तथाच गृह्यान्तरम् । आत्मीयामभीष्टां
देवतामुद्दिश्य प्राप्तुं स्वमतिथिं भोजयेत् मनुष्यार्थे इति । मनुष्य-
आहे ब्राह्मणस्य प्राप्तुं स्वत्वे यजमानस्य आहभोक्तृब्राह्मण-
सम्भुखावस्थानस्य औत्सर्गिकत्वात् न्यायप्राप्तमेव पश्चिमाभि-
मुखत्वम् । तथाच सामवेदीयषड्विंशब्राह्मणम् । मनुष्याणां वा
एषा दिक् या प्रतीचीति । तथा ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्राचीं
देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीं असुराः
अपरिणामुदीचीं मनुष्या इति । अतिथ्यभावे भोज्यामश्वे
वा भिक्षादिकं दद्यात् । तेनापि पितृयज्ञनिष्पत्तिर्भवति । तथाच
शातातपः ।

प्रभा ।

यथाशक्ति किञ्चिदप्यन्नमुद्धृत्य पितॄन् मनुष्यांश्च दिव्यान् सनकादी-

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदीरयेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ॥ ८ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

“भिक्षां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा ।

असम्भवे सदा दद्यादुदपातमथापि वा ॥

याममात्रा भवेद्भिक्षा पुष्कलं तु चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि तु चत्वारि हन्तकारं विदुर्वुधाः” ॥

इति । विष्णुपुराणञ्च —

“दद्याच्च भिक्षात्त्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणे ।

इच्छया च नरो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥

इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः प्रागुक्ता भिक्षवश्च ये ।

चतुरः पूजयेन्नेतान् नृप्यज्ञात् प्रमुच्यते” ॥

इति । दद्याच्चेति चकारः पूर्वोक्तातिथिभोजनेन समुच्चयार्थः ।

स च सम्भवे सति । असम्भवे तु भिक्षादानमात्रमेव शातातप-
वचनादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

यथाविधीति पूर्वमुक्तं विधिमाह । पितृभ्य इदमित्युक्त्वा

प्रभा ।

नुद्दिश्य यथाविधि प्रत्यहं ब्राह्मणे दद्यात् । अस्मादवगम्यते मनका-
दीनामपि नित्यग्राहमस्तीति । स्मरन्ति च ।

“नित्यग्राहमदैवं स्यान्मनुष्यैः सह गीर्यते” ।

इति ॥ ७ ॥

यथाविधीत्युक्तम् । तमेव विधिमाह पितृभ्य इति । तदन्ते

परिशिष्टप्रकाशः ।

तदन्ते स्वधाशब्दमुच्चारयेत् । मनुष्येभ्य इदमन्नमित्युक्त्वाऽन्ते हन्त-
शब्दम् । तदन्ते चापः क्षिपेत् अन्नोत्सर्गार्थमिति । यदा
त्वत्तिथिरन्यो ब्राह्मणेऽस्ति तदा पार्वणतिकृतेव्यतयैव बाधित-
तरया श्राद्धं कर्त्तव्यम् । तथाच मत्स्यपुराणम् —

“नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम्” ॥

इति । लघुहारीतः—

“नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घपिण्डादिवर्जितम्” ।

एतच्च नित्यश्राद्धं षण्णाम् ।

“अप्येकं भोजयेद्दिप्रं षण्णामप्यन्वहं गृही ।

अष्टमाः प्रहरन्त्यस्मै वज्रैर्गते षडस्त्रिणा” ॥

इति वचनात् । तथा सपिण्डीकरणात्तरयाद्वाधिकारऽर्जनाप्युक्तं,
कर्धूममन्वितमित्यादि ॥ ८ ॥

प्रभा ।

मन्त्रपाठान्ते उदकमन्नं दद्यात् । सोऽयमन्नस्यात्सर्गः । निगद-
व्याख्यातमन्यत् । स खल्वयं लघुर्नित्यश्राद्धप्रयोग इति
प्राञ्चः ॥ ८ ॥

मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनान्नित्यम् ।
अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रथमयामान्तः* ॥ ६ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

सनकादिमनुष्यानुद्दिश्यातिथिभोजनं यदुक्तम्, तत्
“दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं नृणाम् ।
तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं† सूर्यास्ते विमुखे गते ॥
अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्यास्ते गृहमेधिनाम् ।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत्” ॥
इति विष्णुपुराणमनुवचनाभ्यां सायमप्यतिथिभोजनोपदेशात्
सनकादिमनुष्यानुद्दिश्य कर्त्तव्यम् । न तु

प्रभा ।

ननु,—

“सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।
नात्मरा भोजनं कार्यमग्निहोत्रमसौ विधिः” ॥
इति बृहन्ननुवचने मनुष्याणां सायंप्रातरशनोपदेशात् सनका-
दीनामपि मनुष्यत्वात् रात्रावपि तदशनार्थं मनुष्यश्राद्धं कर्त्तव्यं
भवति । अतएव,

“अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्यास्ते गृहमेधिनाम् ।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत्” ॥

* सार्द्धप्रहरयासान्तः— इति पाठान्तरम् ।

† पुंसां,— इति पाठान्तरम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

“पञ्चमे च ततो भागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते” ॥

इति दक्षवचनात् दिवसपञ्चमभागमात्रे ।

“सायंप्रातर्मनुष्याणामग्नं देवनिर्मितम् ।

नान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोत्रमसौ विधिः” ॥

इति बृहन्ननुवचने मनुष्यपदेन मनकादीनामप्युपादानात् सायं-
भोजनावगमात् । इत्याशङ्कानिरासार्थमाह ।

मुनिभिर्मन्वादिभिर्यत् सायंप्रातर्मनुष्याणां द्विरग्नमुक्तं,

प्रभा ।

इति मनुना सायमप्यतिथिभोजनमुक्तम् । तच्चैतत् मनकादी-
नुद्दिश्य कर्त्तव्यमित्यायाति । तदिदमाशङ्काह मुनिभिरिति ।

मुनिभिर्मन्वादिभिर्विप्राणां यत् नित्यं द्विरग्नमुक्तं, तन्मर्त्य-
वासिनां न तु दिव्यानां मनकादीनाम् । तदनेन सायमवश्यं
कर्त्तव्यमप्यतिथिभोजनं न मनकादीनुद्दिश्य कर्त्तव्यमित्युक्तं
भवति । अग्नद्वयस्य कालमाह अहनीति । तमस्विन्यां सार्ध-
प्रथमयामान्तरित्येकं वाक्यम् । तमस्विन्यां रात्रौ । अह्नेन सहितः
प्रथमप्रहरः सार्धप्रथमयामः, तदन्तः तन्मध्ये न तु तत्परतोऽपि ।
स्मरन्ति च ।

“षण्मुहूर्त्तं व्यतीते तु रात्रौ प्राक्ता मज्जानिगा ।

लभते ब्रह्महत्याञ्च तत्र भुक्ता च नारद” ॥

सार्धप्रहरयामान्तरिति पाठे अर्धप्रहरेण सहितो याम इति

सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्नताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥ १० ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

तन्मर्त्यवासिनां विप्राणां न दिव्यानां सनकादीनाम् । अह्नि च तथा इत्युत्तरार्द्धेन सायंप्रातःशब्दौ रात्रिदिनपरावित्युक्तम् । अत्र दिवसस्य पञ्चमभागो भोजनकालत्वेन दत्तोक्त एव । रात्रेस्तु भागव्यवस्थामाह सार्द्धप्रथमयामान्तः, न तदूर्ध्वमिति ॥ ८ ॥

अक्षरार्थी निगदव्याख्यात एव, तात्पर्यं त्विदम्* । पञ्चमे च तथा भागे इति दत्तवचनात् । तथा—

प्रभा ।

तथैवार्थः । तत्र च प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् यामशब्दः प्रथमयामपरो मन्तव्यः । दिवाभोजने त्वहर्मात्रोपादानेऽपि दत्तोक्तः पञ्चमयामार्द्धरूपः कालः प्रशस्ततया आदरणीयः । यद्यपि रात्रौ आह्वकरणं सामान्यत एवाननुज्ञातं, तथापि सनकादीनुद्दिश्यातिथिभोजनस्योपदेशात् रात्रौ चातिथिभोजनस्यावश्यकत्ववचनात् तत्र तदुद्देशोऽपि स्यादित्यधिकाशङ्कानिरासार्थमिदमुक्तम् । नित्यआह्वन्तु रात्रौ न भवतीति स्थितमेव ॥ ८ ॥

किन्तु सायंप्रातरिति । स्वयमभुञ्जतापि सायंप्रातर्वैश्वदेव-बलिकर्मणी सततं कर्त्तव्ये । तदकरणं तु पापी भवतीति । यत्तु, अनश्नता अतिप्याद्यनुरोधेन पाकमश्व एव सायमिति बोध्यम् ।

* तात्पर्यं नु व्याख्यायते, इति पाठान्तरम् ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

“देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्यः शेषभुग्भवेत् ॥

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।

भुञ्जानो न स जानाति स्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ॥”

इति मनुवचनाच्च भुञ्जानेन सकृत् वैश्वदेवबलिकर्मणी कर्त्तव्ये
इत्याशङ्कानिरासार्थं सायंप्रातरनश्नतापीत्युक्तम् । किन्त्वियान्

प्रभा ।

“पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या मांसं बलिं हर्त्तु” ॥

इति विश्वपुराणे पुनः पाकमुपादाय सायमित्यभिधानात् ।

तेन स्वीयभोजनमश्वे पाकं विनापि तदमश्वे पाकमत्त्वएव

रात्रौ वैश्वदेवबलिकर्मणी दिवा तु सर्व्वथैवेति तत्त्वकङ्कितम् ।

तदमङ्गतम् । उपादायेत्यस्य कृत्वत्यर्थस्याश्रुतपूर्व्वस्य वर्णनाय-

त्वात् । कल्पनायाः प्रमाणाभावाच्च । किञ्च । स्वीयभोजन-

मश्वे पाकं विनापीत्यस्यां कल्पनायां पुनः पाकमुपादायेत्यस्य,

स्वीयभोजनामश्वे त्वतिथ्याद्यनुरोधेन पाकमत्त्वएवेत्यस्याच्च कल्प-

नायां अनश्नतापि सततमित्यस्योपरोधः स्यात् । तदेवं तदुक्तकल्प-

नायां वचनद्वयमपि कदर्थितं भवेत् । तस्मात् पुनः पाकमुपा-

दायेति मुख्यकल्पाभिप्रायेण वचनं वर्णनायम् । सर्व्वसामञ्जस्यात् ।

न त्वितरपरिसंस्थानार्थम् । वाक्यभेदापत्तः । वैश्वदेवबलिकर्मणीः

परिशिष्टप्रकाशः ।

विशेषः अग्नतोऽकरणे प्रत्यवायद्वयम् । भोजनकृतमकरणकृतञ्च ।
अनग्नतस्त्वकरणमात्रकृतम् । अतएवान्यथा किल्बिषो भवेदि-
त्याह ॥ १० ॥

प्रभा ।

पुरुषार्थतया तदर्थं पाकस्य सर्व्वथैव न्याय्यत्वाच्च । मुख्यकल्पा-
सम्भवे त्वनुकल्पः स्थित एव । स्मरन्ति च ।

“सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पद्ममन्त्रं बलिं हरेत्” ।

इति । वस्तुतस्तु पाकं पक्ष्मन्नमुपादाय सायमपि पुनर्बलिं
हरेदिति वचनार्थः । प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् । अनयैव
रीत्या,

“चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन” ।

इत्यत्र चतुर्थ्यां नेक्षितव्य इत्यन्वयस्तैरप्युररीकृतः । अथवा ।
सायमपि वैश्वदेवनिमित्तं पाकमुपादायेति विष्णुपुराणवचन-
स्यार्थोऽकामेनापि वाच्यः । अन्यथा वैश्वदेवनिमित्तमित्यस्यान्यत्रा-
न्वयासम्भवादनर्थकत्वापत्तेः । तस्मात् वैश्वदेवनिमित्तं पाकस्य
सुव्यक्तमुपदेशात् तत्त्वकृतां कल्पना सर्व्वथैवासमीचीना । तदत्र
वैश्वदेवनिमित्तमित्युपादानात् वैश्वदेवादनन्तरं बलिहरणोपदेशाच्च
वैश्वदेवोऽपि सायं कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति । नारायणोपाध्यायेनापि
अग्नतोऽकरणे प्रत्यवायद्वयं भोजनकृतमकरणकृतञ्च अनग्नतस्त्व-
करणमात्रकृतमित्युक्तमित्यस्तु किं विस्तरेण ॥ १० ॥

अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥ ११ ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

यद्यथमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवति, अथ यद्वितीयं स वायव्यो यत्तृतीयं स वैश्वदेव इत्यादिना सूत्रेण तत्तद्देवतोद्देशेन बलिदानमुक्तम् । मन्त्रस्तु नोक्तस्तमाह ।

अमुष्मै इत्यनेन पृथिव्यादीनामुपादानम् । तेन पृथिव्यै नम-

प्रभा ।

यत् प्रथमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवति इत्यादिना गोभिलेन बलिदेवता उक्ताः बलिमन्त्रस्तु नोक्ताः, तमाह अमुष्मै इत्यादि ।

अमुष्मै नम इत्येवं प्रकारेण बलिदानं क्रियते । नमस्कारेण बलिदानकरणे हेतुमाह बलिदानेति । दानपदं कृदभिहित-भावतया दीयमानपरम् । तथाच यस्मात् दीयमानबलिप्रदानार्थं नमस्कारः कृतः, तस्मात् अमुष्मै नम इत्येवं प्रकारेण बलिदानं क्रियते इति समुदितार्थः । प्रदीयते अर्पयति प्रदानं मन्त्र इति तत्त्वकाराः । प्रमाणार्थमिति पाठे प्रमाणपदं मन्त्रपरमिति नारायणोपाध्यायाः ।

तदत्र, अमुष्मै इति देवतानिर्देशः । स्मरन्ति च ।

“अदःपदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते ।

साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्” ॥

परिशिष्टप्रकाशः ।

इत्यादिपदद्वयात्मकमन्त्रप्रयोग उक्तो भवति । नमो ब्रह्मणे इति

प्रभा ।

इति । इत्येवमित्यत्र, इतिः पूर्वोक्तपदद्वयपरामर्शार्थः । एवमिति क्रमार्थम् । एवञ्च पृथिव्यै नमः इत्यादिरूपो बलिमन्त्रः सिध्यति । प्रदानार्थपदानां स्वधाकारादीनामन्त्रएव प्रयोगस्य प्रायशो दर्शनाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । अतएव स्वधाकारेण निर्वपेदित्यादि वक्ष्यति ।

अत्र च नमः पृथिव्यै इत्यादिर्नमस्कारादिर्मन्त्रो न विज्ञेयः । तदन्तः । नमो ब्रह्मणे इति वासुबली विक्रती तथा दर्शनात् । वैकृतवचनेनापि च अर्चिनो दीक्षयन्ति इत्यादिना प्रकृती भागव्यवस्थाया दृष्टत्वात् । अमुष्मै नम इति न क्रमपरं, किन्तु अमुष्मै नम इत्युभयमुक्त्वा बलिदानं विधत्ते । अन्यथा परिशिष्ट-सूत्रविरोधापत्तेरिति परिशिष्टप्रकाशः ।

वयन्तु पश्यामः । इत्येवं बलिदानमिति शब्देन क्रमस्योक्तत्वात् वैकृतदृष्टक्रमकल्पनाया अवसर एव नास्ति । यत्र हि प्रकृती किमपि नोपदिश्यते, तत्रैव विक्रती दृष्टं परिकल्प्यते । इह तु प्रकृती विशेषोपदेशात् आकाङ्क्षैव नोदेति कैवावसरो विक्रति-परिदृष्टकल्पनायाः । न च परिशिष्टसूत्रयोर्विरोधः । परिशिष्टस्य प्राकृतबलिविषयत्वात् सूत्रस्य च वैकृतबलिविषयत्वात् अनयोर्विरोधश्चाऽनवसरात् । किञ्च परिशिष्टकारः स्वस्वयमस्मृष्टानां

कर्मप्रदीपः ।

परिशिष्टप्रकाशः ।

वास्तुबलौ यतो गोभिलेन नमस्कारः कृतः । प्रमाणार्थमिति

प्रभा^(१) ।

मातामहमहाशैलं महस्तदपितामहम् ।

कारणं जगतां वन्दे कण्ठादपरि वारणम् ॥

स्वष्टौकरणार्थं स्वस्त्वस्वस्य ग्रन्थरचनाप्रवृत्तमुपक्रमे प्रति-
जानाति स्म । यदि वाचाप्यस्पष्टमेव मन्त्राकारो विनिर्दिष्टः
स्यात्, तर्हि प्रतिज्ञोपरोधोऽपरिहरणोऽप्यः स्यादिति चन्द्रकान्त-
तर्कालङ्कारमहाशया मन्यन्ते ।

तत्राऽयं श्लोकः यदि मन्त्राकारमपेक्षः स्यात्, तर्हि प्रकाश-
काराणामुपरि निर्दिष्टोऽयं दोषोऽवसरमाप्नोत्येव, परं तु नाऽयं

(१) इयं प्रभा पूर्वतनभागप्रकाशितप्रभाता विभिन्ना । यत्तत्कालङ्कारकृत
प्रभाशेषा न मयाऽधिगत इति कथमपि मयाऽख्यस्य परिशिष्टप्रकाशस्य प्रकाशनमारब्ध
तर्हेवाऽन्तःप्रकाशनीयं सौम्यभक्त्यर्थमिति प्रभाशेषः परिपूरितः ॥ परिशिष्टप्रकाशविवरण
मिषेण तत्सिद्धान्तखण्डनमेव पूर्वं तर्कालङ्कारः कृतम्, मया तु परिशिष्टप्रकाशसिद्धान्त
मरत्तणं गाम्भीर्यभाष्यं प्रकाशपरिप्रदर्शितदृष्टान्तपरिहारपूर्वकं मयाऽख्यस्य भाष्यं निर-
प्यते, पूर्वतनभाग प्रभायां प्रदर्शितानां द्रष्टव्यानामपि परिहारो भूमिकायामस्य ग्रन्थस्य
प्रकाशयिष्यते । सर्वथा समं सुलभमरत्तणमभिनिराशस्य तर्कालङ्कारसिद्धान्तनिरासमाहम
मिदं सर्वं न दुःखाय भवदिति विश्वमिति ॥ इति चन्द्रकान्तप्रकाशः ।

पाठे प्रमाणपदं मन्त्रपरम् । हेतुन्तरमाह—

स्वाहाकारवषट्कारहन्तकारा दिवौकसाम् ।

श्लोको मन्त्राकारसमर्पकः, किं तु बलिदाने नमश्शब्दप्रयोग-
नियमनार्थः । अत एव—“नमस्कारः कृतो यतः” इत्युत्तरार्ध-
मुपपद्यते । तत्र नमश्शब्दः चतुर्थ्यन्तपदमवहित एव प्रयुज्यमानो
निराकाङ्क्षो भवतीति “अमुष्मै” इति पदस्याऽप्यत्रोपादान
ग्रन्थकारेण कृतं, न तु पूर्वं चतुर्थ्यन्तपदप्रयोगावश्यकतासूचनार्थम् ।
तथाचात्र नमःपदस्य पूर्वं वा निवेशो युक्त उत परमिति निर्णयो
वैकृतवचनानुसारेणैव भवति ॥

अयं भावः—“नमस्कारः कृतो यतः” इति वाक्यं हि
विकृतौ बलिदाने सूत्रकारेण नमश्शब्दप्रयोगात् प्रकृतावपि
नमश्शब्द एव प्रयोक्तव्य इत्येतदर्थपरमिति तर्कालङ्कारमहाशया-
नामपि ममतम् । एवंच वैकृतवचनेन नमश्शब्दप्रयोगविषये
यवस्था क्रियमाणा तत्रेवात्राऽपि तस्य पूर्वप्रयोग एवोपपद्यत इति
तर्कालङ्कारमहाशयानां प्रकाशखण्डनयुक्तानां नावकाश इति
सूचयितुं “नमस्कारः कृतो यतः” इत्येतत् वास्तुबलावित्यादि-
पूरणेन व्याचष्टे—**वास्तुबलाविति ।** विकृताविति शेषः ।

अत्र बलिदानप्रदानार्थं बलिदानप्रमाणार्थमिति पाठद्वयं
वर्तते । तत्र च प्रथम एव पाठ उक्तमः । यतो “नमस्कारः
कृतो यतः” इत्यनेनावयवः स्वरमं तत्रैव भवति । स्वाहास्वधा-
हन्तकारादयो हि दानार्थमेव प्रयुज्यन्ते, न मन्त्रार्थे इत्यभि-

स्वधाकारः पितृणां तु^(१) हन्तकारो नृणां मतः^(२) ॥

स्वाहाकारादयस्त्वथो देवकर्मार्यतया देवसंबन्धिनः । अतोऽपि नमस्कारेण दैवबलिदानं युक्तम् । स्वधाकारहन्तकारौ तु यस्मात् पितृमनुष्यार्थौ ॥

स्वधाकारेण निर्वपेत्^(३) पित्र्यं बलिमतः सदा ।

तमध्येके नमस्कारैः कुर्वते ज्ञेति गोतमः ॥ १३ ॥

निर्वपेत् दद्यात् । शेषं निगदव्याख्यातम् । आद्यन्तयोः स्वधाभ्यनुज्ञानात् तमध्येके नमस्कारैरिति प्रवृत्तौ न तु विकल्पार्थ इति ॥ बलीनां प्रमाणमाह—

प्रायेण तं व्याख्याय प्रमाणार्थं इति पाठेऽप्युपपत्तिमाह— प्रमा-
णार्थमिति ॥

एवञ्च मन्त्र नमश्शब्दप्रयोगनियमनार्थमेवाऽयं श्लोक इति युक्तमेव । न हि “अमुष्मै नमः” इत्यस्यैव मन्त्रत्वे मन्त्रार्थं नमस्कार इति युज्यत इति न “अमुष्मै नमः” इत्ययं मन्त्राकारममर्षक इति “इत्येवं बलिदाने”त्यस्याऽपि प्रकाशकारादृतव्याख्यानमेव युक्तमिति भावः । हेत्वन्तरमाहेति । “नमः प्रथिव्यै” इत्यादौ नमश्शब्दस्यैव प्रयोग इत्यादिः । न तु विकल्पार्थ इति । यथा “जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात् गवौधुकयवाग्वा वा न यास्यान् पशून् हिनन्ति नाऽऽरण्यनथो खल्वाङ्गरनाङ्गतिर्वे जर्तिलाश्च गवौधुकाश्च पयमाऽग्निहोत्रं जुहोति” इत्यत्र जर्तिलविधिधर्यवादस्तथाऽत्रापि

न चावरार्था बलयो भवन्ति महामार्जारश्रवणप्रमाणात् ।

महामार्जारकर्णपरिमाणादपक्ष्मा अन्यपरिमाणा बलयो न भवन्ति ॥ “अथ बलीन् हरेद्वाह्यतो वान्तर्वा सुभूमिं कृत्वा”
(१४१८)
इत्यनेन सूत्रेणान्तर्वैति गृहमध्ये एकस्मिन्नेव स्थाने बलिदानमुक्तम्, बाह्यतस्तु “अथापरान् बलीन् हरेद्दधानस्य मध्यमस्य च दारस्य”
(१४१९)
इत्यादिना भिन्नस्थाने बलय उक्ताः । तत्र यदेकत्र बलयो दीयन्ते तदा यथा दातव्यास्तदाह—

“तमपेके” इत्यर्थवाद एवेति भावः । महामार्जारेति ॥
अङ्गुष्ठपर्वपरिमाणं इति तु भट्टभाष्यं ॥

अथ बलीन् हरेदिति । इदं हि सूत्रम् “अथ हविष्य-
स्यान्नस्योद्धृत्य हविष्यैर्वाज्जन्तुर्मिच्छाऽग्नौ जुहुयात् तृष्णीं पाणिनैव”
इति सूत्रानन्तरं प्रवृत्तिमिति कारणेन अथशब्दस्य पूर्वप्रकृतार्थत्व-
मुररीकृत्य होमावशिष्टेनैवान्नेन बलिहरण इति गोभिलसूत्रभाष्ये
चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारमहाशया वर्णयन्ति ।

तत्र च होमावशिष्टस्य बलिहरणमिदं प्रतिपत्तिरूपं मंपद्यते
इति स्विष्टकृदादीनां पुरोडाशाद्यप्रयोजकत्ववत् बलिहरणस्यापि
हविष्यान्नाप्रयोजकत्वेन हविष्यान्नस्य केनाऽपि निमित्तेनावशिष्टस्य
नाग्रे बलिहरणलोपः प्राप्नोति । अतः पूर्वतनसूत्रगतस्योद्धृत्यपदस्य
पृथक्कृत्येत्यर्थमङ्गीकृत्य बलिहरणार्थत्वमेव हविष्यशेषस्याऽङ्गीकर-
णीयम् । अत एवोत्तरत्र “पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिरिति

एकच चेत् शक्त्या^(१) भवन्तीतरेतरसंमक्ताश्च ॥ १६

सुव्यक्तमिदम् ॥

अथ तद्विन्यासः—

वृद्धिपिण्डानिवोत्तराँश्चतुरो बलीन् निदध्यात् ॥

भूमिनिधानादेरेव प्रतिपत्तित्वमुच्यते, न तु बलिहरणस्यैव ।
तथाच पृथक्कृतान्नशेषलोपेऽप्यन्नान्तरेण बलिहरणं कर्तव्यमेव ।
अत एव बलिहरणस्य साक्षाददृष्टार्थत्वं न लन्नार्थत्वं इति तर्का-
लङ्कारमिद्वान्त उक्तमाव्यगतः उपपद्यते । न ह्युपयुक्तः कुत्रापि
करणम् । अतएव— “पुरोडाशकपालेन तषानुपवपति”
“प्रयाजशेषेण हवीँष्यभिघारयति,” इत्यादौ तृतीयाया द्विती-
यार्थत्वमिद्वान्तो मौमांसकानामुपपद्यते ॥

अत्र चान्नेन बलिहरण इत्ययं न नियमविधिरिति तर्का-
लङ्कारमहाशया यददन्ति, तत् सर्वं द्रव्यविधयो नियमविधयः
इति मिद्वान्तविरुद्धम् । यदत्र नियमविधित्वेऽस्म्य प्रतिनिधि-
शास्त्रविरोधापत्तिरिति तैरेवोक्तम्, तदपि “मोमेन यजेत”
इत्यादिषु नियमविधिषु सत्त्वपि “यदि मोमं न विन्देन प्रतौ
कानभिषुण्यात्” इति प्रतिनिधिनियमदर्शनात् सिन्धोप-
पत्तिकम् ॥

बलीनां मन्त्रमाहेति । “प्रथिव्ये वायवे” इत्यादिक
मेव मन्त्रस्वरूपम्, नमश्शब्दादिकं तु लौकिकमेव वा, “इषेत्वेति

अथेति वाक्योपक्रमे । एकत्र दानपक्षे बलीनां विन्यासः
आरोपः उच्यते इति शेषः । यद्युपक्रमेण चतुरश्वतुरो बलीनर्प-
येत्, तर्हि वृद्धिपिण्डानिवेत्यनेन पुञ्जीभावेन नोत्तरोत्तरता
किंतु पङ्क्तिरूपेणेत्युक्तमिति ॥

बलीनां^(१) मन्त्रमाह—

पृथिव्यै वायवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतय इति ॥

शास्वामाच्छिनन्ति” इति विनियोगविधनुसारेण द्विर्नाशप-
दाध्याहारवत्, उत नमश्शब्दघटितस्यैव मन्त्रत्वं वा इति विगये
वास्तुबली विहृतौ नमश्शब्दघटितस्यैव मन्त्रत्वादत्रापि प्रकृतौ
तद्वटितस्यैव तत्त्वं युक्तं इति प्रकृतमन्त्रस्य न स्वाहादिघटितत्वं
किन्तु नमश्शब्दघटितत्वमित्यादिनिर्णय इव नमश्शब्दादित्वनिर्ण-
योऽपि विहृत्यनुसारो युक्त एव । तत्र यदि प्रकृतौ नमश्शब्दा-
दित्वं मन्त्रस्य निर्णयितं स्यात्, तर्हि विहृत्यनुसारो निर्णयोऽत्र न
संभवेत्, न चेत्तदस्ति, पृथिव्यै इत्येवमेव मन्त्राकारस्याऽत्र निर्देशात् ॥

एतेन— विहृतौ वचनात् नमश्शब्दादित्वेऽपि प्रकृते न तद्वि-
वर्धितं— इति गोभिलभाष्ये चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारमहाशयोक्तं—
परास्तम् ; अत्र हि पृथिव्यै इत्यस्य बलिदाने विनियुक्तस्य न
स्वाहादिघटितत्वमिति हि निर्णयो वास्तुबल्यनुसार्येवेति प्रकाश-
कारैः “ नमस्कारः कृतो यतः ” इत्यस्य वास्तुबलाविति व्याख्या-
करणेन सूचितमिति नाऽर्धजरतीयन्यायाश्रयणं युक्तम् ॥

एतैर्मन्त्रैः एकं चतुष्कं पूर्वोक्तविन्यासक्रमेण दद्यात् । अतस्तु-
तुर्थ्यन्तादधिको नमस्कारोऽपि प्रयोज्यः अमुस्मै नमः इत्याभि-
धानात् ॥

अत्र च नमः पृथिव्यै इत्यादिनमस्कारादिर्मन्त्रो न तु
तदन्तः : “ नमो ब्रह्मण ” इति वास्तुबलौ विवृतौ तथा दर्शनात्,
वैकृतवचनेनाप्य“धिनी दौक्षयन्तौ”त्यादिना प्रकृतौ भागव्यवस्थाया
दृष्टत्वात्, “ अमुष्मे नमः ” इति न तु क्रमपरं किंतु “ अमुष्मे
नमः ” इति पदद्वयमुक्त्वा बलिदानं विधत्ते । अन्यथा परिवि-
शिष्टसूत्रविरोधापत्तेः ॥

मव्यत एतेषामेकैकस्यैकैकमङ्ग आषषिवनस्पतिभ्य
आकाशाय कामायेति ॥

मव्यत एतेषां चतुर्णां वामतः, स्वदक्षिणतो दक्षिणोपचारेण
नमोऽङ्गः ” इत्यादिमन्त्रैरपरं चतुष्कं निदध्यात् ।

एकैकस्य दद्यादेकैकं बलिमिति ॥

ब्रह्मण इति । अयमेव ब्रह्मण इति मन्त्रो विवृतावपि
नमस्कारादिः प्रयुक्तः सूत्रकारेण, न तु तत्र मन्त्रान्तरविवक्षा :
गौरवादित्येकस्यैव मन्त्रस्य प्रकृतिविवृतिभेदेनानुपूर्वाभेदो न युक्तः
इति भावः निनयेदिति वचनादिति । “ अयंतद्वलिगोष-
मङ्गिरभ्यामिच्छावमलवि दक्षिणा निनयेत् पितृभ्यो भवति ” इति
सूत्रे पितृबलिदाने निनयेदिति वचनात्—

“ स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्य बलिमतः मदा ”

एतेषामपि मन्यवे इन्द्राय वासुकये ब्रह्मण इति ॥

एतेषामपि मन्यत इति शेषः । ^{“यस्मिन्मन्यते इन्द्राय वासुकये ब्रह्मण इति”}

सर्वेषां दक्षिणतः पितृभ्य इति ॥

सर्वबलिदक्षिणतः स्वामनो वामोपचारेण पितृभ्यः इति मन्त्रेण निनयेदिति वचनात् स्वधान्तेन बलिं निदध्यात् ॥ तत्र ^(१४५) “चतुर्धा बलिं निदध्यात्” इति सूत्रात् बलिचतुष्टयमात्रमन्नं मरुद् गृहीत्वा चतुर्षु स्थानेषु निदध्यात्, बलिं इत्येकवचनाच्च-
तुर्थीति वचनाच्चेति गोभिलभाष्यकाराभ्यां भट्टनारायणवृष्णमोमाभ्या-
मुक्तम् । एतच्च मरुत् सकपचे, नवनविधानसेक इति वक्ष्यते ^(१४५) ।

इति वचनानुसारेणात्र स्वधान्तत्वेन युक्तमिति भावः ॥

कामनायां मत्यामिति । बलिदानं हि क्रियारूपं स्वत एव पुरुषार्थसाधनं भवितुमर्हतीति न दध्यादौनामित्राच्चाऽऽश्रया-
पेक्षति नाऽत्र काम्येन नित्यबाधः काम्यानामेषामङ्गत्वेऽपि संभव-
तीति कामनायां मत्यां ममुच्चय एव न विकल्पः । यत्र हि ब्रौह्मवादी तृतीययावगतनिरपेक्षसाधनत्वस्य ममुच्चयाङ्गीकारे बाधापत्तिस्तत्रैव ममुच्चयो न क्रयादौ धातुबोधे ॥

यद्यन्यन्तरोक्तक्रमानुसारेणेति । सर्वशाखाप्रत्यगन्याये-
नेति शेषः । न स्यातामिति । पूर्वमिति च । एवं च
भामान्यहोमानामपि काम्यवत् ममुच्चयेनैवानुष्ठानयोग्यानां यत्र
कुत्राऽऽनुष्ठाने प्रसक्त आगन्तुकानामन्ते निवेश इति न्यायेनान्त
एवाऽनुष्ठानमिति सिद्धम् ॥

**चतुर्दश नित्याः, आशास्यप्रभृतयः काम्याः, सर्वेषा-
मुभयतोऽपि परिषेकः पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः ।**

एतेन पृथिव्यादिदेवताश्चतुर्दशबलयोऽहरहस्यावशं देयाः ॥
“ स्वयं त्वेवाशास्यबलीन् हरेद्यवेभ्योऽध्याग्नौहिभ्यो ब्रौहिभ्योऽध्याय-
वेभ्यः स त्वाशास्यो नाम बलिर्भवति ” इति सूत्रेण यवमस्यपाका-
दारभ्य ब्रौहिमस्यपाकपर्यन्तं ब्रौहिमस्यपाकाच्चारभ्य यवमस्यपाक-
पर्यन्तं बलिद्वयमाशास्यबलिपदवाच्यं काम्य दौर्घायुद्वफलकमुक्तं ।
कामनायां सत्यां देयमिति मिद्धम् । देवता चात्र ब्रौह्मिवावेव ।
तथाच गृह्यान्तरम्—

“ यवेर्यवेभ्य आवापो ब्रौह्मत्यन्तरधो बलिः । ”

यत्तु-गौभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाशयैः—स्वशाखोक्तहोमेनैव
फलमिद्धौ प्रयोजनाभावान्न समुच्चय इति निरूपितम्, यच्च
सामान्यहोमादौनामपि काम्यतयाऽन्तं मन्त्रिवेशोऽपि नित्यतया
न मन्त्रिवेशोऽन्त इति चोक्तम्, तदिदं चिन्त्यम् । न हि सामान्य-
होममहितस्यैव स्वशाखोक्तस्य होमस्य सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन
फलमाधनत्वे स्वाशाखोक्तमात्रेण फलमिद्धिः, न हि सामान्यहोमा-
नामपि काम्यतयैवान्ते मन्त्रिवेशविवक्षायां “ न स्यातां काम्यसामान्ये ”
इति श्लोके सामान्यपदप्रयोगः सार्थको भवतीति सर्वसमुच्चयपक्ष
एवात्र युक्तः ॥

अग्निधन्वन्तरिविश्वदेवहोमानां गौतमोक्तानां तु अनाहिताग्न्य-
धिकारित्वादनाहिताग्निप्रयोगं समुच्चयेऽपि नाहिताग्निप्रयोगे सः,

ब्रीहिभ्यो ब्रीहिभिः पूर्वं यवोत्पत्तेर्जिजीविषोः ॥' इति ।

गोभिलैः— “यवेभ्यो ब्रीहिभ्यः” इति निर्दिष्टयोः कल्पना-
लाघवात् देवतात्वमवधीयते ॥ प्रभृतिपदेन रौद्र यक्षादिवलीनां
च ग्रहणम् । तथाच गृह्यान्तरम्—

“यक्ष्मणे चोदकं दद्याद्यक्षैस्तत्त इति ब्रुवन् ।

आरोग्यमस्य तेन स्यात् मायं रौद्राद्यर्थोऽप्यतम्” ॥

यत्कामयते तद्रौद्रबलिना सिध्यतीति ॥ रौद्रबलिश्च गोभिले-
नाप्युक्तः— “विश्राणिते फलीकरणानामाचामस्यापामिति बलिं
हरेत् स रौद्रो भवती”ति ॥ अस्यार्थः— दत्ते सर्वभ्योऽन्ने (पाके नक्तं)
फलीकरणानि कणाः, आचामो भक्तमण्डः आप इत्येतै-
स्त्रिभिः बलिर्ज्ञेयः स रौद्रो भवतीति । तथाच परिशिष्टम्—

“आचितं शकटं प्राञ्जद्राणः स्यात् काममानकः ।

कञ्चुकाश्च कणाश्चैव फलीकरणककुशाः ॥” इति ।

तेषां परिषेकश्च सकृत् प्रत्येकं वा । तथाच सूत्रम्—^{३११} “सकृदपो
निनीय चतुर्धा बलिं निदध्यात् सकृदन्ततः परिषिञ्चेत् ।” इति ॥
प्रतिनिधानमेकैकसेकपक्षे^(५४५) बलिचतुष्टयस्य न सकृद् ग्रहणं किंतु
प्रत्येकमेव ; अन्यथा दर्शणहस्तेन सेकामंभवात् ।

तत्र प्राप्तेरेवाभावात् । एवंच गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाशयैः
“प्राज्ञापत्या प्रवोक्ततिर्भवति” इति सूत्रे अग्निधन्वन्तर्यादीनां
विकल्पो वा समुच्चयो वेति यो विचारः कृतः, स सर्वोऽपि निरा-
लम्बन एव ।

“ पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः ” इत्यस्यायमर्थः । देवतोद्देशेन त्यक्तानां कृतोपयोगानां भूमौ निधानं प्रथमप्रतिपत्तिः, “ यदाहवनीये जुहोति ” इत्यादौ देवतोद्देशेन त्यक्तस्याग्नौ प्रक्षेपवत् पिण्डानामपि पित्रुद्देशेन त्यक्तानां स्तरणनिधानेन प्रथमा प्रतिपत्तिः । पश्चिमा तु—

एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तान्स्तदनन्तरम् ।

गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् । ” ७।२५०

इति मन्वाद्युक्ता एतद्वर्णनानामपैति । अत्र यद्यपि गोभिर्नेन नित्यबलिस्थाने मनुदेवतान्तरबलानुक्ता रक्षोबलिः पितृबलि-
श्लोकः, इन्द्रादिबलिचयं तु नोक्तम्, तथाऽपि बास्तुबलौ दशदिक्षु, इन्द्रादिभ्यो दशबलिदानमुक्ता “ प्राच्यूद्धावाचौभ्योऽहरहर्नित्यं

तथा हि— तत्र हि समुच्चयायोगे युक्तयः— १. स्वशाखोक्तेन भिद्धावितरवैयर्थ्यम्, २. प्राजापत्याहुतेरुक्तसृजे सर्वतः पूर्वत्वा-
भिधानविरोधः, ३. “ बह्वन्प वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ” इति गृह्यपरिशिष्टविरोधः, ४. सर्वेषां होमानां प्रधानत्वेना-
गुणत्वादपमंहारायोगः, ५. देवताभेदेन कर्मक्यायोगः ; ६. “ प्राजा-
पत्या पूर्वाहुतिर्भवति सौविष्टकृत्युत्तरे ” इति दृयोरेव परिगणनेन पूर्वोत्तरत्वान्नानं चेति षडभिहितः ॥

तत्र प्रथमा युक्तिः पूर्वमेव निरस्ता । प्राजापत्याहुतेः स्वष्ट-
कदपेक्षया यत्पूर्वत्वमभिहितं नहि तत् ततः पूर्वं कमपि होमं

प्रयोगः ” इत्यनेन सूत्रेण प्राच्यूर्द्धाधोदिक्षु ये वास्तुकर्मणि बलि-
दशकमध्ये इन्द्रब्रह्मवासुकिदेवत्याः बलय उक्ताः तैरहरहर्णित्य
बलिमध्ये देया इत्युक्तम् । ततश्च गृह्यान्तरोक्तक्रमानुसारेण मन्यु-
बलेरनन्तरमिन्द्रवासुकिब्रह्मदेवत्या बलयो देयास्ततो रक्ष.पितृबली
इति ॥

न स्यातां काम्यसामान्ये जुहोतिबलिकर्मणौ ॥

पूर्वं नित्यविशेषोक्तजुहोतिबलिकर्मणोः ॥ २

द्विविधं बलिकर्म काम्यं आश्रास्यादि, नित्यं च पार्थिवादि-
चतुर्दशकम्, तथा होमोऽपि नित्यः प्राजापत्यः स्विष्टकृदादिरूपः.
काम्यः काम्याधिकारे श्रुतावुक्तः - “ सदा भोजनस्योपनौतस्याग्रमग्नौ
जुहुयात् अग्ने विवस्वदृषमः इति प्रर्वेण बलिं चोत्तरेण कुर्यात्
बहुपशुधनधान्यो भवतौति ” तथा विशेषोपदिष्टं गृह्योक्ते

वारयितुं शक्नोतीति इति नैतत्सूत्रं अग्निधन्वन्नर्यादिहोमनिषेधेऽपि
ममर्थं भवितुमर्हति । अस्तु वा तन्निषेधममर्थम् । एवमप्युक्तसूत्रस्य
आहिताग्न्याधिकारिकप्रयोगविषयत्वात् गौतमोक्तहोमानामनाहि-
ताग्निविषयत्वाच्च नाऽनेन समुच्चयनिगमः संभवतीति न द्वितीय-
हेतोरवसरः ।

एतेन— षष्ठहेतुरपि— व्याख्यातः । सर्वशाखाप्रत्ययन्याये मति
हि गृह्यान्तरोक्तानां गृह्यान्तरेऽनुपसंहारवर्णनं तज्यायोक्तङ्गननि-
बन्धनमेवेत्यत्र न विवादः । अत्र च तेषामवलम्बो यद्यपि “ बह्वन्त्यं
वा स्रगृह्योक्तं ” इति वचनं वर्तते, तथाऽपि तस्य तन्त्र-

शास्त्रविशेषनियते होमबलिकर्मणौ संहितापुराणोक्ते च सामान्य-
धर्मरूपे । तथाच—

“अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः” ॥

इत्यादि । विष्णुपुराणं च—

“देवा मनूष्याः पशवो वयांसि”

इत्यादि ॥

तत्र काम्यसामान्ये विहिते होमबलिकर्मणौ न नित्यविशेष-
विहितयोर्होमबलिकर्मणोः पूर्व कर्तव्ये ॥

काममन्ते भावयेत्^(१) न तु मध्ये कदाचन ।

नैकस्मिन् कर्मणि तते कर्मान्यत्तायते यतः ॥

वार्तिकभाट्टदीपिकादावशक्तविषयत्वव्यवस्थापनात् अशक्तानां च
नित्यस्वङ्गविशेषलोपस्याकिञ्चित्करत्वात् नैतत् समुच्चयनिरामाभि-
प्रायमिति तृतीययुक्तिरपि नावमरति ।

एतेन—चतुर्थयुक्तिरपि—व्याख्याता । अत्र ह्यनाहिताग्न्य-
धिकारिक प्रयोगान्तरविधानं विवर्चितम् न तत्समुच्चितस्य प्रयोगस्य
विधानं दृश्यते; पञ्चाङ्गतीनां विहितत्वादिति न दोषात् ।
आग्नेयाग्नौषोमोयोपांगुयाजादीनां भिन्नानां प्रधानानामपि कर्मणां
समुच्चयदर्शनात् न कर्मभेदोऽसमुच्चयप्रयोजक इति युक्तिमुक्तमिति ॥

उक्तं हि तेरपि—अनाहिताग्ने यत् कर्तव्यं तदप्याह कात्यायनः—

“अग्न्यादिगौतमेनोक्तो होमश्शाकल एव च” ।

परंतु नित्यविशेषविहितयोरन्ते सामान्यकाम्ये कर्तव्ये, मध्ये तु न कदाचन कर्तव्ये । अत्र हेतुमाह— नैकस्मिन् कर्मण्येति । निगदव्याख्यातम् । अत एव “मदा भोजनस्योपनौतस्ये”ति अत्युक्त-
काम्यहोमे बलिं चोत्तरेणेत्यन्त एवोक्तम् ॥ काम्यमित्यनेन सामान्य-
काम्ययोर्नावश्यकता(काम्यस्य) किंतु करणेऽभ्युदयोऽकरणे प्रत्यवाया-
भाव इति गम्यते । अत एव गृह्यान्तरम्—

स्वयमेव हरेत् काम्यान् बलौन् यावद्गृहे वसेत् ।

आतुरत्वे प्रवासे च न ^(१)तद्गृहबलिर्भवेत् ॥ इति ॥

इति लिखद्भिरग्न्यादिहोमस्यानाहिताग्निविषयत्वं इत्यन्याधि-
कारिकाणामन्यत्र समुच्चयप्रसङ्ग एव नास्तीति सर्वविदितमिदम् ।
तदेतत् सर्वं मनसि निधायाह—काम्यमित्यनेनेति । काम्य-
स्येति ॥

यद्यपि मातृकायां सामान्यकाम्ययोर्नावश्यकतेत्येव पाठो दृश्यते,
तथाऽपि अतएव गृह्यान्तरम्—

“स्वयमेव हरेत् काम्यान् बलौन् यावद्गृहे वसेत्” ।

इति स्तोत्राद्योपष्टम्भायं काम्यमात्रविषयवचनोपन्यासात् काम्य-
पदेन काम्यस्येव सामान्यस्यानावश्यकतागमकताऽभावाच्च काम्यस्येति
पाठ एवात्र समुचितः प्रतिभाति ॥

अग्न्यादिगौतमेनोक्त इति । अत्र च मौत्रबलिमहिता-
ग्न्यादिहोमः पौराणबलिमहितशाकलहोमः सर्वबलिमहितहोम-

अग्न्यादिर्गीतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ।

अनाहिताग्नेरेवैष युज्यते बलिभिः सह ॥

अग्न्यादिरग्निर्धन्वन्तरिविश्वदेवा प्रजापतिः स्विष्टकृदिति गोतमेन योऽग्न्यादिदेवताको होम उक्तः, ये च दिग्देवताभ्यश्च यथास्वमिति बलय उक्ताः, यस्याश्वलायनसूत्रकारेण “ष्टावष्टौ शकलान्याहवनीये प्रहरेयेयुर्देवकृतस्येनमः” इति यूपस्य शकलाष्टकेन देवकृतस्येत्यादि-
मन्त्रैः शकलहोम उक्तः सोऽनाहिताग्नेरेव ॥ तथा प्रणवपरिशिष्ट-

द्वयमिति कल्पत्रयं प्रतिभाति । तत्राऽऽद्यं द्वयं रघुनन्दनादिमतम् । तर्कालङ्कारोद्धृतपितृदयिताकारादिमतं द्वितीयमिति विवेकः । तत्र ‘एव चेति’ चशब्दस्य समुच्चयवाचित्वस्यैव प्रसिद्धत्वात् द्वितीयमतमेव युक्तमित्यभिप्रायेण आचष्टे- **अग्न्यादिर्गिति ॥**

“अन्नं व्याहृतिभिः पूर्वं जुला मन्त्रैश्च शाकलैः ।

भूतेभ्यश्च बलिं दत्वा ततोऽग्नौ यादनाग्निः ॥”

“अनग्निकस्तु यो विप्रो ह्यन्नं व्याहृतिभिः स्वयम् ।

जुला शाकलहोमैश्च शिष्टात् भूतबलिं हरेत् ॥”

इत्यग्निपुराणयोगयाज्ञवल्क्यप्रणवपरिशिष्टसूत्रान्तरगतेषु वचने-
ष्वपि होमद्वयस्यैव बलिभिः समुच्चयोऽभिधीयते ॥

अत्र हि “व्याहृतिभिर्जुला” इत्यनन्तं प्रधानहोमस्याऽपि संग्रह उक्तप्राय एव । यत्तु तर्कालङ्कारमहाशयैः गोभिलभाष्ये कन्यान्तरपरत्वादामां स्मृतीनां केवलशाकलहोमाभिधानं न दोषायेति व्यवस्थापितम् । तत् कुत्राऽपि कल्पे पूर्वतनकल्पद्वयस्या-

अन्नं व्याहृतिभिर्ज्जत्वा तथा मन्त्रैश्च शाकलैः ।

भूतेभ्यश्च बलिं दत्वा ततोऽश्रौयादनग्निकः ॥ इति ॥

तथाऽग्निपुराणेऽप्युक्तं— “अन्नं व्याहृतिभिः पूर्वं ऊत्वा”
इत्यादि ॥

आहिताग्नेश्च “प्राजापत्या पूर्वाहुतिर्भवति स्विष्टकृदुत्तरे”ति
गांभिलोक्तमाहुतिद्वयं चतुर्दशबलय इत्येतावन्मात्रं न तु गौतमोक्त-
दिग्देवताबलय इति ॥

विवक्षितत्वादनवमरमेव तथाच कौथुमानामन्येषां च सर्वेषां
समुच्चय एव होमद्वयस्याऽपि विवक्षित इत्येव युक्तमित्यभिप्रायेणैवाऽत्र
परिशिष्टप्रकाशकाराणां कौथुमादिशब्दं विनैवोक्तस्योक्तविवरण-
मुपपन्नमेव ॥

आश्वलायनेति । एतेन— गृह्यान्तरोक्तं गृह्यान्तरानु-
सारिभिः नाऽनुसरणैर्यमिति—प्रास्तम् । यथाचाऽत्र शाकलहोमे—

“षड्भिर्दवकृतस्यति मन्त्रवद्भिर्यथाक्रमम् ।”

“वैश्वानरं समभ्यर्च्य माज्यं पुष्याक्षतैरपि ।”

इत्यादिभ्यामस्कान्दपुराणवचनेषु च षड्दादशमंख्यानान्तरनिर्देशेन
विकल्पः, तत्र च व्यवस्थोदितहोमादिवत्तथाऽन्यत्र विस्तरः ॥

अत्र च होमे शाकले स्वाहाकारो नास्तीति मायणादिमतम् ।
अत्र च— “अष्टावष्टौ शाकलान्याहवनीये प्रहरेयुः देवकृतस्येत्ये-
तत्प्रभृतिभिरिकारान्नोरिति” द्राह्यायणसूत्रं प्रमाणम् । अत्र हि—
इकारान्तैः प्रहरेत् इत्युक्त्याऽवगम्यते नाऽत्र स्वाहाकारप्रयोगोऽपेक्षित

सृष्ट्वाऽपो वीक्षमाणोऽग्निं कृताञ्जलिपुटस्ततः ।

वामदेव्यजपात् पूर्वं प्रार्थयेत् द्रविणोदसम् ॥

वसुभिच्छेदुताशनात् ” इति श्रुतेर्द्रविणोदसमग्निं याचेत् ।
मान्त्वं च निरुक्तमिति । शेषं निगदव्याख्यातम् । किं याचेत्
केन मन्त्रेणेत्यत आह—

आयुरारोग्यमैश्वर्यं धृतिं सत्यं बलं यशः ।

तेजो वर्चः पशून् बीजं ब्रह्म ब्राह्मण्यमेव च ॥ ७

इति । यत्र हि वचनाविरोधस्तत्रैव स्वाहाकारो मन्त्रान्ते नियतः,
न चाऽत्र स इति स्वाहाकारप्रयोगं विनैव मन्त्रोच्चारणम् । यथा
सूक्तवाकेन प्रस्तरप्रहरणे न स्वाहाशब्दप्रयोगस्तदिति भावः ।
एतेन— मन्त्रान्ते स्वाहाकारनियमादत्रापि स्वाहाकारोऽपेक्षित
एवेति गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारसिद्धान्तश्चिन्त्योपपत्तिकः - इति
सूचितम् ॥

अन्नमिति ॥ अत्र च श्लोके शाकलहोमादीनां बलिषाहित्यं
यत् वर्णितं तत्र बलयोऽपि गौतमोक्ता एव वा, उत गृह्योक्ता
एव वा इति संशये गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाशया वर्णयन्ति—
“ बलयस्त्वनाहिताग्नेरपि गृह्योक्ता एव । न ह्यत्र “ अग्न्यादि-
गौतमोक्ताः ” इति होम इव बलिषु ‘ गौतमोक्तैरिति विशेषो-
ऽवगम्यते, येन तेषामेवाऽचाऽपि ग्रहणं स्यात् ” - इति ।

तत्र “ बलिभिः सहे ” इति बलीनां येन साहित्यं वर्णितं तत्र

सौभाग्यं कर्मसिद्धिं च कुलज्यैश्च स्वीकर्तव्यम् ।

सर्वमेतत् सर्वसाक्षिन् द्रविणोदो विधेहि नः ॥१॥

यशः श्रुतिः, तेजो धृष्टता, वर्चः शरीरकान्तिः बीजं धान्यादिर्धातुविशेषो वा, ब्रह्म वेदः, ब्राह्मण्यं ब्राह्मणकर्म स्वीकर्तव्यता निर्विघ्नकर्तव्यता ॥

इति वैश्वदेवप्रकरणम् ॥

गौतमोक्तस्य विशेषस्य निर्देशेन प्रत्यासत्त्या बलीनामपि तदुक्तानामेव ग्रहणं भवतीति न गृह्योक्तानां बलीनामनाहिताग्निविषयत्वम्, तेषां तु गृह्योक्तहोमानामिवाऽहिताग्निविषयत्वमेवेति विवेचयन्ति परिशिष्टप्रकाशकाराः— आहिताग्नेश्चेति । चत्वर्यः । स्पृष्ट्वाऽपो वीक्षमाणोऽग्निमिति । ततः काम्यबलिहरणानन्तरम् ॥

वैश्वदेवोऽन्नसंस्कारार्था वा उतादृष्टार्था वोति विषये विस्तरेण गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाशयैस्तथादृष्टार्थत्वं साधितम् । एव च हविश्शेषस्यैव नेयं प्रतिपत्तिरिति सिद्धतीति पूर्वमेव निरूपितमुद्धृत्य पदस्वारस्यादिनेति सर्वमनवद्यम् ॥

इति वैश्वदेवप्रकरणम् ।

अथ ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ।

न ब्रह्मयज्ञादधिकोऽस्ति यज्ञो

न तत्प्रदानात् परमस्ति दानम् ।

सर्वेऽन्तवन्तः क्रतवः सदाना

नान्तो दृष्टः कैश्चिदस्य दयस्य ॥ ८

ब्रह्मयज्ञात् जपरूपात् श्रेष्ठो यज्ञो नास्ति । ब्रह्मदानात्
अध्यापनरूपात् न श्रेष्ठदानमस्ति । हेतुमाह— सर्वे क्रतवः सर्वाणि
दानानि विनाशवन्ति विनाशिस्वर्गादिरूपफलवन्तीत्यर्थः । अस्य
तु दयस्य ब्रह्मदानजपरूपस्य कैश्चिदपि न विनाशः सम्भूत इत्यर्थः ।
अत्राप्यविनाशित्वमविनाशमोक्षफलत्वात् । तथाच मनुः— “ ब्रह्म-
मार्ष्टितामिति । तथाच—

ब्रह्मयज्ञात् जपरूपादिति । यद्यपि ब्रह्मयज्ञशब्दः
“ अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः ” इत्यादिवचनात् ब्रह्मप्रदानपर एव ; तथाऽपि
गौण्या अतिजपोऽपि ब्रह्मयज्ञपदबोध एव । तदुक्तम्—

“ वेदमादित आरभ्य शक्तितोऽहरहर्जपेत् ।

यश्च अतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ” ॥ इति ॥

भट्टभाष्ये—

“ गुरावध्ययनं कुर्वन् शुश्रूषादि यदाचरेत् ।

स सर्वो ब्रह्मयज्ञः स्यात् तत्तपः परमुच्यते ॥ ”

इति गुरुसकाशादध्ययनमपि ब्रह्मयज्ञ इति वर्णितम् । तथा
च “ मुख्यो ब्रह्मयज्ञोऽध्यापनं गौणमितरत् ” इति परिशिष्ट-

“ वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।

तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥”

वेदाभ्यासेन सततं दानेन तपसैव च ।

अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥”

संस्मरन् पूर्वजातिं च ब्रह्मैवापद्यते जनः ॥

ब्रह्माभ्यासेनाजस्रमनन्तं फलान्तरमाह—

क्वचः पठन् मधुपयःकुल्याभिस्तर्पयेत् सुरान् ।”

घृतामृताद्यकुल्याभिर्यजुषां^(१) पठने सदा ॥

(कुल्या अल्पा नदीश्चैव क्वचमेषा हि च स्तुतिः ॥”

प्रकाशकाराग्रयः । वक्ष्यति चोपसंहारे— “ततश्चाध्यापनात्मक-
ब्रह्मयज्ञो मुख्यस्तदभावे जपः” इति । तत्र च मुख्याधिकारिणां
दौर्लभ्यात् गौणस्यैव प्रथमतो विधिरत्र क्रियत इति भावः ॥

अस्य च ब्रह्मयज्ञस्य त्रयः कालाः—

स चाऽवर्काक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावमाने वा नाऽन्यत्रेति निमित्तकात् ॥

इति कात्यायनवचनेनावगम्यन्ते । तत्र यदि ब्रह्मयज्ञस्य तर्पणात्
प्रागेवानुष्ठानं विवक्षितम्, तर्हि न कालत्रयं निरूपितं भवति ।
एवं च— “पश्चाद्वा वैश्वदेवावमाने वा” इति वा शब्दप्रयोगोऽपि
बाधितो भवतीति द्वितीयादिकालमिच्छार्थमेवमत्र व्यवस्था कात्या-

स्तुत्यालंबनं च बज्जतरमधुपयःपानजन्यदग्निः, एवमुत्तरचापि
वाच्यम् । शेषं सुगमम् ।

सामान्यपि पठन् सोमघृतकुल्याभिरन्वहम् ।

मेदःकुल्याभिरपि च अथर्वाङ्गिरसः पठन् ॥ १७

अत्रापि यज्ञसोमघृतपशुमेदोभिः प्रभूतेर्यादृशौ दग्निस्सा
कुल्याभिः स्तुतेरालंबनम् । अथर्वाङ्गिरस इति अथर्ववेदं
इत्यर्थः । बज्जवचनं च वाक्यबज्जत्वादिति ॥

मांसक्षीरोदनमधुकुल्याभिस्तर्पयेत् पठन् ।

वाकोवाक्यं पुराणानि सेतिहासानि ^(१) चान्वहम् ॥ १८

यनसंमता वक्तव्या । यथा— तर्पणात् प्राक् ब्रह्मयज्ञः, तर्पणानन्तरं
यदि क्रियते, तर्हि प्रातराहुतेः पूर्वं वैश्वदेवावमाने वा कर्तव्य
इति । तथाच— “तर्पणात् प्राक् ब्रह्मयज्ञः,” तर्पणानन्तरं
ब्रह्मयज्ञः, इति पक्षद्वये कात्यायनोदाहृते द्वितीयपक्षस्यैवाभ्यर्हितस्य
समादरो युक्त इति “म च अर्वाक्” इत्यस्य परिशिष्टप्रकाशकारोक्तं
कन्दोगेतरविषयत्वं नाऽनुपपन्नम् ॥

इदं च तर्पणपदं तर्पणसामान्यपरमेव, न पितृतर्पणमात्रपरम् ।
यथाहि— “आत्रेयाय दक्षिणां दद्यात्” “अग्निमुपनिधाय
स्तुवीत” इत्यादौ च न प्रकृतानामेव ग्रहणं, किंतु प्रकृतस्याप्रकृ-
तस्य वा प्रथमे, अप्रकृतस्यैव द्वितीये तदत् । तच्च हि वाक्यस्य
प्रकरणेन संकोचो यच्च तस्य तदपेक्षा । यथा— “प्रौढीन्

वाकोवाक्यं प्रश्नोत्तररूपोपनिषद्भागविशेषः, इतिहासो महाभारतादि । तथाच देवलः— “आर्षापूर्ववृत्तान्ताश्रया प्रवृत्तिफला इतिहासाः” इति ।

ऋगादीनामन्यतममेतेषां शक्तिसोऽन्वहम् ॥

पठन् मध्वाज्यकुल्याभिः स्वपितृनपि तर्पयेत् ॥

न केवलं सुरांस्तर्पयति, ऋगादीनामितिहासान्तानामन्यत-
ममेकं यावच्छक्यं पठन् स्वपितृनपि तप्तान् करोति मध्वाज्य-
कुल्याभिरिति । अस्या अपि स्तुतेः पूर्ववदालम्बनमिति ॥

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं जीवन्तं प्रेतमेव च ।

कामचारौ च भवति सर्वेषु सुरसद्मसु ॥

प्रोक्षति ” “आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते ” इत्यादौ । नचात्रा-
ऽङ्गाङ्गिभाव इति नास्य प्रकरणापेदेति तर्पणसामान्यविवक्षैवाऽच-
युक्ता । एवंच— स्नानाङ्गतर्पणात् पूर्वं ब्रह्मयज्ञानुष्ठानेऽपि
पितृतर्पणस्य स्वकालेऽनुष्ठानं कर्तव्यमेव । एवमेव याजुर्वेदिकानां
केषांचन शिष्टानां आचारोऽपि वर्तते । ते हि ब्रह्मयज्ञमात्रं
सन्ध्योपासनानन्तरं कृत्वा वैश्वदेवानन्तरं तर्पणमाचरन्ति । एवंच—
“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्” इति कर्मप्रदीपवचनं
“पश्चाद्वा प्रातराहुतेः” इति वचनभागानुसार्यवेति सिद्धम् ।
एतेन— गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाशयैः— इदं तर्पणं प्रकरणात्
प्रकृतपितृतर्पणपरमेव “आग्नेय्याऽऽग्नीध्रं” इत्यत्र प्रकृतकर्त्तृत्व-
मिवेति यदुक्तं तत् विन्यमिति सूचितम् ॥

ते सुराः पितरश्च, एनं तृप्तिसंपादकं जीवन्तं मृतं चेहिका-
मुष्णिकाभ्युदयसंपादनेन प्रीणयन्ति । श्रेष्ठं सुगमम् ॥

गुर्वप्येनो न स्पृशति पङ्क्तिं चैव पुनाति सः ।

यं यं क्रतुं च पठति फलभाक् तस्य तस्य च ॥

न केवलमभ्युदयप्राप्तिः, महापातकादिरूपमपि पापं न
प्राप्नोति, जपेन पापं क्षीयत इत्यर्थः । आद्वे पङ्क्तिपावनस्य भवति,
तद्वत् अश्वमेधादिक्रतुविधायकवेदभागपाठेन तस्य क्रतोः फलं
प्राप्नोति । कथं महायामसाध्यक्रतुफलकथनं पाठमात्रादिति चेत्
भूयस्त्वान्यत्वाभ्यां फले विशेषात् न दोषः । यथा चित्रापाठेऽल्पं
पशूनां, चित्राऽनुष्ठानेन बहवः पशवः । एवं स्वर्गेऽपि चिराऽल्प-
कालभोग्यतया विशेष इति ॥ फलान्तर चाह—

अस्य च ब्रह्मयज्ञस्य “स्वाध्यायमधीयीत” इति वाक्यविहितस्य
स्ववाक्ये फलानाम्नानेन किमपि फलं कल्पनीयं वा, उत रात्रि-
मन्त्राधिकरणन्यायेनार्थवादिकफलकल्पनं वैव युक्तमिति विशये—
“फलमात्रेयो निर्देशात्” इति सूत्रेण मन्त्रार्थवादिके फले न
विश्वजिज्ञास्यप्रवृत्तिरिति न्यायमिद्वयमर्थं मनसि निधायाह—
अहं पठन्निति ॥

वाकोवाक्येतिहामयोर्भेदमाह— वाकोवाक्यमिति । “पितृन्
स्वधा अभिवर्हन्ति” इत्यर्थवादमिद्वयं फलान्तरमाह— अगादीना-
मिति । “यं यं क्रतुमधीते तेन तेनाऽऽम्येष्टं भवत्यग्रेवा-

वसुपूर्णवसुमतीचिर्दानफलमाप्नुयात् ।

ब्रह्मयज्ञादपि ब्रह्मदानमेवातिरिच्यते ॥

सस्वरूपसहितपृथिव्या वारत्रयदानस्य फलं प्राप्नोति । जपरूपात्
ब्रह्मयज्ञादध्यापनरूपं ब्रह्मदानं मेधाधिकफलत्वादतिरि-
च्यते ॥

ततश्चाध्यापनात्मकब्रह्मयज्ञो मुख्यः, तदभावे जप इति ॥

इति ब्रह्मयज्ञ प्रकरणम् ।

योरदित्यस्य मायुज्यं गच्छति” इति वाक्यमिदं फलमाह— यं
यमिति ॥

भूयस्त्वालपत्वाभ्यामिति । तदुक्तम्—

“यस्य स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनौषिणः ।

भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो ज्ञवाप्यते ॥ ” इति ॥

जैमिनिनाऽप्यर्थवादाधिकरणे सूचितम्—

“फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकोक्तं परिमाणतः स्यात्” इति ॥

श्रुतिजपादध्यापनस्य मुख्यत्वं पूर्वं प्रतिज्ञातमुपपादयति—ब्रह्म-
यज्ञादिति ॥ ब्रह्मयज्ञप्रकरणमुपसंहरति—ततश्चेति ॥

इति ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ।

अथ दक्षिणानिर्णयः तत्संप्रदाननिर्णयश्च ॥

ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता ।

कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥ १

गौर्दक्षिणेति नामकरणान्नप्राशनचूडाकरणादिषु सूचोक्ता कस्मै दयेति चोक्तम् । तदाह— कर्मणि यदि दक्षिणोक्ता सा कर्मान्ते ब्रह्मणे देया, अनुपदिष्टायां तु दक्षिणायां— “कंसं चमसं वाऽन्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य वाऽपि वा फलानामेवैतं पूर्णपात्रमाचक्षते” इति सूत्रोक्तपूर्णपात्रादिरूपदक्षिणा भवेत् । आदिशब्दादक्षिणालाभे “मूलानां फलानां दक्षिणा ददाती”ति मैत्रायणीयपरिशिष्टोक्तस्य ग्रहणम् । पूर्णपात्रालाभविषयत्वात् तद्वचनस्येति ॥

यावता बहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्णेन जायते ।

नावरार्थं ततः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥

यावताऽन्नादिना पूर्णेन पात्रेण कर्मादिना बहुभोक्तुस्तृप्तिर्भवेत् न ततो ह्येनं पूर्णपात्रं कुर्यात् इति शास्त्रस्य स्थितिः, ततोऽधिकं तु न प्रतिषिध्यते ।

“गौर्दक्षिणा” इति यत्र यत्र गवादिदक्षिणा निर्दिष्टा तत्र यद्यपि का दक्षिणेति न संशयः ; तथाऽपि न यत्र तदुपदेशः तत्र तन्निर्णयोऽपेक्षित एवेत्यभिप्रायेणाह— ब्रह्मण इति । पूर्णपात्रलक्षणमाह— यावतेति । श्लोकं व्याचष्टे— यावतेति ॥

चतुर्मुष्टिश्चरुः कार्यश्चतुराधिक एव वा ।

मुष्टयोऽष्टौ भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम् ॥

पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते ।

विदध्याद्द्वौषमन्यश्चेद्दक्षिणाईहरो भवेत् ॥

स्वयं चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥

यदा यजमानान्यो होमकर्म करोति तदा स होतोक्तदक्षिणाया
अर्द्धं गृह्णीयात् अर्द्धं च ब्रह्मा, यदा यजमान एव होत्रं ब्रह्मत्वं
च करोति तदाऽन्यस्मै दद्यात् । तमाह—

कुलद्विजमधीयानं सन्निकृष्टं गुरुं तथा ।

नातिक्रामेत् सदा दित्सन् यदीच्छेदात्मनो हितम् ॥

सन्निकृष्टमधीयानमिति द्वयं प्रत्येकं दाभ्यां संबध्यते । सदेति
कर्माङ्गदक्षिणां विनाऽन्यस्मिन्नपि दाने दातुमिच्छन्न तौ लघये-
दिति ॥

अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दीयते ।

नैतावपृष्ट्वा ददतः पात्रेऽपि फलमस्ति हि ॥

यदा तु गुरुकुलाद्विजः सन्निकृष्टोऽप्यमुष्मे प्रतिगृह्वैमुख्यादिना
न दीयते तदा अहमस्मै ददानीति ततोऽप्यनुज्ञां गृह्णीत्वा-
ऽन्यस्मै दद्यात् नान्यथा । शिष्टं सुगमम् ॥

महोमके कर्मणि यद्यन्यो होत्रं करोति तत्र किं तस्मै दक्षिणा
न देयेत्यत आह—विदध्यादिति । पूर्णपात्रादिकं दक्षिणात्वेन
यत उपदिष्टं तत इदमवगम्यते तस्याऽन्यस्मै दानं विना न दक्षिणा

दूरस्थाभ्यामपि द्वाभ्यां प्रदाय मनसा धनम् ।

इतरेभ्यस्ततो दद्यादेष दानविधिः स्मृतः ॥

यदापि तौ दूरस्थौ तदापि तौ मनसोद्दिश्य सामान्यनाम-
गोत्राभ्यां ताभ्यां धनमुत्सृज्यान्वेभ्यो दद्यात् । एष दानविधिः
स्मृतः । दानविधिः परः इति पाठे परः श्रेष्ठः इत्यर्थः । काल-
विधिः परः इति पाठे काले अथनादौ यो दानविधिः सोऽप्येवं
विधः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

मन्निष्ठमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।

यद्ददाति तमुत्सृज्य तस्य स्तेयेन लिप्यते ॥

अन्वेभ्योऽपि दाने मन्निष्ठमधीयानं यो लङ्घयेत् यत् द्रव्यं
तमुत्सृज्य ददाति तस्य स्तेयेन लिप्यते । तद्रव्यस्तेयपापं प्राप्नोति
इत्यर्थः ॥

यस्य त्वेकगृहे मूर्खा दूरे चार्यगुणान्वितः ।

गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

यस्य पुनः मन्निधौ मूर्खाऽस्ति पूज्यगुणैरध्ययनव्रतादिभिर्वाऽन्वितो
दूरस्थः तस्मै गुणान्विताय दूरस्थाय दातव्यं न तु व्यतिक्रमदोष-
भयात् मन्निष्ठाय मूर्खाय, यस्मान्मूर्खे व्यतिक्रमदोषो नास्ति इति ॥

सिद्धतीति । यजमानस्यैव ब्रह्मत्वे होतृत्वे च सा दक्षिणा कथमुप-
योज्येत्यत आह—यदा यजमान एवेति । यदाऽप्यन्यस्मै दद्या
तदाऽपि न यस्मै कस्मै चन विप्रकृष्टाय मन्निष्ठाय वा श्रोत्रि-

ब्राह्मणातिक्रमो विप्रे नास्ति वेदविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निसुत्सृज्य नहि भस्मनि ह्वयते ॥

अतो वेदविवर्जितब्राह्मणे व्यतिक्रमदोषो नास्ति ; भस्मसदृश-
त्वात्, तस्यार्हस्य ज्वलदग्निसदृशत्वात् ॥

इति दक्षिणा निर्णयः तदुद्देश्य निर्णयश्च समाप्तः ।

अथ आज्यस्थाल्यादिस्वरूपनिर्णयः ॥

आज्यस्थालौ च कर्तव्या तैजसद्रव्यसंभवा ।

माहेयौ वापि कर्तव्या नित्यं सर्वाग्निकर्मसु ॥

सर्वेष्वग्न्याधानादिकर्मरूपेषु होतव्याज्यस्थापनार्थं यः पिचर
आज्यस्थालौ घृतावचरः, सुवर्णादिमयौ कर्तव्या मृण्मयौ वा,

याय मूर्खाय वा देया, किंतु सन्निहितश्रोत्रिधायैव, न तु सन्नि-
कृष्टायापि मूर्खायेत्यादिकमर्थं विशदं निरूपयति— सन्निहृष्ट-
मित्यादिना । स्पष्टमितरत् ॥

इति दक्षिणानिर्णयस्तत्संप्रदाननिर्णयश्च समाप्तः ।

माहेयौ । महीमयौ वेति पाठान्तरम् । स्पष्टमन्यत् ॥

इत्याज्यस्थाल्यादिस्वरूपनिर्णयः समाप्तः ।

नित्यं सर्वदा, नत्वसंभवे शरावादिः । चरुहोमादिष्वपि
बाह्वतिहोमोपस्तरणाभिघारणाद्यर्थमाज्योपयोगात्—सर्वाग्निकर्म-
स्वित्युक्तम् ॥

आज्यस्थाल्याः प्रमाणं तु यथाकामं तु कारयेत् ।

सुदढामव्रणां भद्रां स्थालीमादाय मङ्गलाम् ॥

सुदढां पाकचमाम्, भद्रां सौम्यदर्शनाम्, मङ्गलां हस्त-
घटिताम्, कुलालचक्रनिष्पन्नाया आसुरत्वेनामङ्गलत्वात् । तथाच
वक्ष्यति—

कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं ~~मृष्यं~~ भवेत् इति । एवं-
भूतां स्थालीमुपादाय तस्या आज्यस्थाल्या यथेष्टं परिणामं
कुर्यादिति ॥

तिर्यगूर्द्धं समिन्माचा दृढा नातिदृढन्मुखी ।

म/ ~~मृष्यै~~ यौदुम्बरौ वापि चरुस्थाली प्रशस्यते ॥

गर्भप्रस्तरदैर्घ्याभ्यां प्रादेशप्रमाणा चरुस्थाली प्रशस्ता भवति ।

औदुम्बरौ ताम्रमयी, शेषं सुव्यक्रामति ॥

स्वशाखोक्तश्च सुस्विन्नो ह्यदगधोऽकठिनः शुभः ।

न चातिशिथिलः पाच्यो न च वीतरसो भवेत् ॥

अवयवपर्यन्तत्वाच्छास्त्रस्येति । द्वतीयषष्ठचतुर्दशाधि-
करणे हि—“त्रौहिभिर्भजेत” इति वाक्ये प्रतिनिधौनां नौवाराणा-
मपि विधानं वर्तते वा नवेति सन्दिग्ध संस्कारविधेः पूर्वं नौवा-

सम्यग्विकसितो दाहशून्यः कोमलशोभनः ॥

नातिविश्रीर्णावयवोऽकठिनः शुभ इति प्रसिद्धो न वीतरसो
गठितमंड इत्यर्थः । स्वशाखोक्तश्चरुः खिन्न इति पाठान्तरम् ॥

इध्मजातीयमिध्माईप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।

वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्व्यप्रमवदानक्रियाक्षमम् ॥

इध्मजातीयं खदिरं पालाशं वाऽ भावे सूत्रोक्तविभीतकादि-
वर्जमववनस्पतिमयं स्वप्रादेशप्रमाणं वर्तुळदण्डं वृचकाण्डनिर्मितं न
तु शाखाभवं स्थूलाग्रं अवदानयोग्यं मेक्षणं भवेत् ॥

एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहं ब्रुवे ।

दर्वी द्यङ्गुष्ठपृथ्व्या तुरीयोनं तु मेक्षणम् ॥

यादृशं मेक्षणं तादृश्येव दर्वी, किंतु दर्व्या यो विशेषस्तमहं
वदामि दर्वी मण्डलेन अङ्गुष्ठद्वयपृथ्व्या मेक्षणं चतुर्थभागोन-
स्थूलाग्रमित्यर्थः ॥

मुसलोलूखले वार्धे स्वायते सुदृढे तथा ।

इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पस्त्वैपिक^(१) एव वा ॥

राक्षसाणां माधनत्वानवगमात् न समानविधानमिति पूर्वपक्षस्य,
मयं ब्रौह्मभावे कर्मशास्त्रेणैव प्रतिनिधौनामाक्षेपः, एवमपि
ब्रौह्मशास्त्रार्थपर्यालोचनवेलायामेव ब्रौह्मजातेर्यागमाधनत्वायो-
गेन तदवच्छिन्नव्यक्तेः तदवयवानां च साधनत्वमाचिष्यते । अतश्च

वाक्ष्ये यज्ञियवारणवैकंकतवृक्षमये । “ वारणो वैकंकतो वा यज्ञावचरः ” इति वचनात् । नन्वेतेन जुहुयादिति श्रुति-
बलात् होमकरणध्रुवोपभृज्जुह्ववाणां “ पर्णमयी जुहः ” इत्यादि-
बोधितवृक्षविशेषावरूढत्वात् । तदितरोलूखलादिष्वेव सामान्य
विधिरूपवारणवाक्यपर्यवसानात् । ऐषिकः काशमयः । “ शूर्पं
वैणवमेव च ” इति भट्टभाष्यलिखितम् । शेषं सुगमम् ॥ एतैश्चा-
ज्यस्थान्यादिलक्षणैः “ आज्यं चरुस्थानी मेक्षणं अथोलूखलमुसले
प्रक्षाल्य शूर्पं च कंसं दर्वीमुदकं ” इत्यादिसूत्रोक्तानामाज्यस्था-
न्यादौनां स्पष्टीकरणं कृतमिति ॥

दक्षिणं वामतो बाह्यमात्माभिमुखमेव तु ।

करं करेण कुर्वीत करणे न्यञ्चकर्मणः ॥

भूमिजपानुष्ठाने दक्षिणं वामतः करेण वा कुर्यात् करेणेति
षष्ठ्यर्थे द्वितीया । करं करं इति पाठान्तरम् । दक्षिणहस्त-
मधोमुखं वामहस्तपृष्ठोपरिभावेन विपर्यस्तमात्माभिमुखं कुर्या-
दित्यर्थः ॥

कृत्वान्यभिमुखौ पाणौ स्वस्थानस्थौ समाहितौ ।

प्रदक्षिणं तथासीनः कुर्यात् परिसमूहनम् ॥

जातिव्यक्त्यवयवमाधनतानां पूर्वमवगतानां सर्वामाममभवे कति-
पथावयवग्रहणस्योत्तरकालप्रतीतिकत्वेऽपि स्वरूपेण पूर्वमवगतेः
समानविधिलमुपपद्यते । न हि नौवारत्वेन रूपेण तेषामुपादानं,
किंतु त्रीन्धारंभकावयवसमानजातोयावयवारम्भत्वादिति नौवारा-

(४७/८)

“ इमं स्तोममिति त्वचेन परिसमूहेत् ” इत्यनेन सूत्रेण अग्ने-
 विच्छिन्नावयवानामेकीकरणं परिसमूहनमुक्तम् । तत्र करविन्यास-
 माह— अग्निपश्चिमतः आमीनश्चतसृष्वेव दिक्षु सम्यगग्नौ अन्यभिमुखो
 न न्यश्चौ किंतु विस्तृतौ, तथैव विच्छिन्नावयवानामेकीकरणस्य
 स्फुटत्वात्, स्वस्थानस्थौ न भूमिजप इव व्यसौ करौ कृत्वा
दक्षिणावर्तेन परिसमूहनं कुर्यात् ॥

बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः ।

त्रयो भवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषां तु चतुर्दिशम् ॥ १७

“ परिधीनप्येके कुर्वन्ति ग्रामीणान् पाणान् वा ” इति सूत्रेण
 कुशतत्प्रतिनिधेरभावे परिधयः स्तरणार्थं विहिताः । ग्रामीणान्
 ग्रामीयान् । बाहुमात्राः परिधयः इत्यनेन तेषां स्पष्टीकरणं
 कृतम् । ते च त्रयो भवन्ति । एकेषां तु मते चतुर्दिशं चत्वारो
 भवन्तीति । शेषं सुगमम् । तेषां विन्यासप्रकारमाह—

प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम् ।

न्यसेत् परिधिमन्यश्चेदुदगग्रस्य पूर्वतः ॥ २०

अग्नेः पार्श्वद्वये दक्षिणोत्तरतः परिधीन् विन्यसेत् । पश्चि-
 मेनोत्तराग्रं अथोपरम् । चतुर्थे अन्यं यदि न्यसेत् तदा सोऽग्नेः पूर्वं
 उत्तराग्रमारोप्य इति ॥

दौनां प्रतिनिधीनामपि ब्रौह्मवयवनिष्ठसाधनतासंपत्त्यर्थमवर्जनौ-
 यतयोपादनेऽप्यवयवसाधनतायाः संस्कारविधितः पूर्वं प्रमितत्वात्
 समानविधिलोपपत्तिरिति सिद्धान्तितं भाट्टदीपिकायाम् । तथा

यथोक्तवस्त्वसंपत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रौह्मीणामिव शालयः ॥ २१

ब्रौहिद्रव्यालाभे यत्तत्सदृशं तदुपादेयम् । निदर्शनमाह--
यवानां विहितानामलाभे गोधूमास्तत्सदृशा उपादीयन्ते ।
शरत्पक्षिषट्ठिकादौनामलाभे हैमन्तिकाः शालय उपादीयन्ते ।
एतच्च वचनं प्रतिनिधिधिकरणन्यायमूलम्, अवयवपर्यन्तत्वात्
शास्त्रार्थस्य : यवाऽवयवानां गोधूमेऽपि प्रत्यभिज्ञानादिति । यत्तु
पैठौनसिवचनं “ काण्डमूल पुष्पप्ररोहसुगन्धादौनां मादृशात्
प्रतिनिधिं कुर्यात्— सर्वालाभेऽवयवः प्रतिनिधिर्भवती”ति, तत्र
गन्धादिमादृश्येन प्रतिनिधिप्रतिपादनं न न्यायमूलं किंतु वेद-
मूलमेव । यत्र विहितद्रव्यावयवोपयोगः, तत्र हि प्रतिनिधिन्यायः ।
न काण्डं मूलं प्ररोहोऽङ्कुरश्चोपयुज्यते ।

च द्रव्यादिविधौनां सर्वेषामप्यवयवपर्यन्तत्वमेवेति “ब्रौह्मीन् प्रोचति”
इति वाक्यविहितप्रोक्षणादिसंस्कारोऽपि सिद्धो भवतीति सर्वमुप-
पन्नम् । ब्रौहिगता एवाऽवयवाः प्रथमं साधनतया प्रतिपन्ना
अपि न तद्ब्रौहिगतत्वेन तेषां साधनत्वम्, अवहननादिना ब्रौहि-
विनाशे तेषां तद्गतत्वाभावात्, किंतु ब्रौहिजननयोग्यावयवत्वेनेति
तत्त्वस्य नौवारावयवेष्ट्यविशेषास्मानुपपत्तिः । तत्र ब्रौहिजननयोग्या
एवाऽवयवा नौवारेष्ट्यपि वर्तन्ते इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह--
यवावयवानां गोधूमेऽपि प्रत्यभिज्ञानादिति । अनेन
चाऽधिकरणेन अवयवानामिव तद्गन्धादौनां न साधनत्वं साध्यत

ततश्चायं शास्त्रार्थः— विहितद्रव्याल्लाभे प्रतिनिधिन्यायलभ्यस्य भूयोऽवयवमाभ्येन तत्सदृशद्रव्यस्योपादानं तदल्लाभे काण्डादिना तत्सादृश्यस्य तस्याप्यल्लाभेऽवयवस्येति ॥ यत्,— मैत्रायणौ परिशिष्ट “ दक्षिणाल्लाभे मूलानां फलानां दक्षिणां ददाति, नत्वेवं यजेते”ति, न तत्र प्रतिनिधिन्यायः प्रवर्तते । यत्र हि अवघातादिविनष्टानां ब्रौह्मादीनामवयवद्वारा माधनत्वं तत्रैवावयवमादृश्यादरः, दक्षिणायां तु न तथेति वाचनिकानामेव मूलानां भक्ष्याणां चोपादानम् । ततश्चेतदपि वचनं वेदमूलमेवेति । नत्वेवं यजेत इत्यस्य एवं दक्षिणां विना, न यजेतेत्यर्थः ॥

यथा दर्भास्तरणे काशः प्रतिनिधिः, तदभावे पर्वतौभि-
रोषधीभिः शूकतणशर-लुण्ठनल-बल्वजपलालोशीरपवर्जम् ॥

अथेध्वार्थं पलाशाश्चत्थखादिररौहितकौदम्बराणां तदल्लाभे सर्ववनस्पतौनां तिल्वकधव-नीप-निम्बकपित्त-कोविदार-विभौतक-श्लेष्मातक-राजवृक्षरक्तकण्टकिवर्जम् । तिल्वकः श्वेतलोध्रः, राज-वृक्षः प्रियालः, कोविदारः काञ्चनः अबुविचन्वा इति प्रसिद्धः, रक्तः शोणः ॥

इति गन्धादिमादृश्येन प्रतिनिधिनिर्णयो नोक्तन्यायमूलकः, किंतु “ यदि सोमं न विन्देत प्रतौकानभिषणुयात् ” इतिवत् वचनमूलक एवेत्याह— यत्, पैठौनसौति । प्रतीकमथे निष्कर्षयति— ततश्चेति ॥

षष्ठाध्यायतृतीयपादे पूर्वमौमांसायां—“ अदृष्टार्थानां न प्रति-

तथा ब्रीहियः पुरोडाशस्यार्थं तदन्नामे तु यववतीभिः तण्डु-
लवतीभिः पुरोडाश्यान् कुर्वन्ति अन्नं चैन माष-मसूर-कोरक
कोद्रव-कोरदूष-वर्जम् । पुरोडाश्यान् पुरोडाशार्थान् वरकश्चैनः
कोरकः पौतकुलुत्यः, कोरदूषः वनकोद्रवः ॥

घृतमाज्यार्थं प्रतिनिधिः, तदन्नामे दधि पयो वा तण्डुलपिष्टानि
वा मन्त्रज्याज्यार्थान् कुर्वन्ति ॥ यत्र घृतव्यतिरिक्तमाज्यं विहितं तत्र
तदन्नामे घृतमुपादेयम् । तथाच सूत्र - “आज्यं मस्कृते
मर्पिस्तैलं दधि यवागूष्मे”ति । तथा गोभिलौयं च-

घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधि यावकम्
मंस्कारयेद्यत्र चैष आज्यशब्दोऽभिधीयते ।

अत्र च यत्र न्यायतः प्रतिनिधिन्नामः, तत्र न्यायमन्तैव ।
मैत्रायणौयवचनस्य त्वतुन्यायं वेदमन्तैवेति मन्तव्यम् ॥

निधिः, नियमादृष्टार्थानां तु प्रतिनिधिरस्त्येव. सुमदृशानामपि
निषिद्धानां न प्रतिनिधित्वम्, प्रतिनिध्यन्नामे प्रतिनिधिमदृशं
न गृहीतव्यम्, किंतु मुख्यमदृशमेव इत्यादिकं निरूपितमिति
मर्वविदितमिदमिति तमिममर्थे मनसि निधाय कुशादिषु केषां
प्रतिनिधित्वमित्यमुमर्थं निरूपयति- यथेति । वर्जमिति ॥

अत्र च- “विशिखानि प्रतिलूनाः कुशा बर्हिः”, “उपमल-
लूनाः पितृभ्यः”, “तेषामन्नामे-शुकटण्णशरोशोरबल्लजमुतबनल-
लुण्ठवर्जम्”, इति गोभिलसूत्रं प्रमाणम् ॥

न्यायेनापि सदृशमात्रे प्राप्ते यत्र सदृशविधिस्तत्र नियमार्था विधिः— “यदि सोमं न विन्देत पूतौकानभिषुणुयात्” इतिवत् । तदास्तामलमतिविस्तरेण । प्रतिनिधितदपवादौ प्रतिनिधिकोऽप्यां द्रष्टव्यौ ॥

इति प्रतिनिधिनिर्णयः ॥

अथेति । वर्जमिति । अत्र च— “अथेभानुपकल्पयते स्वादिरान् वा पणान् वा”, खदिरपलाशालाभे—विभौतकति-
ल्लवकबाधकनौपनिम्बराजवृक्षशाल्मल्यरलदधित्यकोविदारश्लेष्मातक-
वर्जं सर्ववनस्पतीनामिधो यथार्थं स्यात्” इति सूत्रमनुसन्धेयम् ।
अत्र दधित्यपदेन कपित्थं शाल्मल्लिपदेन कण्टकश्च विवक्ष्यते इति बोध्यम् ॥

इति प्रतिनिधिनिर्णयः ।

अथ आहुकालनिर्णयः ॥

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं क्षौणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमौपतः ॥

“यदहश्चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्याम्”, “यदहश्चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वीत”, इति सूत्रद्वयं गोभिलौयम् । तत्र प्रथममुपवासविधानपरम् । द्वितीयं पिण्डान्वाहारादि विधानपरम् । तत्र पूर्वत्र चन्द्रानवलोकनं स्वरूपतो विवक्षितमिति कुक्का ग्रहणम्, न मिनौवास्याः, तस्यां खल्वालोक्यते चन्द्रमाः । उत्तरत्र तु चन्द्रचयो लक्ष्यते । अतएव न पौनरुक्त्यमित्यभिभन्धाय द्वितीयसूत्रार्थं मनसि निधायाह— पिण्डान्वाहार्यकमिति । नन् अस्मिन् सूत्रे कस्मिन् मुहूर्ते अन्वाहारादिकं करणीयमिति नोक्तमिति कथं तृतीयांश इति कात्यायनेन निष्कर्षः कृतः इत्यत आह— तृतीये इति । स्मृत्युक्तापराह्णे इति च । “अपराह्णे ददाति” “तस्मिन् क्षौणे ददाति” इति श्रुतिरप्यत्र अनुसन्धेया । तृतीयांशस्य कथमपराह्णत्वमिति शङ्कायामाह— दिवसस्येति ॥

न केवलं स्मृत्युक्तापराह्णस्य पितृकालत्व किं तु श्रुत्यापीत्याह— पूर्वाह्ण इति । “नाति सन्ध्यासमौपतः” इति भागं व्याचष्टे पञ्चदशेति । अत्र च वक्ष्यमाणं—

“मायाह्णस्तिमुहूर्तः स्यात्तत्र आहु न कारयेत् ।

राक्षसो नाम मा ज्ञेया गर्हिता सर्वकर्मसु ॥”

पिण्डपितृयज्ञीयपिण्डानामन्वाहार्यं पश्चादनुष्ठीयमानं आहुं
दृग्वाह्यमिति यावत् । तत् क्षीणे राजनि चन्द्रे प्रशस्तम
दिवसस्य पञ्चदशमुहूर्तात्मकस्य तृतीये मुहूर्तपञ्चके स्रुत्युक्ता-
पराह्णे ।

तथाहि— “पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणां अपराह्णः
पितृणामिति तत्रापि त्रिविधो विभागोऽवगम्यते । अति-
मन्ध्यासमीपं पञ्चदशमुहूर्तरूपं वर्जयित्वा । पिण्डपितृय-

दिति मन्थपुराणवचनं प्रमाणम् । ननु—पूर्वाक्तस्मृतिश्रुत्यादिभि-
रन्वाहार्यस्यापराह्णकालत्वेऽप्यपराह्णकालस्य द्वितीयांश एवोपक्रमात्
तत्राऽपि करणं यज्यते । तदुक्तं मन्थपुराणे—

“प्रातःकाले मुहूर्तांस्तौन् मङ्गवस्तावदेव तु ।

मध्याह्णस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥” इति ॥

तथाच तृतीयांश इत्यवधारणमत्र नोपपद्यते इत्यत आह—
पिण्डपितृयज्ञेति ॥

तथाच पिण्डपितृयज्ञस्यान्वाहार्यस्य च पौर्वापर्यादभयोरप्य-
पराह्णकालत्वं दशममुहूर्तमारभ्य तस्यानुष्ठानेऽन्वाहार्यस्य तृतीयांश
एवानुष्ठानं पर्यवस्यतीति न दोष इति भावः । ननु—एतावता
पिण्डान्वाहार्यमिति समाख्यैव तस्य तदानन्तर्यं गमयतीति
फलितम्, न चैतदुपपद्यते; तस्याः समाख्याया अन्यथाऽपि
वक्ष्यमाणरीत्या भववादित्याशङ्क्य न वयं समाख्यामात्रेण तदा-
नन्तर्यं वदामः, किंतु—

ज्ञानन्तर्याम्यस्य आहूत्यान्वाहार्यमज्ञा । अत एव पिण्डपितृय-
ज्ञानन्तरमेव दर्शनाद्भूमि । अन्यथा रूढिकल्पनापत्तेरिति न वाच्यम्,
अन्यथान्वा(हार्य)वाया वक्ष्यमाणत्वात् । कृत्प्रयोगस्यैव पङ्कजादौ
रूढ्युपवादकता दृष्टा, न तु कल्पस्य, ततश्च न योगबलेनैव दर्शस्य
पिण्डपितृयज्ञोत्तरत्वम्, किंतु मनुवचनादेव । तथाहि वचनम् -

“पितृयज्ञं तु निर्वृत्य विप्रश्चन्द्रदयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥”

इति ।

“पितृयज्ञं तु निर्वृत्य विप्रश्चन्द्रदयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥”

इति मनुवचनादेवेत्याह— अन्यथेति ॥

ननु केवलयोगार्थस्यातिप्रसक्तत्वात् पङ्कजशब्दस्यैव योगरूढत्वा-
ङ्गोकार एव युक्त इति समाख्ययाऽपि क्रमोऽत्र विवक्षितं शक्यते
इत्यत आह— कृत्प्रयोगस्यैवेति । तथाच नाऽत्र योगरूढित्व-
मिति भावः । ननु— “पितृयज्ञं तु निर्वृत्य” इति मनुवचनेऽपि
पितृयज्ञानन्तर्यमेवान्वाहार्यस्योक्तम्, न तु पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यम् ।
पितृयज्ञश्च “पितृयज्ञस्तु तर्पणम्” इति वचनात् केवलपितृतर्पणमेव
पितृतर्पणं चोक्तं ब्रह्मयज्ञानन्तरं मध्याह्नकाले प्रातराहुत्यनन्तरं
वा संभवतीत्यन्वाहार्यस्य तृतीयांशकाललोक्तिः कथं भगवन्कते,
इत्याशयेन शङ्कते— नान्विति । पितृतर्पणमिति ॥

ननु — अत्र पितृयज्ञशब्देन न पिण्डपितृयज्ञोऽभिधीयते.
किंतु पितृतर्पणम्,

“पितृयज्ञं तु निर्वृत्य तर्पणाख्यं द्विजोऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्थकं आहुं कुर्यादिन्दुजये मदा ॥”

इति मत्स्यपुराणवचनात् । न च— स्वातस्य आहुविधानान्तर्पणा-
नन्तरं न विधेयमिति वाच्यम् ; सत्यम्, किंतु पार्वणश्राद्धे कर्तव्ये
माग्निना तर्पणेनैव पञ्चयज्ञान्तर्गतपितृयज्ञस्य निर्वर्तितत्वात् न

ननु — उक्तमनुवचने पितृयज्ञपदेन कथं पितृतर्पणमेव विवक्षित-
मित्यत आह— पितृयज्ञं तु निर्वृत्य तर्पणाख्यमिति । उक्त
वचनयोरेकार्थत्वात्—

“सामान्यविधिरस्यष्टः संह्रियेत विशेषतः ।”

इति न्यायेन “पुरोडाशं चतुर्धा करोति” इत्यत्र पुरोडाशपदस्य
“आग्नेयं चतुर्धा करोति” इति वाक्योपसंहारेणाग्नेयपुरोडाश-
मात्रपरत्ववद्वापि मनुवचने तर्पणाख्यपितृयज्ञविवक्षैव सिद्धेति
भावः ॥

ननु— उक्तवचने पितृतर्पणपदेन स्वानाहुतर्पणं विवक्ष्यते वा
उत पञ्चमहायज्ञान्तर्गतपितृतर्पणं वा, नान्यः ; “न पितृणां
तथेवाऽन्ये” इति साम्नेः श्राद्धानन्तरं पितृतर्पणादौनां निषेधात्,
उक्तवचनस्य साम्निविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नाऽऽद्यः ; स्वातस्यैव
श्राद्धविधानेन तदामन्तर्यस्याविधेयत्वादिति शङ्कते— न चेति ।
अत्र च स्वानाहुतर्पणस्यैव विवक्षा नाऽन्यस्य । एवं च महाय

आहुतानन्तरं पित्र्यबलिनित्यआहुयोरनुष्ठानमिति वचनार्थः ।
 अन्यथा त्वभयोरपि पितृयज्ञरूपत्वात् अनुष्ठानं प्रसज्येत ।
 तथाहि— “ पितृयज्ञस्तु तर्पणं ” इति कन्दोगपरिशिष्टकृतोक्तम् ।
 आहुं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्रोर्बलिरथापि वेति”न ॥ वाग्व्य-
 ष्यार्थः । अग्निमानिति विशेषणोपादानात् निरग्निना पार्वणदिने-
 ऽपि तदनन्तरं पित्र्यबलिनित्यआहुः कर्तव्ये । अत एव आहुतोत्तर-
 कर्माधिकारे मार्कण्डेयपुराणम्

“ नित्यक्रियां पितृणां तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

न पितृणां तथैवान्ये पृथक् पूर्ववदाचरेत् ॥ ”

पृथक् पात्रेन चेत्यन्ये केचित् सर्वे च पूर्ववत् ॥ ” इति ॥

ज्ञान्तर्गतपितृतर्पणादिकं पितृबल्यादिकं च न माग्नेः आहुतानन्तरं
 कर्तव्यम् । प्रप्तस्यैवानन्तर्यस्य पुनर्विधानं त्वनन्तरं तर्पणान्तराभाव-
 द्योतनार्थमिति नोक्तशङ्कावश इत्याशयेन समाधत्ते—सत्यमिति ।
 अत्र चाग्निमत एव तर्पणानन्तर्यस्य विधानादनग्निमतां आहुतानन्तरं
 मपि पितृतर्पणादि पितृबल्यादिकं च कर्तव्यमेवेति प्रकृतविषय-
 मुपमंहरति—अग्निमानितौति । एतावताऽधिकारिभेदेन व्यव-
 स्थितविकल्पेन आहुतानन्तरमपि तर्पणकर्तव्यत्वतदभावौ यौ बोधितौ
 तत्र प्रमाणमाह नित्यक्रियामिति ॥

एतेन—

“ पितृआहुमकृत्वा तु वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तत् भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठति ॥ ”

अथ हि विकल्प उक्तन्यायात् साग्निनिरग्निव्यवस्थितः । अत
एव मत्स्यपुराणे आद्धोत्तरकर्माधिकारे—

“ निर्वृत्य प्रणिपत्याथ पर्युक्ष्याग्निं स मन्त्रवित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यिकं बलिमेव च ॥ ”

इति नित्यआद्धं नोक्तमेव । तथा साग्निरन्वाहार्यआद्धानन्तरं—

“ यदा आद्धं पितृभ्यश्च कर्तुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात् निवृत्त पितृकर्मणि ”

इत्युक्तम् । मनुनापि साग्निकर्तव्यआद्धोत्तरकर्मणि ।

“ उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेत् यावादिप्रान् विमर्जयेत् ।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मा व्यवस्थितः ॥ ”

“ निवृत्य प्रणिपत्याथ पर्युक्ष्याग्निं च धर्मवित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यिकं बलिमेव च ॥ ”

“ कृत्वा आद्धं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विस्तृज्य च ।

वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्नराधिप ॥ ”

“ यदा आद्धं पितृभ्यश्च कर्तुमिच्छति मानवः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यान्निवृत्ते पितृकर्मणि ॥ ”

इति गौतममत्स्यपुराणभविष्यपुराणवचनानि निरग्निविषयाणि.

“ उच्छेषणं तु तत्तिष्ठेत् यावदिष्टा विमर्जिताः ।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मा व्यवस्थितः ॥ ”

“ पितृयज्ञं तु निवृत्य तर्पणाख्यं द्विजोऽग्निमान् ।

न पितृणां तथैवाऽन्ये शेष पूर्ववदाचरेत् ॥ ”

इति काम्या गृहबल्य एव उक्ता न पित्रोर्बलिर्नवा नित्य-
श्राद्धमिति । ततश्च मनुवचनात् न पिण्डपितृयज्ञानन्तरं दर्श-
श्राद्धं कुर्यात् -- इति ।

अत्रोच्यते, मनुवचनेऽपि पितृयज्ञशब्दस्य तर्पणपरत्वे मत्स्यपुराण-
वचन इवानन्तर्यार्थस्य प्राप्ततया विध्यसंभवे नित्यश्राद्धादिपितृयज्ञ-

इति मनुभविष्यपुराणवचनानि माग्निगोचराणि व्याख्यातानि ॥
अत्रोच्छेषणमिति वाक्ये गृहबलिमात्रकर्तव्यत्वमुक्तं, न पितृबलि-
कर्तव्यत्वमपि । स्मृत्यन्तरे हि --

“स्वयमेव हरेत् काम्यान् बलीन् यावद्गृहे वसेत् ।

आतुरत्वे प्रवासे वा लोपो गृहबलेर्भवेत्” ॥ इति ॥

अत्र गृहबलिशब्देन काम्यबलीनामेव विवक्षणेन कृतम् ।
यावद्गृहावस्थान काम्यबलिकर्तव्यत्वमुक्त्वा विवासे गृहबलिलोपवर्णनं
हि न काम्यबल्यतिरिक्तस्य गृहबलिशब्देन विवक्षणे संभवति ।
एतेन नित्यबलेरपि गृहबलिशब्देन विवक्षणे, न काम्य-
बलिमात्रस्य ; प्रमाणाभावादिति गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहा-
शयोक्त चिन्त्यमिति -- सूचितम् ॥

यदत्र गोभिलभाष्ये तर्कालङ्कारमहाशयः -- माग्निना तर्पणेन
पितृयज्ञस्य निर्वर्तितत्वात् श्राद्धानन्तरं पित्र्यबल्याद्यनुष्ठानं नेति
परिशिष्टप्रकाशोक्तिर्न मङ्गताः पित्र्यबलेः नित्यत्वादित्युक्तं तत्
नित्यस्याऽपि पित्र्यबलेः माग्निविषये पूर्वाक्तवचनेन परिसंख्यानात्
चिन्त्योपपत्तिकमित्यलं विस्तरेण ॥

निवृत्त्यर्थता वाच्या । तथाच श्रुतहानिरश्रुतकल्पना च स्यात् ।
मत्स्यपुराणवचनेऽन्यगतेस्तु तथा । तस्मान्मनुवचने श्रुतहान्यश्रुत-
कल्पनापरिहाराय पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमेव विधेयम् । अस्तु वा
“पितृयज्ञं त्वि”त्यस्य मनुवचनस्य तर्पणपरता; तथापि—

“पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः”

इत्यस्मात् पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमस्तु मासिकाख्यदर्शश्राद्धस्य ।
यदि वाऽस्यापि मनुवचनस्य—

“तत्र ते पितरः पूर्वं पिण्डमंज्जां तु लेभिरे ।

एषा तस्याः स्थितिर्विप्रः पितरः पिण्डमंज्जिताः ।

तथा साम्नेरिति । एतेन— “निर्वृत्य प्रणिपत्याऽथ”
इत्यस्य निरग्निविषयत्वं सूचितमिति परिशिष्टप्रकाशकारमते न
किमपि वचनमतिरुद्धं भवति । तर्कालङ्काराणां तु—

“पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

अकृतं तत् भवेत् श्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

न पितॄणां तथैवाऽन्ते शेषं पूर्ववदाचरेत् ॥”

इत्यादिबचनानि विफलानि भवेयुः । समविकल्पापेक्षया
व्यवस्थितविकल्पाङ्गीकारे तु लाघवं भिन्नशाखास्यविधिनिषधयो-
रिवेति सर्वमनवद्यमिति भावः ॥

ननु— उक्तरीत्या नित्यश्राद्धेऽपि साम्नेवैश्वदेवाकरणापत्ति-
रित्यत आह— नित्यश्राद्धमिति । पार्वणश्राद्धप्रकरणादिति
भावः । अत एव—

लभन्ते सततं पूजां वृषाकपिवचो यथा ॥ ”

इति मत्स्यपुराणमहाभारतवचनद्वयात् पिण्डानां मासिकं मासैकद्विप्रिजनकं श्राद्धम् ; “ अन्वाहार्यं मासिकं स्यात् इत्यभिधानात्, ततश्च पिण्डानां पितृणामन्वाहार्यं मासैकद्विप्रिजनकं अन्नमस्मिन्निति पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धमित्यर्थः । एतस्मिंश्चार्थं निरग्निपक्षेऽपि संज्ञाप्रवृत्तिः इत्यालोच्यते, तदाऽन्यदपि मत्स्यपुराणे प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम् ।

“ यस्माद्धृत्वाऽन्यतो मात्रा भक्षयन्ति द्विजातयः ।

अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्माच्चन्द्रपरिचये । ” इति ॥

“ नित्यश्राद्धे गयाश्राद्धे तौर्यश्राद्धे तथैव च ।

वैश्वदेवं ऊवेदादौ ततः श्राद्धं समाचरेत् ॥ ”

इति स्मृतिरूपपद्यते । सर्वथा च पितृयज्ञपदस्य पितृतर्पणपरत्वात् पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमन्वाहार्यस्य भिन्नमिति शङ्कामुपमहरति— ततश्चेति ॥

युक्तं मत्स्यपुराणवचनस्योक्तरीत्या मार्थक्यादिकं तर्पणान्यपितृतर्पणपरत्वं च, मनुवचनेऽपि तादृशपितृयज्ञस्यैव विवक्षणे तु न मानम् । न हि पिण्डपितृयज्ञात् पूर्वमन्वाहार्यश्राद्धं वाक्यान्तरेण विहितम्, येन प्रमाणान्तराविरोधार्थं तथा व्याख्यायेत । एतेनोपसंहारोऽपि परास्तः ।

“ सामान्यविधिरस्यष्टः सङ्गृह्येत विशेषतः । ”

इति न्यायो हि सामान्यविधेरस्यष्टत्वं एव प्रवर्तते । न चात्र मनुवचनमस्यष्टम् ; पितृयज्ञपदेन पिण्डपितृयज्ञस्य स्यष्टं प्रतीतेः,

अस्यार्थः— बह्वृचानां पिण्डदानानन्तरं ब्राह्मणभोजनाय
 पिण्डानां स्वल्पभागोऽन्वाहार्यं क्रियते । ततश्चान्वाहार्यमाहरणीय
 मल्पखण्डं ब्राह्मणभोजनार्थं चस्मिन्निति पिण्डान्वाहार्यकम् ।
 अन्यार्थे कः । तस्मात् पिण्डदानादनन्तरं पश्चादन्वाहार्यमनुष्ठेय
 आहुतं ब्राह्मणभोजनात्मकं पिण्डान्वाहार्यकमित्यपि प्रवृत्तिनिमित्तं
 संभवति । तथाच दशममुहूर्तस्यापराह्णत्वेऽपि तस्य तत्तौयांगे
 एकादशमुहूर्ताद्ये यत् आहुविधानं तद्दशममुहूर्तेऽपराह्णे पिण्डपितृ-
 यज्ञ सूचयति । तथाच श्रुतिः— “अमावास्यायामपराह्णे पिण्ड-
 पितृयज्ञेन चरन्ति” इति ॥

प्रयोजनभेदाभावाच्च । न ह्यत्रानुपसंहारे माग्नेरपि आहुतानन्तरं
 पित्र्यबल्यादिप्रसङ्गशङ्का भवति; उच्छेषणं तु” इति मनुवचनेन
 काम्यबलिमात्रविधानेनैव पित्र्यबलिव्यावृत्तिमिद्वेः । एतेन—
 मत्स्यपुराणवचनवैषम्यमपि—सूचितम् । मत्स्यपुराणे हि “निवृत्य
 प्रणिपत्याऽथ” इति श्लोकेन सामान्यतो वैश्वदेवस्य आहुतानन्तरं
 कर्तव्यत्वं बोधितमिति विशेषत आहिताग्निविषये पित्र्यबल्यादि-
 निरासोऽपेक्षितः । एवं चापेक्षितक्रमबोधकत्वं मनुवचने पिण्ड-
 पितृयज्ञविवक्षणे संभवति, पितृतर्पणविवक्षणे त्वनपेक्षितनिष्प्रयो-
 जनक्रमबोधकत्वमिति मनुवचनगतपितृयज्ञपदस्य पिण्डपितृयज्ञ-
 परत्वमेव युक्तमिति मनुवचनादेवान्वाहार्यस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तर्य-
 मिति युक्तमित्यभिप्रायेणोक्तामाशङ्कां परिहरति— अचोच्यते
 इति ॥

अत्र हि पारिभाषिकाऽपराहस्यैव ग्रहणम् । संज्ञाविधेरेव प्रयोजनं यत्तु संज्ञाया विधानमुद्देशनं वा । तदक्तं— “ नामापि गुणफलसम्बन्धपरत्वेन सार्थकमिति । पारिभाषिकस्यापराहो मत्स्यपुराणे उक्तः—

“ प्रातःकालो मुहुर्तास्त्रौन् भगवस्तावदेव तु ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराहस्ततः परम् ।

मायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात् आहुं तत्र न कारयेत् ।

रात्रौ नाम मा ज्ञेया गर्हिता सर्वकर्मसु ॥ ” इति ॥

उक्तमनुवचनगतस्य पितृयज्ञपदस्याऽप्यभ्युपगम्याऽपि तर्पणपरत्वं दर्शस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमाह—अस्तुवेति । पिण्डानामिति । पिण्डविशिष्टपितृयज्ञस्येत्यर्थः । यद्यत्रापि पिण्डशब्दस्य पितृदेवता परत्वमेव न यज्ञपरत्वमित्युच्यते, एवमपि मत्स्यपुराणगतवचनान्तरेण तत्प्रवृत्तिनिमित्तान्तरानिरूपणपरेण पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमन्वाहार्यस्य सिद्धतयाह— तदाऽन्यदपीति ॥

उक्तवचनं व्याचष्टे— अस्यार्थ इति । अनेन दर्शस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यमिद्विप्रकारमाह— तस्मादिति । ननु— उक्तवचनानां सर्वेषामपि यथाकथंचिदन्यार्थपरत्वं कथं न संभवतीत्यत आह— तथाचेति । कात्यायनाचार्यैः— “ पिण्डान्वाहार्यकं आहुं ” इति श्लोके तृतीयांशे इति पदनिवेष्टादवगम्यते तैत्तिरीयवचनादीनां सर्वेषामपि पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यस्यान्वाहार्यआहुर्बोधन एव तात्पर्यं गृहीतमिति महर्षिकन्याचार्याहृत व्याख्यान-

एवंच साग्नेर्निग्नेश्चायमेवापराहोऽमावास्याश्राद्धे मुख्यः कालः ।

तथाच यमः—

“ पक्षान्ते निर्वपेत्तेभ्यो ह्यपराह्णे च धर्मवित् ।

अपां समीपे दूर्वासु दर्भेषु सिकतासु च ॥

तेभ्यः पितृभ्यः पितरोऽस्मद्गृह्णन्ति ” इत्यत्रैव प्रकरणे यमेनोक्त-
त्वात् । दर्भेषु दर्भमयेषु । एवं सिकतास्वपि । तथा श्रुतिरपि—
“ पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणां अपराह्णः पितॄणाम् ”
इति । तथाच—

“ पूर्वाह्णे मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टं तु मध्याह्णे प्रातर्द्विनिमित्तकम् । ”

मेवाऽत्राऽऽदरणीयं न स्वबुद्धिकल्पितं व्याख्यानमिति पिण्डपितृ-
यज्ञानन्तरमेवान्वाहयानुष्ठानमिति सिद्धम् ॥

अमावास्यायामपराह्ण एव पिण्डपितृयज्ञोऽपि करणीय इत्यत्र
श्रुतिं दर्शयति— तथाचेति । ननु उक्तश्रुतौ अपराह्णपदेन
कोऽर्थः परिगृह्यते ? यदि अह्नोऽपरो भाग इति सार्धदादश-
मुहूर्तानन्तरभागे गृह्यते योगार्थमवलम्ब्य, तर्हि पिण्डपितृयज्ञ-
स्याऽपि तृतीयांश एव कर्तव्यत्वात् दशममुहूर्तस्यापराह्णत्वेऽपि तस्य
तृतीयांश एव विधानं दशममुहूर्तेऽपराह्णविधानं सूचयतीति
परिशिष्टप्रकाशोक्तिरसङ्गतेत्याशङ्क्याह— अत्र हीति ॥

ननु— अत्र पारिभाषिकस्यैव ग्रहणं कुत इत्यत आह—
संज्ञाविधेरेवेति । यथा हि— “ प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन य जेत

इति ब्रह्मपुराणेऽपि स एवापराहो विधीयते । मातृक-
मन्त्रकाश्राद्धं, पैतृकं पार्वणं कृष्णपक्षविहितम् । शुक्लपक्षे च
पार्वणं पूर्वाह्न एव । तथा च वायुपुराणम्—

इत्यादौ पारिभाषिकस्य वैश्वदेवस्य प्राचीनप्रवणदेशसंबन्धार्थं
विधानम्, अन्यथा केवलविश्वदेवदेवताकामिच्छायागमात्रस्य तत्संबन्धः
स्यादिति “वैश्वदेवेन यजेत” इत्यादौ वैश्वदेवादिपदं नामधेयम्,
एवमत्राऽपि अपराह्णशब्देनान्यस्य ग्रहणं न भवेदित्येतदर्थमेव
परिभाषा कृतेति नाऽन्यस्याऽर्थस्यात्र ग्रहणप्रमत्तिरिति भावः ।
नामधेयं हि यत्र स्वार्थस्य विधेयत्वं तत्र फलसंबन्ध उपयुज्यते,
यत्र तद्देश्यत्वं तत्र गुणसंबन्धे उपयुज्यते इति तस्य न विधेयत्वमेव,
किं तद्देश्यत्वमपीति प्रकृतेऽपराह्णशब्दोद्देश्यत्वेऽपि पारिभाषिकस्यैव
ग्रहणं, न योगार्थस्य । तदिदमाह— तदुक्तमिति । कः स
पारिभाषिकापराह्णपदार्थ इत्यत आह— पारिभाषिकश्चेति ॥

एतावता प्रपञ्चेन साग्नेः श्राद्धानन्तरं पित्र्यादिबन्धुकर्तव्यत्वं
निरग्नेस्तदनन्तरमपि तत्कर्तव्यत्वमित्यादिनिरूपणप्रवेकं पिण्डपितृ-
यज्ञानन्तर्यमन्वाहार्यस्य निरूपितम् । एवं च वैश्वदेवादिकर्तव्य-
त्वादिविषये साग्निनिरग्न्योर्विशेषेऽप्यपराह्ण एव पिण्डपितृयज्ञा-
नुष्ठानमुभयोरपि समानमेव । “पितृयज्ञं तर्पणाख्यं” इति
श्लोके अग्निमच्छन्दानुमारेण तथा व्यवस्थापनेऽपि पिण्डान्वाहार्य-
कमित्यस्य सामान्यतः प्रवृत्तत्वान् नाऽत्र कोऽपि विशेष इत्युप-
संहारव्याजेन सूचयति— एवंचेति । अपराह्ण एव मुख्यकाल

“शुक्लपत्रस्य पूर्वाङ्गे आङ्गं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपत्रेऽपराङ्गे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥” इति ।

रौहिणं रौहिणीनक्षत्रसंबन्धिनं ^{नक्षत्रं} सुद्धतं पूर्वाङ्गश्राद्धकर्ता
न लङ्घयेत् नातिक्रमेत्, अत ऊर्ध्वं न कुर्यादित्यर्थः । एवं
इत्यत्र यमवचनमपि प्रमाणयति— तथाच यम इति । तेभ्यः
इति पदं व्याचष्टे— पितृभ्य इति । कुतः पितृणामेव ग्रहणम् ?
प्रकरणात्, इत्याह— पितर इति । पारिभाषिकस्यैवाऽप-
राङ्गस्य श्रुतिषु ब्रह्मपुराणादौ च निर्देश इत्याह— तथा श्रुति-
रपीति । मातृकादिपदं व्याचष्टे— मातृकमिति । वायुपुराण-
वचनमप्युदाहरति— शुक्लपक्षस्येति । “रौहिणं तु न लङ्घयेत्”
इत्यस्य पूर्वार्धेऽप्यन्वयेन व्याचष्टे— रौहिणमिति । रौहिणानति-
क्रमणमुभयत्र निष्कृत्य प्रतिपादयति— एतेनेति ॥

“न तु रौहिणं” इत्यस्य वायुपुराणस्य ब्रह्मपुराणस्येनै-
कोद्दिष्टेनान्वयो नाऽस्तीत्याह— न त्विति । ननु— केयमपूर्वा श्रद्धा
यत्पुराणान्तरस्यस्य पदस्य पुराणान्तरेणान्वय इति ? यत्परिहारार्थं
नत्विति ग्रन्थः प्रवृत्तः इति चेदयमाशयः—

“शुक्लपत्रस्य पूर्वाङ्गे आङ्गं कुर्याद्विचक्षणः ।”

इति वाक्ये हि श्राद्धपदस्य ब्रह्मपुराणेकवाक्यतयैव पार्वणा-
न्वष्टकादिरूपत्वं वक्तव्यमिति तदेकवाक्यतया वाक्यार्थनिर्णयेऽपेक्षिते
रौहिणं त्वित्यस्यैकोद्दिष्टेनाऽप्यन्वयो वर्तते इति हि श्रद्धा स्यादेव ।
परिहाराशयस्त्वयं यन्निर्णयार्थं, एकवाक्यता तदंशानामेव पुराणा-
न्तरस्यानां पुराणान्तरेणोपसंहारः । न च रौहिणमिति वाक्य-

अपराह्मश्चाद्वकर्तापि न लङ्घयेत् अतः पूर्वं आद्वं न कुर्यादि-
त्यर्थः । एतेनेदमुक्तं रौहिणे पूर्वाह्ने समाप्तिरपराह्म उपक्रमः, ततश्च
ज्ञात्मको रौहिणः, न तु “रौहिणमि”त्येतस्यैकोद्दिष्टविषयता;
एतद्वचनानुपात्तत्वेनाप्रकृतत्वादेकोद्दिष्टस्येति ।

भागार्थनिर्णयो ब्रह्मपुराणवाक्यैकवाक्यतां स्मार्थविनिर्णयार्थमपे-
क्षते इति न कायनुपपत्तिः । एवं च सर्वचापराह्मपदेन पौरा-
णिकापराह्मस्यैव ग्रहणमिति सिद्धम् ।

यत्तु — गौभिलभाष्ये तर्कारलङ्कारमहाशयैः वासरत्तृतीयांश
एव श्रौतोऽपराह्मः, स एव श्रुत्यर्थनिर्णये स्वीकरणीयः, न तु
पारिभाषिकापराह्मस्य “अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति”
इत्यादौ ग्रहणमित्युक्तम्, तदेतेन — परास्तम्; “पिण्डान्वा-
हार्यकं आद्वं” इति वाक्ये हि तृतीयांशो यो गृहीतः स न
तस्यैवाऽपराह्मत्वाभिप्रायेण, किंतु तस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तरमनुष्ठे-
यत्वाभिप्रायेण । अन्वाहार्यं तु — “अमावास्यायां द्वितीयं यत्
तदन्वाहार्यमुच्यते” इति गृह्यान्तरवचनेन पिण्डपितृयज्ञानन्तर-
मेव कर्तव्यमिति तेरपि प्रतिपादितमेव । अतस्तस्यैव मुख्यत्वे
तृतीयांशात् पूर्वतनस्य पिण्डपितृयज्ञस्य अपराह्मकालसंबन्ध एव
न स्यादिति बहुव्याकुलता भवेत् । कालस्य हि प्रधानहोम-
संबन्धमात्रमेवापेक्षितं नत्वङ्गसंबन्धोऽपीति, “अङ्गगुणविरोधं च
तादर्थ्यात्” इति न्यायेन निरूपितमिति न पौराणिकापराह्म
भागातिरिक्तस्याऽपि तच्च ग्रहणमित्याद्यन्यत्र विस्तृतम् ॥

ततश्चायं शास्त्रार्थो व्यवस्थितः-- कृष्णपक्षविहितं सर्वमेव
पार्वणं निरग्निना रौहिणादारभ्य पञ्च मुहूर्तान् यावत् कर्तव्यम् ।
तथाच मत्स्यपुराण—

“ ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कुतपाद्यमुहूर्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्तपञ्चकं वापि स्वधाकरणमिष्यते ॥ ” इति ॥

पिण्डान्वाहार्यकर्मविचारप्रसङ्गेनाऽपराह्णपदार्थं निर्णयेति रौहि-
णानतिक्रमेऽपि वर्णिते फलितमर्थं निष्कृष्य प्रदर्शयति— तत-
श्चेति । माघविषयिणीं व्यवस्थामुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यन् निरग्नि-
विषयिणीमेव तामत्र प्रदर्शयति— निरग्निनेति । “ पञ्च मुह-
ूर्तान् यावत् ” इत्यत्र प्रमाणमाह— तथाचेति । कुतपादिति ।

“ अहो मुहूर्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राऽष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्रुतः ॥ ”

इति वक्ष्यमाणलक्षणात् कालादित्यर्थः । अत्र नवमोऽपि
मुहूर्तः पार्वणकालत्वेन गौणतयेव निर्दिष्ट इति वक्ष्यतेऽनुपदमेवेति
न विरोधः । अमुमेवार्थं मुख्यकालविवेचनपूर्वकमुपपादयितुमुप-
क्रमते - इयानिति । परिभाषिकापराह्ण एवेति । न
वामरहृतौयांश इति भावः । अपराह्णकालपूर्वतममुहूर्त इव तद-
नन्तरमुहूर्तोऽपि गौणकाल एवेत्याह— पञ्चमेति । ननु कथं
रौहिणपञ्चमयोरनुकल्पत्वं न मुख्यत्वेवेत्यत आह— रौहिण-
स्येति । अव्यापकत्वादिति । अपराह्णव्यापकत्वादित्यर्थः ।
तयोश्च पञ्चमोऽतिगौणः निन्दाश्रवणाच्चेत्याह— पञ्चमस्येति ।

इयान् विशेषः— निरग्नेरपि “अपराह्णे पितृणाम्” इति श्रुत्या यमवचनेन च पूर्वोपन्यस्तेन पारिभाषिकापराह्ण एव मुख्यः कालः, कुतश्चिन्निमित्तात् त्वरया त्रिलम्बेन वा रौहिणतत्पञ्चम-मुहूर्तयोरनुकल्पता स्यात्; रौहिणस्याव्यापकत्वात्, पञ्चमस्य मायाह्वेन निन्दाश्रवणात् । कुतश्चिन्निमित्तादनुकल्पासंभवे रात्र्यादिपर्युदस्तभागे आह्वानुष्ठानमापत्कल्पः । तथाच मनुः

निन्दाश्रवणादिति । निन्दाश्रवणाच्चेत्यर्थः । पञ्चमस्याऽव्यापकत्वाविशेषात् ॥

रात्रिश्चाह तु आपत्कल्प एवेत्याह— रात्र्यादौति । पर्युदस्तेति । “रात्रौ आह्नं न कुर्वति” इति वाक्यस्य रात्रि-भिन्नकाले आह्नं कुर्वति इति वाक्यार्थमभिसंधायेदमुक्तम् । राक्षसौ कीर्तिता हि सेति । इदं हि वाक्यं हेतुमन्नि-गदाधिकरणन्यायेनार्थवाद इति “अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः” इति वाक्येऽन्यनिन्दाया अन्यस्तुताविवाचाऽपि रात्रिभिन्नकाल-स्तुतिरेव क्रियते इति वा रात्र्याधिकरणकल्पनिषेध एवार्थवादानु-सारेण स्वीकृतव्य इति शङ्का नात्रावमरति ॥

ननु नाय पर्युदस्तः, किंतु प्रतिषेध एव, नञ्मसामो हि नित्य इति नञो रात्रिपदार्थनान्वये “अरात्रौ आह्नं कुर्यात्” इत्येव प्रयोगापत्तिः । एतेन न शब्दोऽयमवयवान्तरं इति शङ्काऽपि— पराम्ता; तत्राऽपि हि “अङ्गणविराधे च तादृश्यात्” इति न्यायेन नशब्दार्थस्य प्रधानाग्यातायांत्वय एव युक्त इति

“राज्ञौ आङ्गं न कुर्वीत राक्षसी कौर्तिता हि सा ।

सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्यं चैवाचिरोदिते ॥ इति ॥”

न च— नायं पर्युदासः, किंतु नञो मुख्यनिषेधविधिरिति-
वाच्यम् । कुत्रायं निषेधविधिः ? न तावत् राज्ञौ ।

“तीर्थे द्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ॥

इत्यत्र विकल्पापत्तेः ॥

मुख्यप्रतिषेधपरत्वमेव युक्तमिति शङ्कते— नचेति । अयमाशयः—
तत्र हि नञः प्रतिषेधपर्यवसायित्वमेव, यत्र प्रतिषिध्यमानस्य
रागतः प्राप्तिः, यथा “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यादौ । एतेन
वाक्यभेदापत्तिरेव नञः पर्युदासत्वं प्रयोजिकेति वक्ष्यमाणयुक्तिरपि
परास्ताः अन्यथा “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यत्राऽपि वाक्यभेद-
प्रसक्त्यभावात् पर्युदासत्वमेवापद्येतेति आङ्गे राज्यधिकरणकत्वस्य
रागादिप्रसक्त्येव निषेधान्नञः प्रतिषेधपर्यवसायित्वमेव युक्तमिति ॥

न राज्ञाविति राज्यधिकरणकत्वं यदि निषिध्यते, तर्हि
कारकस्यापि शास्त्रतः प्राप्तस्य शास्त्रेण निषेधे विकल्पापत्तिरेव ।
अत एव “न प्रथमयज्ञे प्रवृत्त्यात्” इत्यत्र न प्रतिषेधः किंतु
पर्युदास एवेति भाट्टदौपिकायां व्यक्तम् । तथाच राज्यधिकरण-
कत्वनिषेधेऽत्राऽपि विकल्पापत्त्या न पर्युदासपरत्वं, किंतु प्रतिषेध-
त्वमेव, इत्याशयेन समाधत्ते— कुचेति । ननु राज्यधिकरणकत्वस्य
रागतः प्राप्तत्वात् “न कलञ्जं” इत्यत्रैव न विकल्पः । तदुक्तं
भाट्टदौपिकायाम्— “अत एवाक्षेपेण यत्किञ्चित्कालप्राप्तौ राज्य-

ननु च प्रतीतमुख्यार्थवशेन षोडशग्रहणग्रहणवत् सोऽप्यस्तु,
न; “यजतिषु ये यजामहं कुर्यान्मानुयाजेषु” इत्यत्र हि
वाक्यभेदापत्तेः पर्युदासेन लक्षणा, न तु नञो मुख्यनिषेधार्थत्वा-
नुरोधेन वाक्यभेदः । गङ्गायां घोष इत्यादावप्येकवाक्यत्वप्रतीत्य-
नुरोधेन लक्षणाया व्युत्पन्नत्वात्, अन्यथा तत्रापि मत्स्यतीर

पादानस्यैकिकत्वेन रागप्राप्त्या वैधत्वाभावात् न तन्निषेधस्य
विकल्पापादकत्वं” इति । तथाचाऽस्य पर्युदासपरत्वमुक्तभाट्टदोषि-
कादिविरुद्धं इत्यत आह— तौर्थे इति । तथऽ चोक्तवचनेन
सामान्यतः प्रवृत्तेन रात्रिकालस्याऽपि प्राप्तत्वान्निषेधे विकल्पो-
ऽपरिहार्य एवेति पर्युदास एवाऽत्र युक्त इति भावः ॥

ननु—“अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति,” “नाऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इत्यत्र विकल्पापत्तावपि पर्युदासो यथा नाऽङ्गीकृतो नञो मुख्यविधिमन्बन्धस्वारस्येन, तथाऽत्राऽपि विकल्पापत्तावपि प्रतिषेध एवाऽङ्गीक्रियतां इत्याशयेनाशङ्कते— ननु चेति । प्रतीतमुख्यार्थवशेन प्रतीतमुख्यार्थमन्बन्धवशेनेत्यर्थः । नहि पर्युदासपरत्वेऽपि नञो मुख्यार्थहानिरिति भावः । सोऽपि विकल्पोऽपि । अस्तु भवतु । फलमुखगौरवस्यादूषकत्वादिति भावः । षोडशिवाक्ययोः पर्युदासेनान्वयो न संभवतीत्यगत्या विकल्पोऽङ्गीकृतः, अत्र तु पर्युदाममन्भवात् न विकल्पाङ्गीकारो युक्त इत्याशयेन समाधत्ते— नेति । ननु अत्राऽपि निषेधपरत्वेऽपि न विकल्पापत्तिः, “न कालमवधारयेत्” इत्यनेन सामान्यतः सर्वेषां

पदाध्याहारेण वाक्यभेदमालम्ब्य मुख्यार्थानुरोधः स्यात् ।
 “दौक्षितो न ददाति” इत्यस्यापि “अहरहर्दद्यात्” इत्येत-
 त्पर्युदामपरता; निषेधपरत्वे दौक्षितपक्षे ऽहरहरित्यनेन निषेधे
 वैकल्पिको दानविधिरदौक्षितपक्षे नित्य इति विधिवेषस्येन
 वाक्यभेदापत्तेः । एवंच विकल्पपक्ष उपजीव्यविधेः पक्षतो

कालानां विधानेन “न रात्रावि”त्यनेन विशेषतः कालविशेष-
 निषेधेन च “यदाहवनीये जुहोति,” “पदे जुहोति,” इत्यनयो-
 रिव विषयविवेकोपपत्तेरित्यत आह— यजतिष्ठति । मामान्य-
 विशेषन्यायो हि द्वयोरपि विधित्व एव प्रवर्तते, न विधिनिषेधत्वे ;
 अन्यथा— “यजतिषु ये यजामहं करोति” इति मामान्यतः
 प्राप्तस्य “नाऽनूयाजेषु” इति विशेषवाक्येन निषेधे तत्रापि
 विकल्पानापत्त्या तत्र पर्युदामाङ्गीकारमिद्वान्तानुपपत्तिः ॥

अयं भावः— निषेधे हि निषेध्यस्य प्रमत्तिरपेक्ष्यते ; तत्र
 मामान्यशास्त्रस्य विशेषातिरिक्तविषयत्वं “प्रकल्प्य चाऽपवादविधि-
 मुत्सर्गाऽभिनिविशते” इति परिभाषानुसारेण यद्यङ्गीक्रियेत,
 तर्हि निषेध्यप्रमत्तिमंपादनायं विध्यन्तरं “न तौ पशौ करोति”
 इत्यादाविव कल्पनीयं भवतीति वाक्यभेदो विकल्पश्चोभयं
 समापद्येतेति गौरवातिशयात् पर्युदामाश्रयणमेव “नाऽनूयाजेषु”
 इत्यत्र यथाऽङ्गीकृतम्, एवमत्राऽपि वाक्यभेदापत्त्या न प्रतिषेध-
 परता, किंतु पर्युदाम एवेति नञो मुख्यार्थमंबन्धलाघवाद्दरण-
 मेतादृशस्थलेषु न युक्तमिति भावः ।

बाधापत्तिः । षोडशिति तु न ग्रहणपर्युदासत्वम् : वाक्यान्तरे-
 णैव ग्रहणप्राप्तेः । पर्युदासे च पर्युदामनौयस्यानिषेधत्वाद् ।
 अन्यथा निषेध एवापद्येत, किं द्वयविधेरौदामौन्यात् । अति-
 रात्रपर्युदासे च प्रकरणबाधः स्यादिति गत्यन्तराभावान्निषेध-
 विधिरिति । एतेन— विहितवृद्धिश्चाद्धिचिरोदितसूर्यनिषेध

पर्युदासेन पर्युदामार्थम् । हेतौ दत्तौया । “फलमपौह
 हेतुः अध्ययनेन वमतौ”ति वेयाकरणमिद्वान्तादिति न दोषः ।
 लक्षणा अमुग्यार्थसंबन्धः ॥

नहि वाक्यभेदपरिहारार्थममुग्यार्थसंबन्धो निषेधवाक्येस्वेवा-
 द्रियते, किंतु विधिवान्वेष्यपौत्याह— गङ्गायामिति । वाक्य-
 भेदापेक्षयाऽमुग्यार्थसंबन्धः पदमात्रस्य लघुरिति भावः । मत्स्य-
 तौरपदाध्याहारेणेति । गङ्गायां मत्स्यः तोरे घोषः इति
 वाक्यार्थमिद्वयार्थमिति शेषः । ननु “यजतिषु ये यजामह करोति
 नाऽनूयाजेषु” इत्यत्रैकस्यैवाख्यातस्य श्रवणात् वाक्यभेदो युक्त
 इति युक्तं पर्युदामाश्रयणम्, अत्र तु “न रात्रौ आद्धं कुर्वति,”
 “न कालमवधारयेत्,” इत्याख्यातभेदश्रवणात् कथं न वाक्य-
 भेदोऽपि संमत इत्यत आह— दीक्षित इति । तथाच “अह-
 रर्हद्यात्,” दीक्षितो न ददाति,” इति सामान्यविशेषरूपेण
 प्रवृत्तयोर्वाक्ययोरख्यातभेदश्रवणोऽपि यथा न वाक्यभेदः, तथा-
 ऽत्रापि सत्यां गतौ न वाक्यभेदः ऊरौकर्तुं योग्य इति भावः ।
 एतावता प्रपञ्चेन विकल्पापत्त्या वाक्यभेदापत्त्या च पर्युदामपरत्वं

इत्यपि-- निरस्तम्; यतः सर्वेष्वेव वैधैकोद्दिष्टपार्वणनिमित्त-
तीर्थआद्धादिषु रात्र्यादिविशेषविहितेषु “रात्रौ आद्धं न
कुर्वीते”ति पर्युदासः यद्यपौदं मनुवचनं दर्शआद्धप्रकरणपठितम्,
तथापि “अदैवं भोजयेत् आद्धं पिण्डमेकं च निर्वपेत् । सह
पिण्डक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः ॥ अनयैवावृता कार्यं
पिण्डनिर्वपणं सुतैः ।” इति सपार्वणमेकोद्दिष्टस्य च प्रकृतत्वात्

“न रात्रावि”त्यस्य व्यवस्थापितम्, इदानीं विकल्पे का हानिरित्यत
आह— विकल्पपक्ष इति । तत्र हि न केवलं शास्त्रबाधः,
किंतु उपजीव्यशास्त्रबाधोऽपि दोषः । केवलशास्त्रबाधः केवलोप-
जीव्यबाधस्यायुक्त इति स्थितौ विकल्पपक्षे उभयबाधो भवतीति
न तदङ्गीकारः सत्यां गतौ युक्त इति भावः ॥

पूर्वं षोडशिवाक्ये न पर्युदासः संभवतीत्यगत्या प्रतिषेधपरत्वं
नजोऽङ्गीकृतमित्युक्तम्, इदानीं तत्र पर्युदासामंभवप्रकारमुप-
पादयति— षोडशिनौति । वाक्यान्तरेणेति । विशेषरूपेण
प्रवृत्तनेत्यादिः । तथाच “यजतिषु ये यजामह करोति नाऽनु-
याजेषु” इत्यत्र अनुयाजभिन्नेषु यजति इति यथा वाक्यार्थः,
एवमत्र षोडशिभिन्नं षोडशिनं ग्रहणभिन्नं ग्रहणं अतिरात्रभिन्ने
ऽतिरात्रे इति वाक्यार्था न संभवति; बाधितत्वात्, नहि तद्विन्नं
तदेव भवितुमर्हति । न हि स्वस्य न स्वतादात्म्यम् । तथाच न
तत्र पर्युदास इति भावः । पर्युदासेऽपि विकल्पापत्तिं परिहरति—
पर्युदासे चेति । अनिषेध्यत्वादिति । न विकल्प इति

सर्वत्र पर्युदामो युक्तः । नच एकोद्दिष्टपार्वणादेर्नियतमाध्याह्ना-
दिकत्वात्तत्र न रात्र्यादिपर्युदस्तभागमात्रविधिः, किंतु तीर्था-
दाविति—वाच्यम् ; विहिततिथौ मध्याह्नाद्यप्राप्तौ आद्धलोपा-
पत्तेः । तथाच—

मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसंत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि ॥”

शेषः । पर्युदासेऽपि विकल्पे निषेधप्रकारद्वयाङ्गौकरणं व्यर्थमेवा-
पद्येतेत्याह—अन्यथेति । द्वयविधेरिति । नञ्घटितविधि-
प्रकारद्वयस्येत्यर्थः ॥

पूर्वमतिरात्रपदार्थस्याऽन्वयानुपपत्त्या पर्युदामपरत्वं षोडशि-
वाक्यस्य न संभवतीत्युक्तम्, इदानीं अतिरात्रादिपदसम्बन्धपर्यु-
दासेन वाक्यार्थवर्णनमपि न संभवतीत्याह—अतिरात्रपर्युदासे
च प्रकरणबाधः स्यादिति । प्रकरणबाधः वाक्यान्तर-
वैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः । न हि “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति”
इत्यस्य पर्युदामपरत्वे “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इति वाक्यं
कथमपि सफलं भवेत्, यद्यतिरात्रभिन्ने इत्यनेन अतिरात्रे
गृहणाभावोऽभिप्रेतः । यदि चाऽतिरात्रभिन्नेऽतिरात्रे च सर्वत्र
षोडशिग्रहणप्राप्तिरभिमतैति तद्वाक्यमार्थक्यं, तर्हि प्राकरणिक-
षोडशिग्रहणविधिपरवाक्यवैयर्थ्यापत्तिरिति न नञोऽतिरात्रपद-
सम्बन्धेन पर्युदामः । एतेन—षोडश्यादिपदसम्बन्धेन पर्युदामोऽपि
परान्तः । एवं च गत्यन्तराभावात् तत्र प्रतिषेध एवेत्युपसंहरति—

इति याज्ञवल्क्यवचन— “ मामि मास्यमिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर । तथाष्टकासु कुर्वीत कामानपि गृणुष्व मे ॥ ” इति विष्णुपुराणवचनाद्यमेकवचनविरोधः स्यात्; वीष्माबाधापत्तेः । तस्मात् मथ्याङ्गादे रात्र्यादिपर्युदस्तभागान्तरस्य च मुख्यकल्पानु-कल्पभावेन व्यवस्था । अथवा रात्र्यादिपर्युदस्तः सर्व एव कालो मुख्यः कल्पः । अपराह्लादिकं तु प्रशस्तमात्रम् । अतएव मनुः—

“ यथा चेवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विगच्छते ।

तथा आद्धस्य पूर्वाह्लादपराह्लो विगच्छते ॥ ” इति ॥

गत्यन्तरेति । निषेधविधिरिति । नञर्थसंबन्धौ विधिरित्यर्थः । नञर्थस्य मुख्यार्थसंबन्ध एवेति यावत् । एतेन—

“ मन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते । ”

इत्युत्तरार्धाऽपि व्याख्यातः ।

“ पूर्वाह्णे मातृकं आद्धमपराह्णे तु पार्वणम् ।

एकोद्दिष्टं तु मथ्याङ्गे प्रातर्द्विनिमित्तकम् ॥ ”

इति प्रातःकाल एव विहितस्य वृद्धिआद्धस्याचिरोदितसूर्यनिषेध एवाङ्गीकरणैयः ; न हि तत्र पर्युदामः सम्भवति ; उभयोरपि विशेषरूपेण प्रवृत्तत्वादिति केचन मन्यन्ते, इदं तु न युक्तम्, षोडशवाक्ये हि यदतिरात्रं यच्च षोडशी यच्च गृहणं सर्वमेकरूपम् । अत्र तु “ रात्रौ आद्धं न कुर्वीत ” इत्यत्रत्यआद्धपदस्यैव “ मन्ध्ययोरुभयोश्चैव ” इत्युत्तरार्धेऽन्वयात् तत्र च वृद्धिआद्धस्याननुकमात् न वृद्धिआद्धस्य नञ्घटितवाक्ये गृहणमिति विशेषादित्याह— एतेनेति ॥

मत्स्यपुराणं च—

“ अहो मुहूर्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दौभवति भास्करः ।

तस्मात्तदत्र फलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते ॥” इति ॥

एवं च वृद्धिश्राद्धे अचिरोदितसूर्यकालोऽपि न निषिद्ध इति भावः । ननु—“ न रात्रौ ” इति वाक्यं दर्शश्राद्धप्रकरणे वर्तते । एवंच कथं तेन सर्वेषामुक्तानां श्राद्धानां ग्रहणमित्याशङ्क्य परिहरति—यद्यपीति । ननु एकोद्दिष्टादीनां मध्याह्नादिकालविशेषनियमनात् रात्रिपर्युदस्तकालमात्रविषयत्वं न संभवति, किंतु यत्र तौर्थश्राद्धादौ कालविशेषो न विहितस्तस्येव रात्र्यादिपर्युदस्तकालकत्वमिति “ न रात्रौ ” इति वाक्ये तौर्थश्राद्धस्येव ग्रहणं नेकोद्दिष्टादीनामपीत्याशयेनाशङ्क्य परिहरति—न चेति । विहिततथैव मध्याह्नाद्यप्राप्तौ श्राद्धलोपापत्त्या प्रतिमामं प्रतिमंवत्सरं च श्राद्धविधिबाधापत्त्या मध्याह्नादः कालान्तरस्य च मुख्यकल्पानुकल्पभावेन व्यवस्थापनमपेक्षितमिति सर्वेषामेवात्र ग्रहणमिति समाधानयुक्तौगाह—विहितेति । व्यवस्येति च । अपराह्णादिकालस्य मुख्यत्वं कालान्तरस्य च गौणत्वमुक्तम्, इदानीं रात्र्यादिपर्युदस्तमवकालस्याऽपि मुख्यत्वमपराह्णादीनां प्रशस्तत्वमात्रमिति मनुवचननिर्देशपूर्वकमुक्ताशङ्कां परिहरति—अथवेति ॥

मुख्ये कल्पेऽसितपक्षे ह्यपराङ्मादिसंभवे न कालान्तरे आह्वम्, प्राशस्त्यपक्षे तत्संभवेऽपि कालान्तरे आह्वे न कश्चिद्विरोधः । अपराङ्मादिवैशिष्ट्यवचनं मुख्यकल्पत्वेऽप्यविरुद्धम् । यस्मात् पूर्वाह्ने शुक्लपक्षे च आह्वं तत्र प्रशस्तमपराङ्मे कृष्णपक्षे च विहितं आह्वं तत्र प्रशस्तमिति वचनार्थः । एवंच साग्निना दर्शनं विना यत् आह्वं क्रियते तत्र निरग्नितुल्यतैव, तत्करणानन्तरं दर्शनं आह्वं तु

विशिष्यते प्रशस्तः । न तु स एव काल इति भावः । अत्रेवार्थं मत्स्यपुराणवचनमपि प्रमाणं प्रदर्शयति— मत्स्येति । अत्र पक्षद्वयेऽपि व्यवस्थामपेक्षितां निष्कर्षेण प्रतिपादयति— मुख्ये कल्प इति । अपराङ्मादीनां मुख्यकल्पत्वपक्षे इत्यर्थः । न कालान्तरे आह्वमिति । मुख्यमिति शेषः । अनुकल्पतया तु भवत्येव । तत्र च मुख्यकालातिक्रमणनिमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति भावः । प्राशस्त्यपक्षे न प्रायश्चित्तं कालान्तरेऽपि, तस्याऽपि मुख्यकालत्वादिति निष्कर्ष इति भावः । ननु— अपराङ्मादीनां मुख्यत्वपक्षे तस्य विशिष्टत्ववचनानां पूर्वोक्तानां कथमुपपत्तिरित्यत आह अपराङ्मादीति । अत्र वचने पूर्वपक्षापेक्षयोत्तरपक्षस्य पूर्वाङ्गापेक्षयाऽपराङ्गस्य चोत्कर्षो यः प्रतिपादितः स न पूर्वपक्षेऽप्यपराङ्गोत्कर्षप्रतिपादनार्थः ; शुक्लपक्षे पूर्वाङ्गविधिविरोधात्, किंतु पूर्वपक्षे पूर्वाङ्गे उत्तरपक्षे उत्तराङ्गे च कर्तव्यमिति विधिर्यवाद एवेति न दोष इति भावः । तदिदमाह— यस्मादिति ।

रौहिणे न साग्निना कर्तव्यम् । नापि दशममुहूर्तेऽपि, पिण्डपितृ-
यज्ञावरुद्धत्वात्, किंतु तदनन्तरमुहूर्तद्वये पारिभाषिकापराङ्मा-
न्तर्गते इति मुख्यः कल्पः । निमित्ताद्यैस्तु पिण्डपितृयज्ञानुरोधादा
तदनन्तरमुहूर्तद्वये कर्तव्यम् । एवं चत्वारो मुहूर्ता वामरत्तौ-
यांशस्य श्राद्धकालः, पञ्चमस्त्वतिसन्ध्यासमौपत्वात् त्याज्यः ॥

दिनद्वये विहिततत्तौयांशेऽमावास्याया अप्राप्तौ श्राद्धलोप-
प्रसक्तावाह—

एतावता प्रपञ्चेन निरग्रे रोहिणाद्यनुकल्पकालत्वं रात्रेराप-
त्कल्पकालत्वं च निरूप्य दर्शं विना दर्शश्राद्धकरणे साग्नेरनु-
कल्पतामिदानीमाह— एवं चेति । दर्शानन्तरं साग्नेर्दर्शश्राद्धानु-
ष्ठाने विशेषमाह— तत्करणानन्तरमिति । एवंच साग्नेः कुत-
पानन्तरं मुहूर्तचतुष्टये मुहूर्तद्वयं यदि न स्वीकर्तव्यं पिण्डपितृ-
यज्ञस्य दशममुहूर्तावरोधादिना, तत इदं फलति, यत् वामर-
त्तौयांशरूपपारिभाषिकापराङ्मान्तर्गतमुहूर्तद्वयं तस्य मुख्यः
कालः, तदनन्तरमुहूर्तद्वयं तु गौणः कालः, तदनन्तरं पञ्चदश-
मुहूर्तस्तु “ नातिसन्ध्यासमौपतः ” ॥

इति तस्य कार्यान्तरोपरोधेन निषिद्ध इति—

“ पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षौणे राजनि शस्यते । ”

“ वामरस्य तत्तौयांशे नातिसन्ध्यासमौपतः ॥

इति कात्यायनवचनं साग्निविषयं पर्यवस्यतीति सिद्धमिति भावः ।

अस्मिन् श्लोकेऽमावास्यायामित्यवचनेन “ क्षौणे राजनि शस्यते ”

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आङ्गमिष्यते ॥

चतुर्दश्याः प्रहरचतुर्थं यदाऽमावास्या व्याप्नोति, अपरदिने च क्षयीमाणा तृतीयांशव्यापिनी, तदा चतुर्दशीदिन एव आङ्गमिष्यते । एवं तद्दिने विहिततृतीयांशेऽमावास्याऽप्राप्तावपि तद्दिन एव आङ्गम्; अपरदिने तृतीयांशाप्राप्तेः । ननु चैवं “यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति

इति चन्द्रचर्योपलक्षितकालपरिग्रहः चतुर्दश्यामपि क्षीणायाममावास्यायां पिण्डात्वाहार्यआङ्गकर्तव्यतासूचनार्थमित्यभिप्रायमस्फुटं स्फुटयितुं प्रवृत्तं काव्यायनवचनं “यदा चतुर्दशीयाममिति, तदिदमवतारयति— दिनद्वये इति ॥

एकस्मिन् दिने विहिततृतीयांशेऽमावास्याप्राप्तावुभयत्राऽपि विहिततृतीयांशेऽमावास्याप्राप्तौ च निर्णय उत्तरत्र वक्ष्यत इति भावः । तुरीयमनुपूरयेदिति । चतुर्दशीदिनतृतीयांशेऽमावास्याप्राप्ताविति भावः । चतुर्दशीदिने तृतीयांशे चन्द्रक्षयस्तृतीयांशश्चोभयं वर्तते इति परदिने तृतीयांशव्यापितायामपि चन्द्रक्षयाभावात् न तस्मिन् दिनेऽनुष्ठानम् । एतेन परदिनेऽमावास्याऽप्राप्तावपि पूर्वदिन इति— व्याख्यातमेव । तदिदं सर्वमाह— चतुर्दश्या इति ॥

ननु— चन्द्रक्षयस्यैव अमावास्यापदार्थत्वमिति नेदं गोभिल-संमतम् । स हि— “यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां

श्रुतिविरोधः स्यात् ; तदहोरात्रशेषे मिनीवालीये चन्द्रदर्शनात् ।
नच—“दृश्यमानेष्येकदा” इति गोभिलसूत्रात् सोऽपि वैक-
ल्पिकः कालः इति—वाच्यम् ; अतुल्यबलत्वेन श्रुतिस्मृत्योर्वि-
कल्पासम्भवात् । अतएव “यदहस्त्ववेति” न सूत्रविरोध आश-
ङ्कितः ; तद्विरोधस्य “दृश्यमानेऽप्येकदे”ति विकल्पपरिहृतत्वात्
इत्यतस्तं विरोधं परिहरति—

कुर्वीत” इति सूत्रेण चन्द्रादर्शनस्येवामावास्यापदार्थत्वं मन्यते ।
एतेन—“यदहस्त्वव चन्द्रमा न दृश्यते” इति श्रुतिरपि व्याख्या-
तेति चेत्—

अत्र तर्कालङ्कारमहाशया गोभिलभाष्ये—“चन्द्रक्षयोऽप्यमा-
वास्या, चन्द्रादर्शनमप्यमावास्या ; “चन्द्रे क्षौणे दद्यात्” यद-
हस्त्वव” इति श्रुतिद्वयात् आद्या क्षौण्यमाणा, द्वितोया वर्ध-
माना, उक्तद्वितयाभिप्रायेणैव “यदहस्त्वव चन्द्रमा न दृश्यते
ताममावास्याम्,” “यदहस्त्वव चन्द्रमा न दृश्यते ताममावास्यां
कुर्वीत,” इति सूत्रद्वयम् । अत्र च श्रुतिद्वयस्य नैकवाक्यता ।

हि श्रुतौ “न दृश्यते” इत्यस्य क्षयलक्षणा युक्ता, अन्यथा
सूत्रद्वयवैयर्थ्यात् । तथाचामावास्यायाश्चन्द्रक्षयपदेन व्यवहारो
नाऽनुपपन्नः इति—वदन्ति ॥

अत्र चामावास्या त्रिविधा संभवति परदिने पूर्वदिवसौय-
चतुर्दश्यपेक्षया न्यूनकालव्यापिनौ समकालव्यापिनौ अधिककाल-
व्यापिनौ च । आद्या क्षौणा, द्वितोया स्तम्भिता, तृतीया वर्ध-

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।

तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि ॥

यत् अतावदर्शनं तत्क्षयाभिप्रायम्, यस्मिन्नहनि ज्ञेयो भवतीति तस्यार्थः । अस्माभिरपि यत् “क्षीणे शस्यत” इत्युक्तं तदपि नादर्शनाभिप्रायेण, येन स्वीकृतविरोधः स्यात्, किंतु ज्ञयाभिप्रायेण । ज्ञयश्चतुर्दश्यष्टमयाम इति वक्ष्यति । अतस्तद्दिने चन्द्रज्ञये आद्ध-
करणात् सूत्रविरोधः स्यादित्याशङ्क्याह—

मानेत्यपि त एव निरूपयन्ति । अत्र यदि द्विविधाऽमावास्या सूत्रद्वयेन सूत्रिता, तर्हि कथं तृतीयप्रकारोऽपि न सूत्रितः ? तथाच सूत्रद्वयेऽपि ज्ञय एव विवक्षितः । किमर्थं सूत्रद्वयमिति चेत्, उपवासयोग्याऽमावास्या चन्द्रज्ञयविशिष्टैव न पौर्णमास्याभिव तत्र खण्डाखण्डयोर्विकल्प इति निरूपणार्थमेव । तथाच “चन्द्रे क्षीणे ददाति” इति शतपथब्राह्मणवाक्यस्य “यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते” इति श्रुत्यन्तरवाक्यस्य चैकवाक्यतायामपि न दोषः । एकवाक्यतायां च शिद्धायामदर्शनस्य ज्ञय एव पार्ष्टिकबोधविधया पर्यवसानं भविष्यतीति नाऽत्र तर्कालङ्कारापादितलक्षणाप्रसङ्गो वर्तते । एवं च श्रुतिसूत्रयोरप्येकवाक्यता शिद्धा भवति । सूत्रद्वये किं सूत्रं “क्षीणे चन्द्रे” इति श्रुत्यर्थनिर्णायकम् ? किं च “यदहस्त्वेव” इति श्रुत्यर्थनिर्णायकमिति निर्णये किं वा कारण-
मिति न जानीमः । सूत्रद्वयमपि “न दृश्यते” इति पदनिर्देशे-
नैव यतः प्रवृत्तं ततो ह्यवगम्यते ज्ञयादर्शनश्रुत्योरेकवाक्यतेति ।

यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।

चन्द्रदर्शने यच्छ्राद्धं गोभिलेनोक्तं तच्चतुर्दशीदिनाभिप्रायम् ।
तद्दिने चन्द्रमा दृश्यमान इति दर्शनार्थमेव, न तु क्षयाभावात् ।
अतो न विरोधः ॥ तद्दिने श्राद्धं किममावास्याकाले, चतुर्दश्य-
न्तिमयामकाले वा उभयतश्चन्द्रक्षयलाभादिति मन्देह आह—

अन्यथा स्पष्ट सूत्रकारैः कथं एकस्मिन् क्षयशब्द एव न प्रयुक्त
इति भवन्त एव विवेचयन्त । तथाचैकवाक्यतया व्याख्यानमेवाऽत्र
युक्तमिति वाचस्पतिमिश्रादिमतम् ॥

अत्र मतद्वये द्वितीयमेव मतं परिशिष्टप्रकाशकाराणामपि
मतम्, यतः परिशिष्टप्रकाशकाराः स्वमतानुगुणमेव “यदहस्त्वेव”
इति श्रुतिसूत्रे योजयिष्यन्तः कथं श्रुतिविरुद्धं “क्षौणे राजनि
शस्यते” इत्युक्तमित्याशयेनाशङ्कोक्ताशङ्कां क्षयपरत्वमेवोक्तश्रुते-
रपीति प्रतिपादनेन निरस्यन्ति— नन्वित्यादिना ॥

श्रुतावदर्शनमिति । न तु सूत्रस्यादर्शनपदमात्रमित्यर्थः ।
एवं च क्षयादर्शनवाक्ययोरेकवाक्यतैव युक्तेति सूचितम् । ननु—
“चन्द्रक्षय एव यदि श्राद्धकालस्तर्हि “दृश्यमानेऽप्येकदा” इति
सूत्रेण कथं तदक्षयेऽपि श्राद्धवर्णनमुपपद्यते ? इत्यत आह—
यच्चोक्तमिति । अत्र दृश्यमानशब्देन क्षयाभावो न विवक्षित
इत्याह— चतुर्दशीदिन इति । ननु चतुर्दश्यामपि श्राद्धं यदि
करणीयम्, तर्हि तस्मिन् दिने किममावास्याकाल एव कर्तव्यम्,
उत विनेव तत्पत्तौचां श्राद्धं कर्तुं युज्यते ? अयं भावः - यदि

अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ॥

यद्यमावास्या आद्धयोग्यतृतीयांशे तुरीयप्रहरे प्राप्नोति, तदा आद्धार्थं तां प्रतीक्षेत, अथ तुरीयप्रहरे मन्थाममौपमुहूर्तेऽमावास्या, तदा चतुर्दश्यन्तयाम एव आद्धं कुर्यात् । न च “अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्” इति श्रुतिर्बाधेतः चन्द्र-

चन्द्रक्षय एवाऽमावास्या, तर्हि विनाऽपि प्रतीक्षां चतुर्दश्यन्तिमयामे आद्धं कर्तुं युज्यते, यदि च प्रतीक्षा कर्तव्या, तर्हि चन्द्रक्षय एवा-
मावास्येति न युक्तमिति “चन्द्रक्षयपरत्वादमावास्यापदस्ये”त्युत्तर-
गन्धर्वविरोधापत्तिरित्याशयशङ्कानिरासार्थं “अमावास्यां प्रतीक्षेत”
इति श्लोकांशस्य प्रवृत्तिरित्याह— तद्दिने इति ॥ यद्यपि चन्द्र-
क्षय एवामावास्यापदवाच्यः, तथापि चतुर्दश्यष्टमयामक्षयापक्षेया-
ऽमावास्याप्रथमयामक्षयस्य मुख्यत्वात् तत्प्रतीक्षणं युक्तमिति भावः ॥

“अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति” इत्यत्राऽप्यमावास्यापदेन चन्द्रक्षय एव विवक्षित इति पिण्डपितृयज्ञोऽपि चतुर्दशौ दिन एव कर्तव्यः । एवं च पिण्डान्वाहार्यकं इति ममाख्या “अमावास्यायां द्वितीयं आद्धमन्वाहार्यक” इत्यादिवचनानि चोपपन्नानि भवन्ति ॥

अपराह्णेति । तृतीयांशे इति पूर्वमिवाऽत्रानिर्देशादवगम्यते पौराणिकापराह्ण एवाऽत्र विवक्षित इति । यथाच पौराणिका-
पराह्णविवक्षणमेव प्रामाणिकं न तृतीयांशापराह्णत्वं तथा पूर्वमेव
निरूपितम् । “अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञेन” इत्यत्राऽप्यमा-

क्षयपरत्वादमावास्यापदस्य । अत एव पिण्डपितृयज्ञोऽपि तद्दिन
एव; चतुर्दशीकालेऽपराह्णचन्द्रक्षययोर्लाभात् । अत एव मनः—
“पितृयज्ञं तु निर्वृत्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्” इति । चन्द्रक्षय-
कालमाह—

“अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमांशे च पुनः किल भवेदणुः ॥”

वास्यापदेन चन्द्रक्षय एवं विवक्षित इत्यत्र प्रमाणमाह— अतएव
मनुरिति । चन्द्रक्षये इति । इदममावास्यापदं विवरणमिति
भावः । ननु— चन्द्रक्षयकालः कः ? इत्यत आह— चन्द्रक्ष-
येति ।

ननु— चन्द्रक्षयः एकोनकलत्वेन द्वितीयोनकलत्वेन तृतीयो-
नकलत्वेन तुरीयोनकलत्वेन सर्वक्षयेण च पञ्चविधो भवति ।
तत्र सर्वेषामपि चन्द्रक्षयपदार्थत्वात् तिथ्यन्तरेऽपि चतुर्दश्यामिव
आह्वानुष्ठानप्रसङ्ग इति— चेत्,

अत्रेदं विवक्षितम् । तुरीयोनकलत्वं सर्वक्षयस्यामावास्यापदार्थः ;
अतस्तुरीयोनकलत्वं यावच्छ्राद्धकालः । तच्च तुरीयोनकलत्वं चतु-
र्दश्यष्टमयामेऽमावास्यानवमयामे च वर्तते इति चतुर्दश्यष्टमया-
ममारभ्य अमावास्यानवमयामपर्यन्तं श्राद्धकालः । तत्र यथा
“रोहिणं तु नाऽतिक्रमेत्” इति वाक्ये रोहिणपञ्चममुहूर्तयोर-
नुकल्पमेवमत्राऽपि तुरीयोनकलत्वस्यानुकल्पत्वं सर्वक्षयस्य मुख्यत्व-
मिति विवेक इत्यमावास्याप्रतीक्षादिवचनमपि मार्थकं भवति ।

चतुर्दशीशेषप्रहरादारभ्यामावास्याष्टमयामं यावत् चयकाल
इत्यर्थः । ननु चयो विनाशः सूक्ष्मता वा । नाद्यः ; भिनौ-
वास्यां तदभावात्, नाऽपि द्वितीयः ; केवलायाममावास्यायां
तदभावे चयाभावात् आङ्गलोपापत्तेः ।

उच्यते, तुरीयोनकलावशिष्टता सर्वविनाशश्च द्वयं चयपद-
वाच्यम् । द्विविधो हि चयः—कृत्स्नचयोऽकृत्स्नचयश्च । अकृत्स्नक्षय-
स्तुरीयोनकलावशिष्टता, मा चतुर्दशीशेषयामे भवति । कृत्स्नक्षयः—
मग्नमेऽमावास्यायामे, अष्टमे च पुनस्तुरीयोनकलावशिष्टता, एवं

तथाच न तिथ्यन्तरे आङ्गानुष्ठानापत्तिरिति । अमुमेवाऽर्थं कात्या-
यनवचननिर्देशपूर्वकमुपपादयति अष्टमेऽग्रे चतुर्दश्या इति ॥

तुरीयोनकलत्वं हि चयमुखेन यदा भवति तथा चयपदेन,
सर्वचयानन्तरवृद्धिमुखेन यदा भवति तदाऽणुपदेन व्यपदिश्यत
इति युक्त एव चतुर्दश्याष्टमे यामे चयपदेनामावास्यानवमयामेऽ-
णुपदेन च व्यवहारः । चतुर्दश्याष्टमयामे यादृशमवस्थानं तादृश-
मेवामावास्याष्टमयामानन्तरमित्यत्र हि पुनश्शब्दस्वारस्यं गमक-
मिति नारायणोपाध्याया मन्यन्ते ॥

तर्कालङ्कारमहाशयास्तु गोगिलभाष्ये—“अष्टमेऽग्रे चतुर्दश्याः”
इति श्लोकमन्यथा व्याचक्षते । तेषामयमाशयः—अत्र हि—“पुनः
किल भवेदणुः” इति न पाठः प्रामाणिकः ; “ततः किल
भवेदणुः” इति ततश्शब्दघटितपाठस्यैव सर्वेष्वपि ग्रन्थेषु दर्शनात्,
शृङ्गपाणिप्रभृतिभिः प्रामाणिकतरैश्च तथैव पठितत्वाच्च । किं

नवमयामः त्रयकालः । अन्यथा “ पुनः किल भवेदृणुः ”
“ चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ” इत्यभिधानं निरर्थकं स्यात् ; पुन-
श्शब्दप्रयोगात् यादृशमणुत्वं चतुर्दशौघेषयामे तादृशमित्याह ॥

पौर्णमास्यन्ताद्यहायणज्यैष्ठ्यमंबन्धिन्योऽमावास्यायाश्चन्द्रगतिवैल-
ष्यान् चतुर्दश्यष्टमयामे त्रयः इत्याह—

आग्रहायण्यमावास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां ब्रूते चन्द्रचारविदो जनाः ॥ ७

अवेन्दुराद्यप्रहरेऽवतिष्ठते ।

चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न-

मेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति ।

वज्रना— नारायणोपाध्यायमतमनुजानन्नपि वाचस्पतिमिश्रः तत
इत्येवाऽत्र पठति । नाऽपि वा पुनः इति पाठ आश्वस्येनोप-
पद्यते । यदि हि चतुर्दश्यन्तिमयामे यादृशः त्रयस्तादृश एव
तथोऽमावास्याऽष्टमांशोऽपि विवक्षितस्तर्हि त्रयपदं विहायाणपदेन
तस्य निर्देशो नोपपन्नः ; लक्षणाप्रसङ्गात् । अस्तु वा कथमपि
लक्षणाऽपि— एवमपि—

“ अवेन्दुराद्यप्रहरेऽवतिष्ठते

चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न-

मेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति ॥ ”

इति वचनात्, किंतु अमावास्याप्रथमयामे । तदन्ते अमा-
वास्यान्तयामे । एवं भाद्रप्रतिपदप्रथमयामेऽनुरूपत्वात् सोऽपि
क्षयकालः ।

इति विशेषाभिधानस्वरमादमावास्यासप्तमयाम एव सर्वक्षयस्या-
वगमो न त्वमावास्याप्रथमयामे । किंच “पुनः किल भवेदणुः”
इत्यणुपदप्रयोगो हि पुनरवयवापचय एव संभवादमावास्याष्टमयामे
च तदपचयाभावात् न स्वरसो भवति । अन्यच्चाणुमात्रावस्थानम्-
अन्यच्च चतुर्थेऽधिकलत्वम् । तथाच—“पुनः किल भवेदणुः” इति
वाक्यस्यामावास्याष्टमांशेऽणुरूप्यद्यते इति वाक्यार्थवर्णनमुखेन क्षया-
भावपरत्वमेवाङ्गीकरणीयम् । “अणुर्भवति,” “अणुरूप्यद्यते,”
इति तत्त्वकारादिव्याख्यानमप्यत एवोपपद्यते इति ॥

तत्र पुनश्शब्दघटितस्य पाठस्याऽप्रामाणिकत्वं तु यदि
नारायणोपाध्यायः स स्वकपोलकल्पितस्तर्ह्युपपद्यते । न वयमिमं
पाठं स्वकपोलकल्पितं पश्यामः । एष्याटिक् सोमयितौसंपादिताऽऽ-
दर्शत्रयेऽपि पुनश्शब्दघटित एव पाठो दृश्यते, इत्युक्तसोमयितौ
द्वारा स्वभाष्यादि प्रकाशयतां तर्कालंकाराणां कुत्रापि पुनश्शब्द-
घटितः पाठो न दृश्यते इत्युक्तौ किंवा कारणमिति न विद्मः ।
न हि ततश्शब्दघटितेन पाठेन तेषां कोऽपि स्वमिद्धान्तस्थापने
केशो वर्तते । न हि विना प्रयोजनं कोऽपि किमप्यन्यथा कल्प-
यितुमिच्छेत् । न हि ततश्शब्दस्य पुनश्शब्दस्य च कोऽप्यर्थभेदो
वर्तते । पुनश्शब्द आनन्तर्यप्रतियोगी न निर्दिष्टः, ततश्शब्दे तु

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यव्या-
स्तस्मिन् तृतीया परिदृश्या न जायते ।
एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा
श्रीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ॥ ५ ॥

मोऽपि निर्दिष्ट इत्येव विशेषः । एवं चोक्तपाठाप्रामाणिकत्वं न
वयमनुमन्यामहे । पुनश्चब्दघटितपाठे यादृशमस्वारस्यं तत्सर्वं
ततश्चब्दघटितेऽपि वर्तते । अत्राग्नौ तर्काज्झारैरप्यङ्गैकर-
णीयम्— यदहत्तन्त्रचयः हत्तन्त्रचयश्च द्विविधः चयः इति “अत्रेन्दु-
राद्यप्रहरेऽवतिष्ठते” इति वचनं प्रमाणयद्भिः ॥

अत्रेदमेव विचारणीयम्— चतुर्दश्यष्टमयामे हत्तन्त्रचयो वा
ऽहत्तन्त्रचयो वाऽत्र विवक्षित इति । अत्र प्रकरणे— “अत्रेन्दुराद्य
प्रहरेऽवतिष्ठते” इति वचनोपन्यासेन तर्काज्झाराणां चतुर्दश्य-
न्तिमयामे हत्तन्त्रचयो विवक्षित इति मतमिति स्पष्टं जायते ।
अत्र च पक्षे “अमावास्याऽष्टमांशं च” इति च शब्दस्वर्यं इति तैरेव
योज्यत इत्येकमस्वारस्यम् । “अत्रेन्दुरिति” श्लोकस्य तैरेव—

“आयहायण्यमावास्या तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।

विशेषमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

“अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते” इति प्रकरणान्तरस्यत्ववर्णनात्
तस्य चतुर्दश्यष्टमयामचयपरत्वाभावस्य तैरपि वर्णनीयत्वात् न
तदनुसारेण चतुर्दश्यष्टमयामे हत्तन्त्रचयपरत्वस्याख्यानं शोभत इति
द्वितीयमस्वारस्यम् । यथाहि अवयवोपचयावस्थायामणुशब्दप्रयो-

पूर्वार्धे व्याख्यायते— यव्याः मामाः, हादशैकश्च त्रयोदश, यस्मिन् अब्दे त्रयोदश मामास्तस्मिन् अब्दे ततौया मात्रा न दृश्यते तुरीयोनकलावशिष्टो न भवतौत्यर्थः । अत्र कृत्स्नचयो नास्तीति यावत् । “ततौययामपरिदृश्यो न जायते” इति

गानुपपत्तिः परेषां एवं भवतामपि अणुरूप्यते इति वदतां मा समस्येव । अत्र भवतिशब्दस्योत्पद्यते इत्यर्थवर्णने लक्षणादोषस्तु भवतामधिक एव । “यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्यते” इति सूत्रेऽपि अहंनि चन्द्रचयविशेषणं नाऽमावास्यायामिति चतुर्दशी दिनमपि चन्द्रचयविशिष्टममावास्येत्यर्थ एव गम्यते इति चथाभावोऽयमावास्याया वर्तते इति नाऽयमभिप्रायः प्रामाणिकममृतः । एवं च चशब्दस्वारस्यात् चतुर्दश्यष्टमांशेऽमावास्याष्टमांशे च चयः पुनस्ततो वाऽणुश्चतुर्थकलो न इति नारायणोपाध्याय विवरणमेव युक्तम् । यथाचाऽणुपदप्रयोगो व्युत्क्रमेण चतुर्थकलावशिष्टेऽपि भवति, तथा पूर्वमुपपादितम् । एवं चात्र परिशिष्टप्रकाशे न काण्यनुपपत्तिः । नहि तेषां पुनश्शब्दपाठ आग्रहः, किंतु म एव स्वरम इत्येव । विना हि क्लेशं तत्र शास्त्रार्थव्यवस्थापनं भवतौत्यलमतिविस्तरेण ॥

आग्रहायणज्यैष्ठ्यामावास्योश्चन्द्रचये विशेषो वर्तते । तत्र हि अमावास्याप्रथमयामेऽकृत्स्नचयः, तदन्तिमयामे कृत्स्नचयः, प्रतिपत्प्रथमयामे च पुनरकृत्स्नचय इति तत्र चतुर्दशान्तिमयामचथाभावात् मन्थ्याममीपमुहूर्तेऽमावास्याप्राप्तौ चन्द्रचय-विहितवामर-

पाठान्तरम् । यदाऽमावास्या चौथमाणा आद्वयोऽग्यमुहूर्तः तदाऽ-
मावास्याक्षणे चन्द्रचयापराङ्मुख्योर्लाभात् आद्वं दद्यात् । यदा तु
मन्ध्याममौपमुहूर्तमात्रेऽमावास्या, परदिने च वामरहतीयांशं न
याप्नोति, तदा परदिन एव वामरहतीयांशे प्रतिपत्प्रथमयामे

हतीयांशयोरभावात् परदिन एव वामरहतीयांशाव्यापित्वेऽप्यनु-
ष्ठानं प्रतिपत्प्रथमयामे चन्द्रचयमन्त्रादिति, तमिमं विशेषमाह—
आग्रहायणीति । आभ्यां विशेषणं अनयोरमावास्यान्तरेण
विशेषमित्यर्थः । अचेन्दुरिति । अयं श्लोको यत्तु कालङ्कारः—
“अष्टमांशे चतुर्दश्याः” इति श्लोकव्याख्यावसरेऽपि गृहीतः,
तत्र मङ्गलमिति पूर्वमेव निरूपितम् ॥

अत्र च श्लोके विशेषवर्णनप्रतिजानेनाहस्तक्षयः हस्तक्षयश्चावधि-
द्वयेन प्रतिपादित इत्येतद्रौतिमास्यमष्टमेऽंशे चतुर्दश्या इति श्लोकस्या-
ऽपि तदेव भवेत्, यदि तत्र चतुर्दश्यष्टमयामोऽहस्तक्षयकालोऽमा-
वास्याष्टमयामस्य हस्तक्षयकाल इति विवक्षितं भवेदिति, तर्का-
लङ्कारविवरणे रौतिमास्यभङ्गोऽधिकोऽपरां दोषोऽनुसन्धेयः ॥

इतराऽमावास्यायामिवेति ॥ आग्रहायणज्येष्ठेतरामावा-
स्यायामिवेत्यर्थः । तर्कालङ्कारान्तु— यत्र तु पूर्वदिने मन्ध्या-
ममौपमुहूर्तमात्रेऽमावास्या, तत्राऽपि मार्गशीर्षज्येष्ठयोरितरत्र
पूर्वदिन इव चतुर्दश्यां कर्तव्यं, न परत्राऽमावास्यायामपि; चौणायां
पूर्वचैवोपदेशात्, चतुर्दश्यामपि आद्वविधानाच्च । “तदन्ते वाऽपि
निर्वपेत्” इत्यमावास्याभावेऽपि चतुर्दश्यन्ते निर्वपो हि कात्या-

चन्द्रक्षयापराह्णयोर्लाभाद्द्यात् ; न त्वितरामावास्यायामिव पूर्वदिने.
चतुर्दश्यन्तयामे चन्द्रक्षयाभावात्, इतरास्त्रमावास्यासु हि चतु-
र्दश्यादिमन्ध्याममौपमुहूर्तमात्रव्यापिनीषु परदिने तृतीयांशव्यापि-
नीषु पूर्वदिन एव चतुर्दश्यन्तयामे चन्द्रक्षयवामरतृतीयांशलाभेना-
परप्रतिपत्काले चन्द्रक्षयाभावात् पूर्वदिन एव आहुं नोत्तरचेति ॥

यनोपदिष्टो नाऽस्माभिः परिहर्तुं शक्यः । “यदा विप्रकृष्ट-
त्वादमावास्यायाः प्रतीक्षणे मन्ध्याममौष्यं स्यात्, तदाऽमावास्या
न प्रतीक्षेत” इति वर्णयद्भिः भट्टनारायणोपाध्यायैरण्यमेवाऽर्थो
भङ्गान्तरेण प्रतिपादित इति गोभिलभाष्ये—वदन्ति । तत्र
भट्टनारायणोपाध्यायानामपि अयमेवाऽर्थो विवक्षित इति यदुक्तं
तत् न तदाशयप्रकाशनपरम्, किंतु स्वकल्पनाचातुर्यप्रदर्शनमेव ।
न हि चन्द्रक्षयमात्रं आहुकालः, किंतु मन्ध्यादिपर्युदस्तकाल-
ममवहितः, मन्ध्याममौपमात्रेऽमावास्याप्राप्तावपौतरामावास्यासु
“चतुर्दश्यष्टमे यामे” इति वचनमिद्वचन्द्रक्षयसंभवात् । मन्ध्या-
ममौपेऽमावास्याप्राप्तौ पूर्वमपि चन्द्रक्षयवामरतृतीयांशयोर्यथा
लाभेन आहुनृष्ठानं न तथा आग्रहायणज्यैष्ठ्यचतुर्दशौदिने
मन्ध्याममौपमात्रेऽमावास्याप्राप्तौ विहितवामरतृतीयांशे चन्द्रक्षय-
रहिते आहुनृष्ठानं साधीयो भवति ।

“यदा चतुर्दशौयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या चौयमाणा तदैव आहुमिष्यते ॥”

इति वचनं हि चन्द्रक्षयविशिष्टविहितवामरतृतीयांशवच्चतुर्दशौ-

सस्मिन्ना या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् कश्चित् ।
 खर्वितां तां विदुः केचिदुपेध्व^(१)मिति चापरे ॥ २॥

या चतुर्दशीयुक्ताऽमावास्या तां केचित् खर्वितां नीचां
 निन्दितामाचक्षते. तत्कर्मनिर्हृत्वात् । अपरे च तामेवोपेध्व-
 मनुष्ठानात्तासुपगच्छतेति मन्यन्ते । कस्मिन् तर्ह्यविकल्प इत्याह—

विषयमिति पूर्वोत्तरमन्दर्भेण स्पष्टमवगम्यते । तथाचाऽऽद्यहायण्यां
 विहितवामरहतौयांगऽमावास्याप्राप्तौ पूर्वदिनेऽनुष्ठानेऽपि रात्राव
 मावास्याप्राप्ताविव मन्ध्यामसौपमात्रेऽमावास्याप्राप्तावपि परदिन
 एव चन्द्रक्षयविशिष्टेऽनुष्ठानं युक्तम् । उक्तं हि तर्कालङ्कारैरेव—
 “मार्गशीर्षज्यैष्ठ्ययोश्चतुर्दश्यष्टमयामे न आद्धम्, तत्र चन्द्रक्षया
 भावात्. किंत्वमावास्यायामेव, पूर्वदिने त्वमावास्याया अलाभे
 पादिनेऽपि आद्धम्, तत्र चन्द्रक्षयलाभात् ” इति । तथाच
 रात्रावमावास्याप्राप्तौ कथं “पूर्वदिन एव न आद्धमि”ति तैरुक्त
 मिति विवेचनीयम् । यदि निषिद्धत्वात् तत्रत्यश्चन्द्रक्षयो
 नोपयुक्तः, तर्ह्यत्राऽपि “नातिमन्ध्यामसौपतः” इति मन्ध्या
 मसौपकालस्य निषिद्धत्वात् समानं परदिन एव तदनुष्ठानं युक्त
 मिति । “चतुर्दशीयाममनुपूरयेत्” इति वाक्येऽनुष्ठानप्रयो-
 गेण यद्यपि तर्कालङ्कारोक्तरीत्या न सर्वावच्छेदेन चतुर्दशीया
 मस्यामावास्यामवन्धोऽभिप्रेतः, तथाऽपि विहितवतौयांगकदंश-
 मवन्धस्त्वपेक्षित एव । चतुर्दशीशेषयाममित्यनुक्ता तुरीयपद-

वर्धमानाममावास्यां लक्ष्येदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रौनधिकान्वाऽपि पितृयज्ञस्ततो भवेत् ॥

चतुर्थोक्तचौयमाणापेक्षया वर्धमानां वासरहतीयांशव्यापिनौ ।
चन्द्रचयापराहलाभाभावेऽपि तस्यामेव आहुं भवेत् । एवं स्तंभि-
तायां विकल्पः । तथाच लघुहारीतः—

प्रयोगेण हि न शेषयामेषु पञ्चमादिषु आह्वानुष्ठानप्रमक्तिर्निषिद्धत्वा-
दिति निषिद्धत्वाविशेषात् सन्ध्याममीपातिरिक्तभागस्यैव तुरीय-
यामपदेन ग्रहणमिति, तर्कालङ्कारमिद्धान्तोऽत्र न कात्यायन-
संमत इत्यलमतिविस्तरेण ॥

एतावता प्रपञ्चेन चौणाऽमावास्यायां कदा आहुं कर्तव्यमिति
विषयं निर्धार्य संमिश्रामावास्यायां कदा आहुं कर्तव्यमिति
संग्रयनिरामार्थं प्रवृत्तं संमिश्रेतिश्लोकं व्याख्यातुं तं निर्दिशति
संमिश्रेति ॥

पूर्वदिने यावतौ चतुर्दशौ तावतौ परदिनेऽमावास्या यदि
वर्धते, साऽपि संमिश्राऽमावास्या, पूर्वदिने यावतौ चतुर्दशौ ततो-
ऽधिकाऽमावास्या यदि परदिने, साऽप्यमावास्या संमिश्राऽमावास्या ।
तत्र चतुर्दशौ निन्दितेति केचिन्न्यन्ते । केचित्तामनुष्ठानयोग्यां
मन्यन्त इति वाक्यार्थं इत्याह— या चतुर्दशौति । अत्र च
वर्धमानाया न विवक्षा, उत्तरत्र तस्याः प्रकमात्, किंतु स्तंभितया
एवेति “स्तंभितायां विकल्पः” इति मिद्धान्तः । कुत्र तर्हि
न विकल्प इति शङ्कया “वर्धमानां” इति श्लोकमवतारयति—

“ त्रिसुहृतापि कर्तव्यः पूर्वा दशा च बह्वचैः ।

कुहुरध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं सामगौतिभिः ॥ इति ॥

अध्वर्युभिः यजुर्वेदिभिः, सामवेदिनां यथेष्टाचरणम् ॥

पश्चादावेव कुर्वीत सदा पश्चादिकं चरम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत विद्धेऽप्यन्ये मनीषिणः ॥ १२ ॥

अत्रान्ये इत्यकरणपक्षोऽपि सूचितः ॥

इति श्राद्धकालनिर्णयः ॥

कस्मिन्निति । पितृयज्ञस्ततो भवादिति । परदिन एव
पितृयज्ञादिकमित्यर्थः । वर्धमानायां चन्द्रदयाभावेऽपि न क्षति-
रित्याह— चन्द्रेति ॥

“स्तम्भितायां विकल्पः” इत्यत्र हारौतवचनमपि प्रमाणयति—
तथाचेति । “यथेष्टं सामगौतिभिः” इति प्रकृताभिप्रायम् । न
शाखाभेदेनेव वेदभेदेनाऽपि व्यवस्थितविकल्प इत्यन्येषामपि विकल्प
एव । “बह्वच्यं वा स्वगृह्योक्त” इति त्वर्थवादः, अतएवाऽऽचारा-
धिकरणे गौतमादिस्मृतौनां मवाध्येयत्वादिमिद्धात् उपपद्यते ।
न हि देशभेदेन पुरुषभेदेन वा धर्माऽधर्मौ व्यवस्थितौ ।

“वेदानधौत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि यथाक्रमम् ।” इति
सर्ववेदाध्ययनं सर्वेषां नियतम् । स्ववेदगतशाखाविशेषाध्ययनं तु
यद्यपि निषिद्धम् : तथाऽपि वेदान्तराध्ययनं न निषिद्धमिति
सर्वेषामपि विकल्प एवेति भावः ॥

इति श्राद्धकालनिर्णयः ॥

अथ वृद्धिआहप्रकरणम् ॥

अशेदानौ जौवत्पितृकाधिकारिकेषु आद्धेषूच्यते । स्मार्तं
स्थाप्यस्य आद्धस्य वेदिकवत्कर्तव्यमेव । तद्वक्तम्—

“अतिस्मृतिविरोधे तु अतिरेव गरीयसी ।

अविरोधे मदा काये स्मार्ते वेदिकवत्सदा ॥” इति ।

ननु आहुकरणं यदि स्मार्तमेव, तर्हि कथं तस्यानुष्ठेयत्वम् ।
न हि पौरुषेयो स्मृतिधर्मः प्रमाणम् । स्मृतौनामपि वैदिकमन्वा-
दिप्रणेतानामनुमितवेदद्वारा प्रामाण्यमपि तदेव स्यात्, यदि ताः
अमन्वायमानदृष्टहेतुकाः स्युः । लोभादिमूलका अपि हि स्मृतयो
बहुलमुपलभ्यन्ते । “हेतुदर्शनाच्चे”ति जैमिनिसूत्रमप्यत एवोप-
पद्यते । “औदम्बरी भवा वेष्टित्वे”ति स्मृतिरप्येत एव
व्याख्याता । न हि तत्रापि अतिमूलतया प्रामाण्यमस्ति । तथाच
का स्मृतिः प्रमाणम्, का चाप्रमाणम्, इति न व्यवस्थेत्या-
शङ्क्याह— अतौति ।

इयमत्र व्यवस्था—अत्यविरुद्धा स्मृतिः प्रमाणम् । तद्विरुद्धा
दृष्टनिमित्ता च स्मृतिरप्रमाणमिति । तथाच आहुकर्तव्यता-
स्मृतौनां वेदाविरुद्धानामनिमित्तान्तराणां च प्रमाणतैव वर्तते
इति श्रौतमिव स्मार्तमपि कर्मानुष्ठेयमिति भावः ।

इदं च आहुं पित्रादित्रयश्रौतने न कर्तव्यं किन्तु एकद्विधरण

अत्र पित्रादित्रयमध्ये एकद्विधरणेऽपि त्रैपुरुषकमेव पार्वणम्,
पित्रादित्रयजीवने तु अदानमेव ।

तथाच विष्णुः—“पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात्,
येषां पिता कुर्यान्नेषां कुर्यात् पितरि पितामहे च जीवति
येषां पितामहः पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति
नैव कुर्यात्” । इति ।

एवंत्याह—पित्रादिति । अत्र च विष्णुवचनं प्रमाणयति—
तथाचेति । अत्र हि मग्न कन्या विवर्चिताः । तद्यथा—
पितर्येव जीवति, अन्येषु प्रमौतेष्विति प्रथमः कल्पः । अत्र च
पले पितामहप्रपितामहपितृप्रपितामहानां पिण्डदानम् ।

द्वितीयः पितरि पितामहे च जीवति, प्रमौते प्रपितामहे
इति । अत्र तु प्रपितामह-पितामह-पितामह-पितामहप्रपिता-
महानां पिण्डदानम् ।

तार्तीयस्तु त्रितयजीवनेन, यत्र न कस्यापि पिण्डदानम् ।
जीवत्यपि कस्य त्रितयजीवने न तृद्विश्राद्धोपधिकार इति यावत् ।

यदा केवलं पिता प्रैति, पितामहप्रपितामहौ च जीवतः
तदा चतुर्थः कल्पः । अत्र च पित्रे एकं पिण्डं अपरं द्वितयं
प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां देयमिति निष्कर्षः ।

पञ्चमपक्षस्तु पितृपितामहयोर्मृतयोर्जीवति च प्रपितामहे
सम्भवति, यत्र पितृपितामहाभ्यां पिण्डद्वयदानममनन्तरं पिता-
महप्रपितामहायापरं देयम् ।

अत्र यः श्राद्धं कुर्यादियनेनाकरणपक्षोऽपि सूचितः ।

यस्य पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं निधाय
प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ।

अत्र च पितैव प्रेतो न पितामहप्रपितामहावित्येवकारो
द्रष्टव्यः । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्याताम्, स
ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा 'पितामहपितामहाय दद्यात् ।
अत्राप्येवकारात्प्रपितामहजीवनं गम्यम् ।

यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय
प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ।

अत्राप्येवकारोऽप्याहार्यः ।

अयमत्र पष्ठः कल्पः— यः केवलं पितामहे प्रसीते
भ्रियमाणयोश्च पितृप्रपितामहयोरनमरं लभते । अस्मिन् कल्पे
पितामहाय पिण्डं दत्त्वा प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां पिण्डद्वयं देयम् ।

पितृप्रपितामहयोर्मृतयोर्योर्जीवति च पितामहे मत्तमः पशुः,
यत्र पितृप्रपितामहाभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहायापर
देयमिति निर्णय इति विष्णुवचनात्पर्य मनसि निधायाह—

अत्र चेति । अयमागयः— अन्तर्हितेभ्योऽनन्तर्हितेभ्यो वा
प्रेतेभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण पिण्डदानं कर्तव्यमिति

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः

मन्त्रोद्घेन यथान्यायं श्रेष्ठाणां मन्त्रवर्जितम् ॥

एवम् पित्रादिजीवने यः श्राद्धप्रकारः— यथा पितरि जीवति तत्पितृभ्यो दानं त्रिषु जीवत्सु न दानम्— तदनुसारेण । यथान्यायम् न्यायानुसारेण ।

मन्त्रोद्घेन यथान्यायमिति व्याचष्टे यथान्यायमिति ।

अथ श्रावः— श्रातिदंशिकस्य मन्त्रमस्कारान्यतरस्यान्यथाभाव ऊहः । तथाच मातामहश्राद्धेऽपि मन्त्रोद्घातदतिदेशेनैव भवतीति । मातामहश्राद्धस्य पितृपार्वणविकृतित्वमवश्य यद्वाधनीयं तदथेमाह मन्त्रोद्घेनमिति । पित्रादिजीवने दातुं तद्विवरणम् ।

श्राद्धमयूखे तु — “मातामहानामप्येवं तन्त्रं वै वैश्वदेविकम्” इति । चनानुसारेणातिदेशो वर्णितः । हेमाद्रौ पुनः “न्यायप्राप्त ऊहः पुनर्वचनमेकप्रयोगतया तदप्राप्त्यागङ्गायामित्युक्तम् सर्वथा तु ऊहोऽत्र भवमस्मत् एव ।

अथ “मन्त्रोद्घेन” इति वाक्येन सर्वेषां पितृशब्दघटितानां मन्त्राणां मातामहपदोद्घेनः प्रतीयते । एवमापि यत्र प्रकृतौ पितृपदं जनरूपं तच्चेवोद्घेनः, न तु यत्र मपिण्डोकरणान्तश्राद्धजन्यपितृभावपरम् ।

तदुक्तं मयूखे “दिधा हि पितृशब्दः प्रयुज्यते, कचिज्जनक-
व्यापाधिना “पिता यस्य तु वृत्तः स्यादित्यादौ, कचिन्मपिण्डो

तद्यथा— असमवेतार्थत्वं प्रतिमन्वाय मन्त्रेषु पितृपदस्थाने
मातामहशब्दप्रयोगः कार्यः, समवेतार्थत्वे तु नैवम् ।

तथा हि— “स्वधा स्य तर्पयत मे पितॄन्” “आयन्तु नः
पितरः” “एत पितरः” अत्र पितरः” “देवताभ्यः पितृभ्यश्च”
इत्यादौ बहुवचनान्न जनकपरः पितृशब्दः, किन्तु पितृलोक-
प्राप्तिनिमित्तत्वेन पित्रादिमातामहादिषु सर्वेष्वेव मुख्यः ।

करणान्तश्राद्धजन्यपितृलोपाधिना यथा “प्रेते पितृत्वमापन्ने
मपिण्डोकरणादिति” । इत्यादौ । अत एव पितृशब्दः मपिण्डेषु
प्रयुज्यते—“ षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु भक्त्या श्राद्धमुपक्रमे”त् “पितृपात्रे
‘प्रेतपात्र प्रसेचयेदिति’त्यादौ । तथाच कुत्र मन्त्रे जनकलोपाधिना
पितृशब्दो वर्तते, कुत्र चान्योपाधिनेति विनिर्णयोऽत्रापेक्षित
इति तदर्थमुपक्रमते—तथाह्येति । स्वधा स्येति ।

ननु कथमत्र जनकपरत्वमित्यत आह—बहुवचनादिति ।
अत्र बहुवचनमात्रं न जनकपरतां प्रतिषेधति, किन्तु पृथक्पिता
महादिशब्दघटितमन्त्रान्तराममवहितमेव तत् । अत एव
“गुन्धन्तां पितरः गुन्धन्तां पितामहाः” इत्यादौ बहुवचना-
न्तोऽपि पितृशब्दो न जनकपर इति विशेषं मनसि निधायाह—
यच्च त्विति ।

तथाचेदं मिद्वम—यच्च जनकपरत्वं तत्रोहः यच्च तु न तत्परत्वं
न तत्रोह इति । ननु “एत पितरः” इत्यत्रापि पितृशब्दो जन-
कपरोऽपि लिङ्गममवायाद्बहुवचनान्तः पितृपितामहप्रपितामहम-

अत एव— “षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आद्धदानमुपक्रमेत्” इत्यु-
क्तम् । ततश्च समवेतार्थत्वात् न मातामहादिपदोहः । यत्र तु
‘पितरिद् तेऽर्थम्” “पितामहेदं तेऽर्थम्” तथा “पितृभ्यः
स्वधाऽस्तु” “पितामहेभ्यः स्वधाऽस्तु” इत्यादौ आद्धदात्मन्त्वो-
पाधिना पित्रादिशब्दप्रवृत्तिः, तत्र मातामहादिस्वसमवेतार्थत्वात्
“मातामहेदं तेऽर्थे”मित्यादिमन्त्रोहः ।

‘पितृभ्यः स्वधाऽस्तु” इत्येकस्मिन्नपि बङ्गवचनं “अदितिः
पाशाग्रमुमोक्तु” इतिवत् बङ्गवचनप्रयोगः ।

मुद्राय एव वर्तितुं योग्य इति स कथं मातामहादिबोधकोऽपि
विकृतौ स्यादित्यत आह— षड्भ्य इति ।

तथा च प्रकृतौ न लिङ्गममवायेन पितृशब्दस्य पितामहादि-
परत्वम्, किन्तु पितृलोकप्राप्तिनिमित्तेनेवेति तस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य
मातामहादिमाधारणान्नाममवेतार्थत्वं विकृताविति भावः । ननु
यत्र जनकलोपाधिना पितृशब्दो न प्रवृत्तः, तत्र भवत् बङ्गवचन-
नाममवेतार्थम्, यत्र तु जनकलोपाधिना, तत्र तस्य कथं समवे-
तार्थत्वं, तथाच “पितृभ्यः स्वधाऽस्तु” इत्यादौनां कथमुपपत्ति-
रित्याशङ्क्यामाह— एकस्मिन्नपीति । अदितिरिति ।

“अदितिः पाशं प्रमुमोक्तु” “अदितिः पाशाग्रमुमोक्तु”
इति शाखाभेदेन एकपशुकथाप्रकरणे मन्त्रद्वयं समास्त्रायते ।
तत्र बङ्गवचनान्तपाशशब्दघटितस्य मन्त्रस्योत्कर्षा बङ्गपशुकथाया
इति पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तितम्— यत् बङ्गवचनस्य प्रकृत्यर्थोपमर्जनं

तयाऽविवक्षितत्वेन^१ नोत्कर्ष इति पूर्वमीमांसायां “गुणैव न्याय-
कल्पने”ति न्याय इति तेन न्यायेनात्रापि बह्वचनोपपत्तिरिति
भावः ।

पितरिदं तेऽर्थमिति । इदं “शुन्वन्तां पितर इत्यादे-
रूपलक्षणम् । एतेन—मयूखे “अत्र पितामहचरणाः—“पितरिदं
तेऽर्थमि”त्यत्रोहानूहविचारानवकाशः । एतस्याभिलापमात्रत्वेन
मन्त्रत्वाभावात्, अन्यथा “शेषाणां मन्त्रवर्जितमि”त्युक्त्वा शूद्राणां
तदभिलापाप्रसङ्गः । अतोऽपौरुषेये वैदिकप्रामिद्धे मन्त्रे मन्त्रशब्दो
मुख्योऽन्यत्र गौणः “अत एव भावार्थपादं ऊहाद्यमन्त्रत्वमिद्वान्त
उपपद्यत इत्याहुः” इति यदुक्तम्, तदपि न विरुद्धम् ।

वस्तुतस्तु—“पितरिदं तेऽर्थमित्यस्यापि मन्त्रत्वमेव, शूद्रकर्तृक-
श्राद्धादौ “पितरिदं तेऽर्थमि”ति मन्त्राप्रयोग इष्ट एव ।
न हि तैः प्रयुज्यमानं “पितरिदं तेऽर्थमिति वाक्यमन्त्र
इत्येतावता वैवर्णिकप्रयुज्यमानस्याप्यस्यामन्त्रत्वमिति वक्तुं शक्यमिति
तु प्रकाशकाराणां मतम् । अत एव “भ्रातरिदं तेऽर्थमित्या
दौनामेव पुरुषद्विप्रभवाभिलापत्वमुत्तरत्र वर्ण्यमानमुपपद्यते ।
तथाच “पितरिदं तेऽर्थमित्यस्यान्योपलक्षणत्वमात्रं नाङ्गौक-
रणीयं किन्तु स्वपरमाधारणोपलक्षणत्वमेवेति तु युक्तं प्रतिभाति ।

एतेन—मातामहश्राद्धादौ बह्वचनस्यापि नोहः । प्रकृताव-
ममवेतार्थत्वात् । अत एवोक्तम्—“अगन्ते नोहः” “तस्मादृचं
नोहेत्” इति, इति मिद्धान्तोऽपि—व्याख्यातः । तदुक्तं
मयूखे “न च—प्रकृतावेकस्मिन् पितरि बह्वचनस्याममवेतार्थत्वात्

विकृतावेकवचनान्त एव प्रयोज्य इति—वाच्यम्, प्रकृतौ बहुवचनस्याममवेतार्थत्वे विकृतावप्यविकृतस्यैव प्रयोग इति नवमे पाशाधिकरणे स्थितत्वादि”ति ।

ननु “एत पितर” इत्यादौ यदि बहुवचनान्तत्वेन पितृशब्दो न जनकपरः, तर्हि “पितृभ्यः स्वाधाऽसु” “गुन्धन्तां पितरः” इत्यादावपि न जनकपरत्वं स्यादिति मातामहश्राद्धे तत्र नोहः स्यादित्यत आह— पितृभ्य इति ।

अत्रेदं विचारणीयम्— श्राद्धे देवतात्वं किं सृजानां जनकादीनामेव, उत तदधिष्ठानाग्निस्वात्तादीनां वस्त्रादीनामेव वेति । अत्र निर्णयमिन्द्रो— “अत्र पित्रादिशब्दैर्जनकादीनामेव देवतात्वमुच्यते न वस्त्रादीनाम्, “अमावेतत्त यजमानस्य पित्रे” “अमावेतत्त यजमानस्य पितामहाये”त्यादि गतपथश्रुते, “दस्य पिता प्रतः स्यात् स पित्रे पिण्ड निधाय”ति विष्णुस्मृतेश्च ।

यत्तु मनुदेवलो—

“वमवः पितरः जया रुद्रा जयाः पितामहाः ।

प्रपितामहास्तथादित्याः अतिरेषा मनातनो” ॥ इति ॥

यच्च याज्ञवल्क्यः—

“वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः” इति, तदभेदजानाश्रयम् । इदं चाभेदज्ञानम्—

“विष्णुः पिताऽस्य जनको दिव्यो यजः स एव हि ।

ब्रह्मा पितामहो जयो ह्यहं च प्रपितामहः” ॥ इत्यादिवच-

नाविरोधार्थं ममुच्चयेन विकल्पेन वा यथाचारं व्यवस्थेत्यादि—
निरूपितम् ।

शूलपाणिरपीममेवार्थं स्पष्टं निरूपयति । इयान्विशेषः—
यत् मन्वादिवचनानां स्मृतित्वात्, “अमावेतत्ते” इत्यादीनां
श्रुतित्वात्,

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसौ” ॥

इति कात्यायनवचनात् मन्वादिवचनान्यन्यथैवाभेददृष्ट्यर्थतया
नेयानीति तत्र निरूपितम् ।

हेमाद्रौ तु—प्रथमतो “नापि आर्द्धदेवतास्वरूपेषु यज
मानस्य पित्रपितामहप्रपितामहेष्वग्निष्वात्ताद्यभेददृष्टिर्विधीयते ।
तदनुगुणानां श्रुतिलिङ्गादीनामभावात्, न ह्या“दित्यं ब्रह्मोपासी-
ते”ति वत्पित्रादिषु सोमपादिदृष्टिः कर्तव्यतयोपदिश्यते । यदपि
मन्त्रदेवतादिवचनेषु वस्त्रादीनां पित्रादिभिः महाभेदविधानम्,
तदपि न पित्रादिषु वस्त्रादिदृष्टिः कर्तव्येत्येव परम्, ‘आदित्यो
यूपः’ इति वत्प्राशस्त्यपरतयाऽप्युपपत्तेः । इत्यभेददृष्टिविधान
खण्डयित्वा— “नापि अग्निष्वात्तादीनां आर्द्धदेवतात्वस्यापि
विधयः । यतः—

“स पुत्रः पितरं यस्तु जीवन्तमनुवर्तते ।

मंस्थित तर्पयेद्ब्रह्मा आर्द्धेन विविधेन च ॥”

इत्यादयः आर्द्धविधयो मृतानां मनुष्याणामेव देवतात्वमवग-
मयन्ति । अत एव “पित्रे” “पितामहाय”त्यादिचतुर्थ्यन्तपद-
प्रयोगोऽपि साधूयान् भवतौ”ति मयुक्तिकं जनकादीनामेव

यदि तु “पितृभ्यः स्वधा” इति बह्वचनानुरोधेन पितृलोकप्राप्त्या पितृशब्दः सर्वेषु वर्तते, तदा “पितामहेभ्यः” इत्याद्यवाच्यं स्यात्, पौनरुक्त्यापत्तेः ।

“एत पितरः” इत्यादेश्चाग्निष्वान्तादिपरत्वं तु सुतरा

देवतात्वमपि स्पष्ट निरूप्य— अतिलिङ्गवाक्यैस्त्रिभिरपि पुनरपि हरिहरादिमतानुसारेणाग्निष्वान्तादौनामेव देवतात्व ममर्थ— “अभेददृष्टयो वैते । अयं तु पक्षः सिद्धान्ततयाभ्युपगन्तुं न्यायः । अयमेव ह्याचारे दृश्यते । अयमेव सर्वेषां विश्वरूपादौनां मन्मतः । अयमेव ह्यनवद्यः । न्यायो हि स्तावकत्वादिधिपरत्वमिति पूर्वमेवोक्तम् । “आदित्यो यूष” इति वाक्ये यूषेऽपि यदि नाम तथा स्यात्, तदा किं नाम कर्मणो ह्येतेत् परं मणत्वमेव भवेत्” इति वर्णितम् ।

तथाच निर्णयमित्यश्वलापाणिनिविश्वरूपहेमाद्रादिमन्मतः पक्षः जनकादिदेवतात्वपक्ष एवेति तन्मतरीत्या “पितरिदं तेऽर्घ्यमि”-त्यादौ ऊहं निरूप्य मितान्नरादिमन्मतवस्त्वादित्येवतात्वपक्षेण “पितरिदं तेऽर्घ्यमि”त्यादावपि नोहप्रमत्तिरिति निरूपयति एतेति ॥ अग्निष्वान्तादौति ॥ एतदः पितरो वाम इति ॥

अत्रापि पितृशब्दस्य वस्त्वादित्यपरत्वेऽपि यथा बह्वचनमविवक्षितं तथा पितृपदमपि : पितृमातामहादिशब्दानां वस्त्वादित्यर्थायत्वा-दिति मातामहादिशब्दे नोह आवश्यक इति भावः । अनेन वस्त्वादित्येवतात्वे जनकादिदेवतात्वे च फलभेदोऽपि सूच्यते ।

अत्र परिशिष्टप्रकाशकाराः आचारेऽपरिदृश्यमानोऽपि वस्त्रादिदेवतात्वपक्षः एव न्याय्य इति “अग्निष्वात्तादिपरत्वे तु” इति तु शब्देन गमयन्ति ।

अयमेतेषामाशयः— मन्वादिवचनानामभेदज्ञानार्थत्वं हेमाद्रौ यद् व्यवस्थापितं तत्रान्तः— “आदित्यो यूप” इत्यादावपि यूपे आदित्याभेदज्ञानमेव विवक्षितं चेदपि न हानिरिति हेमाद्रावुक्तमिति सर्वविदितमिदम् । तत्र च तत्सिद्धिपेटिकाधिकरणवैयर्थ्यमपरिहरणोपमेव । अभेददृष्टौ श्रुतिलिङ्गादिकं किमपि नास्तीति यदुक्तं हेमाद्रौ तस्य तु खण्डनं न कृतमेव तत्रापि । न हि हेमाद्रौ अग्निष्वात्तादिदेवतात्वे यानि श्रुतिलिङ्गादीनि निरूपितानि तेषां स्वरसं गत्यन्तरमुक्तम् । तथाचाग्निष्वात्तादिदेवतात्वपक्ष एव माधोयान् ।

तदुक्तं मिताक्षरायाम्— “न ह्यत्र देवदत्तादय एव आहुः कर्मणि मस्यदानभूताः पुत्रादिशब्देरुच्यन्ते, किंत्वधिष्ठातृवस्त्रादिदेवतामहिता एव । यथा देवदत्तादिशब्देन शरीरमात्रं नाप्यात्ममात्रं किं तु शरीरविशिष्टा आत्मान उच्यन्ते, एवमधिष्ठातृदेवतामहिता एव देवदत्तादयः पुत्रादिशब्देरुच्यन्ते । अतश्चाधिष्ठातृदेवता वस्त्रादयः पुत्रादिभिर्देवतान्नपानादिना तृप्ताः मन्तृपानपि देवदत्तादींस्तर्पयन्ति, कतेश्च पुत्रादीन् फलेन संयोजयन्ति । यथा माता गर्भपोषणायान्यदत्तेन दोहदान्नपानादिना स्वयमुपभुङ्क्तेन तृप्ता मतीं स्वजठरगतमण्यपत्यं तर्पयति दोहदान्नादिप्रदायिनश्च प्रत्युपकारफलेन संयोजयति, तद्वदमवो रुद्रा अदितिसुताः

आदित्या एव ये पितरः त एव पितापितामहप्रपितामहशब्दवाच्याः ;
न केवलं देवदत्तादय एव आहुदेवताः आहुकर्मणि सम्प्रदानभूताः,
मनुष्याणां पितृन्देवदत्तादौन् स्वयं आहुतेन तर्पितास्तर्पयन्ति
ज्ञानशक्त्यतिशययोगेन” ॥ इति ।

हरिहरादयोऽपि दममेवार्थे मन्यन्त इति हेमाद्रावेव
वर्णितम् ।

यत्तु शूलपाणिना— “ अतिस्मृतिविरोधे तु ” इति कात्याय-
नवचनमपि स्वावलम्बतया स्वीकृतं तदिदम्— “ यत्र पुनर्लिङ्गं
च प्रत्यक्षं अतिस्वानुमानिकौ, तत्र कथम् अतिरेव बलीयमौ ” इति
तन्त्रवार्तिकमिद्वान्तविरुद्धम् । विधिपरयोः खलु अतिस्मृत्योः
अतिर्बलीयमौति कात्यायनवचनेन निरूपितम्, न तु श्रौतमन्त्र-
लिङ्गविधिपरस्मृत्योर्विरोधोऽपि ।

अतिरेषा मनातनौ”ति वदन् भगवान् मनुर्हि वस्त्रादिदेवता-
त्वमपि मनातनवेदमिदुमेव निरूपयतीति कथं मनुवचनस्य
अत्यन्तरविरोधेनान्यथा नयनम् मनुर्हि भगवान् “ आमावतत्ते
यजमानस्य पिते ” इत्यादिशतपथ्यतिशतपिनादिपदानामेव
वस्त्रादिपरत्वं व्यवस्थापयति ।

तथाच निबन्धकृतां व्यवस्थापेक्षया स्मृतिकाराणां व्यवस्थायाः
प्रबलत्वात् मन्त्रादिवचनानामन्यथानयनं निबन्धनकाराणां न
भङ्गतः पश्यामः । स्मृतिवचनानि ह्यपदेशरूपाणि न मन्त्रादिभिः
स्वबुद्धिकल्पितानि परौच्यारूपाणि निबन्धनवचनानेवेति वस्त्रादि-
देवतात्वपक्षमेव वयमपि समुचितं पश्यामः । तथाच पितृमाता

मनूहः । “एतदः पितरो वासः” इत्यापि प्रतिपिण्डं
मन्त्रविनियोगात् पितृलोकप्राप्तिनिमित्तत्वेऽप्येकपरत्वात् बह्वचन-
ममस्तप्रयोगसाधुता ।

महादिशब्दानां वस्त्रादिपरत्वपक्षे सुतरामनूहो न्यायसिद्ध इति
परिशिष्टप्रकाशकाराणां सिद्धान्तो नानुपपन्नः इति सिद्धम् ।

अस्मिन्पक्षे “मातामहानामण्येवमि”ति वचनानुसारेण उह-
कल्पनं न्यायसिद्धमपि वाचनिकत्वान्मातामहादिशब्दे नानुपपन्नम् ।
यथान्यायमित्यस्य तु न विवक्षा ।

इदं उक्तविष्णुवचने मन्त्रोद्देशेनेति पाठमङ्गीकृत्योक्तम् । मङ्गलो-
द्देशेनेति पाठे तु यथान्यायमित्यस्य बह्वचनस्याममवेतार्थत्वं
प्रतिमन्वायेत्यर्थः । तथा च उक्तवचनानुसारेण मातामहादिशब्दे
“पितृभ्यः स्वधाऽस्त्वित्यादौ एकवचनवत् एव मातामहादिशब्दस्य
प्रयोगोऽनुमन्वेयः ।

ननु “पितृभ्यः स्वधाऽस्तु” इत्यादावपि बह्वचनेन अग्निस्वा-
त्तादिमर्वपरत्वस्यैवावश्यकत्वात्कथं तत्र बह्वचनस्याममवेतार्थत्वम् ।
तथाच “पितामहेभ्यः स्वधाऽस्तु” इत्यादिवैयर्थ्यमपि समापतित-
मित्यत आह—एतद इति । इदं “पितृभ्यः स्वधाऽस्त्वित्यादौ-
नामण्यपलक्षणम् । पितृलोकेति । अग्निस्वात्तादिपरत्वेऽपौत्यर्थः
एकपरत्वे हेतुमाह— प्रतिपिण्डं मन्त्रविनियोगादिति ।
लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलौघस्त्वादिन्योगानुसारेण बह्वचनस्याप्येकपरत्वं
“कटाक्षे”ति मन्त्रे इन्द्रपदस्याग्निपरत्वमिवेति भावः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्—

“ एतदः पितरो वामस्त्विति जल्पन्पृथक् पृथक् ।

अमुकामुकगोत्रैस्तत्तभ्यं वामः पठेत्तदा ॥ ” इति ।

एवं मांत्सरिकैकोद्दिष्टेऽपि “ एतदः पितर ” इत्येव प्रयोगोऽविकृतो यथाप्रकृतिः, प्रेतश्राद्धं तु प्रादिपदिकस्यासमवेतार्थत्वात् प्रेतपदोक्तः, बह्वचनं तु यथाप्रकृत्येव ।

उक्तमन्त्रे बह्वचनस्यैकपरत्वे ब्रह्मपुराणवचनमपि प्रमाणयति तथाचेति । यदि तु मातामहादिश्राद्धे “ मन्त्रोच्चेन यथान्यायमि ” त्यूहविधानोपपत्त्यर्थं अग्निष्वत्तादिदेवत्वेऽपि पिचाद्यधिष्ठानत्वेन मातामहाद्यधिष्ठानत्वेन च वस्त्रादीनां भेद एवाङ्गीक्रियते, तदा प्रातिपदिकस्याप्यसमवेतार्थत्वेनोहविधानमुपपन्नमेव ।

ननु मांत्सरिकैकोद्दिष्टे “ एतदः पितर ” इत्यत्रैकवचनान्तोक्तः अपेक्षित एव । अतएव “ एकवन्मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्ट ” इति विष्णुवचनमुपपद्यते । अस्यार्थः— एकोद्दिष्टे एकोद्दिष्टश्राद्धे नयाहादौ क्रियमाणे मन्त्रान् एकवत् यथा भवति तथोच्चेति क्रियाविशेषणमिति व्यक्तं मयूखे, इत्यत आह— एवमिति ॥ मांत्सरिकैकोद्दिष्ट इति ॥

“ एकोद्दिष्टं च कर्तव्यं पित्रोश्चैव मृतेऽहनि ।

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ॥

अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकः । ” इति व्यामवचन-
इति भावः ।

* निर्णयसिन्धौ—अत्र औरमचेत्रजयोः पार्वणम्, दत्तकादीना-
मेकोद्दिष्टमित्येकः पक्षः; माग्नेः पार्वणं निरग्नेरेकोद्दिष्टमित्यपर
इत्यादिकं यदुक्तं तदप्यचानुसन्धेयम् ।

इत्येवेति । बह्वचनान्त एवेत्यर्थः । अयं भावः— पुराणैको-
द्दिष्टं पार्वणवद्वानुष्ठेयम्; प्रेतैकोद्दिष्ट एव तत्त्ववचनेन प्रेतैकवच-
नयोरूहविधानात्, तत्र मपिण्डौकरणेन पितृत्वानुपपत्तेः । अत
एव आश्रन्त्यायनेन पितृपदनिवृत्तिरुक्तेति ।

यन्तु मयूखे—अस्य वाक्यस्य प्रेतैकोद्दिष्टविषयत्वे प्रमाणाभावात्
प्रेतशब्दोच्चाप्रतीतेः, उभयविधाने वाक्यभेदात्पुराणैकोद्दिष्टेऽपि
पितृपदप्रयोगवद्बह्वचनान्तप्रयोगस्यापि नवमपाशाधिकरणन्यायेन
सिद्धत्वात् - इत्युक्तम्, तत्र बह्वचनस्य प्रेतैकोद्दिष्टविषयत्वस्यैव
युक्तत्वात् विशिष्टविधानेन वाक्यभेदाभावाच्च नोपपत्तिरिति तु
प्रकाशकाराणामाशयः ।

ऊहविधानं हीदं यथान्यायमेव विष्णुवाक्ये विवक्षितमित्येक
वचनोक्तस्य न्यायामिद्धत्वात् वस्तुगत्या प्रेतश्राद्धेऽपि नैकवचनस्योक्तो
युक्त इत्यभिप्रायेणाह प्रेतश्राद्धे त्विति । प्रातिपदिकस्या-
समवेतार्थत्वादिति । अग्निष्वान्तादिदेवत्वपक्षेऽपि मपिण्डौ
करणात्पूर्वं तेषां देवदत्तादितादात्म्याभावान्न पितृपदेन तद्व्यवह-
रमिति भावः ।

बह्वचनं त्विति । निर्णयसिन्धौ तु - “ एकवचनानूहेते-
कोद्दिष्टे ” इति विष्णुक्तेरूहः, अत्र बह्वचनस्याप्यूहो वचनादि’ इति
वर्णितम् । ‘शेषाणां मन्त्रवर्जितमिति भागः हेमाद्रौ— “ पितृ-

श्रेषाणाम् । आचादीनाम् । मन्त्रवर्जितम् " एत
पितरः " " अमौ मदन्न पितरः " " स्वधा पितृभ्यः " इत्यादि-
मन्त्रवर्जितम् । आहुं काथम् । " पितरिदं तेऽर्थम् " इत्यस्यापि

मातामहव्यतिरिक्तानामर्जितमन्त्रवर्जितं पितृपदवानेव मन्त्रः स्थादि-
त्यर्थः । अत्र च मन्त्रोद्भवचनं । लङ्गम्, न पुनः पितृव्यादिआहु-
मन्त्रनिषेधः " इति व्याख्यातम् ।

शूलपाणिस्तु— " एवं पितृव्याद्येकादिष्टे ऊहयोऽग्न्यपितृपदयुक्त-
त्त्वपर्युदामार्थः " इति व्याख्या ॥

" पितृव्याद्येकोदिष्ट एवावाहनः समन्तात् पर्युदामार्थः " इति
न्यतरः ।

आहुमयूखे तु - " भोगस्त्रीणां शूद्रापुत्रस्य चकादिष्टे मन्त्र-
पर्युदामार्थमिति पितामहचरणाः ।

" स्त्रीणाममन्त्रकं आहुं आ शूद्रासुतस्य च ।

प्रादिदशासु व्रतादिनाम् ते च कुर्युः मदैवतम् ॥ " इति
मरौचिस्तुतः " इति निरूपितम् ।

तत्रोक्तविपर्ययचने मन्त्रोच्चे च पाठमेव मनसि निधाय पितृ-
पदवत्सर्वमन्त्रनिषेध एव शास्त्रोक्तं न तु समाश्रुतरीत्या पितृ-
पदवानेव मन्त्रः स्यात् इत्यर्थः । न च भोगस्त्रीशूद्रापुत्रेकोदिष्ट-
विषयमन्त्रपर्युदामार्थत्वमुक्तवचनस्य मयुखोक्तरीत्या शेषपदार्थमकोच-
प्रमाणाभावात् । तथाप्रत्येकादिष्टाणां श्रेषाणामिति । आचादीना-
मित्यर्थः । आदिपदेन पितृव्यादिदणम् ।

आवादिभ्यः बाधकश्च, न तु “भातरिदं तेऽर्चमि” इति च शब्द-
मन्त्रो विज्ञतः, किन्त्वन्त एवायं आहुकर्तृबुद्धिप्रभवोऽभिज्ञापः ।

तथा च हारीतः— “मनसा सकल्पयति वाचा चाभिलषति
कर्मणा चोपपादयती”ति । एवं च प्रत्यभिज्ञापि कल्पसूत्र इति
शब्दाः मन्त्रवर्जितमिति बाधकवचनम् ।

पितरि पितामहे च वृक्षे द्वयोः सपिण्डोन्नतरं आहुं पात्रेण-
विशिष्टा दद्यादित्युक्तम् ।

यत् कल्पतरौ— “आवाचनादिमन्त्रवर्जितमिति व्याख्यात-
कौत्सोऽपि पितृपदवन्मन्त्र एव न प्रयोज्यः, नोहः । नापि पितृपद-
विनमोऽप्य इति शूलपाणिनोक्तम्, तदभयमपि मन्त्रविशेषकौ-
प्रमाणभाश्रयोपपन्नमित्यभिप्रायेणाह— इत पितर इति ।

ननु यदि “भातरिदं तेऽर्चमि”त्यादौर्णा सोहमन्त्रत्वाभावः
कथं तर्हि तत्प्रयोग इत्यत आह— अग्न्य इति ॥ यथासकल्पमभि-
ज्ञापो हारीतस्यापि सध्यत इत्याह— तथाचेति ॥ ननु “भात्-
रिदं तेऽर्चमि”त्यादौ मन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञामत्वात् कथं तदमन्त्रत्वमित्यत
आह— प्रत्यभिज्ञापीति ।

कल्पसूत्र इवेति । यथा हि कल्पसूत्रादीनामध्ययननिध-
मादितो गृहीतानां ब्रह्मयज्ञादिविषयाणां च प्रत्यभिज्ञायमानमपि
वेदत्वं कल्पसूत्राधिकरणे स्मृतिपादे नास्तीति व्यवस्थापितम्,
तथाऽवापीति भावः ।

